نغزک زیرک

شرح

زرادی

فارسی

سعیدیہ کتب خانہ
صدف پلازہ محلہ جنگی پشاور
موبائیل: 0300-5713783

اللہ یجتبی الیہ من یشاء ویہدی الیہ من ینیب

از تصنیف محب رب الودود ملا محمد مسعود ملتانی رح کتاب مستطاب در علم صرف لاجواب نسخہ بے نظیر کیمیا

نغزک

شرح زرادی مع ازدیاد فوائد

زیرک

بفرمائش خادم اہل اللہ فقیر اللہ عفا اللہ عنہ و عن والدیہ رحمہم اللہ تعالی بپایان رسید

سعیدیہ کتب خانہ
پارہوتی ، مردان

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

ہزاران ہزار حمد مر معبودے را کہ معتلان ضلالت و مہموزان جہالت را بارسال امر و نہی خود که در مثال واجب الامتثالش لفیف و مدغم ست از ظلمت کفر و معاصی اجوف ساختہ بنور ایمان و حضور ایقان بیرد خت و بر افعالے کہ از نقصان ریا صحیح و سالم باشد وعدۂ تضعیف ثواب نمودہ مراتب فاعلین آنہا را باضعاف مضاعف ساخت۔ وصد ہزار درود و سلام بر محمودے کہ بکلام معجز نظام خویش پردۂ اخفا و ادغام از کلام حضرت ملک علام بر داشت۔ و باظہار معانی کہ بر قلب مبارکش بطریق وحی الٰہی رسیدہ علم فصاحت و بلاغت بر افراشت۔ جاحدان دین حنیفی بمشاہدۂ اعجاز و اخلاق بہ اقرار کلمۂ شہادت نفی کفر و شرک نمودند و اہل ازمنۂ ثلثہ از دریافت کمال مراتبش فرو ماندند۔ **اما بعد** بندہ از بے لیاقتی شرمندہ ظلوم و جہول **غلام رسول** ساکن قریہ عادلگڑھ بخدمت کامل الطبعان عالی مزاج و عالی مزاجان کامل الطبع گزارش می نماید کہ چون کتاب مستطاب برائے اہل تصریف مادۂ خورمی و شادی یعنی **نغز ک** شرح زرادی مقبول و منظور اخیار و اخیار و مشہور در میان صغار و کبار دیار و امصار بیشتر ازین در بعض مطابع مطبوع گردید اگرچہ بسبب کثرت اغلاط حروف و نقاط کہ فہم الفاظ و معانیش را بالکلیہ مانع بود مانند میوۂ خام کام جان را می خراشید و حجرۂ دل را می تراشید اما طوطیان شکر خوار معنی کہ از عمرہا گرسنۂ دیدارش بودند باشتیاق تمام او را ربودند و اہل مذاق بنقد جان دست بدست او را خریدند اکنون کہ بہارش بسر آمد و از وی جز نام باقی نماندہ تاجر فرخندہ منظر محب اہل اللہ شیخ **فقیر اللہ** لاہوری این قلیل البضاعت و بے استطاعت را فرمایش کرد کہ بار دیگر بآبیاری قلم تصحیح و رقم تنقیح بہارش را تازہ باید ساخت و بایراد زوائد فوائد و موائد عوائد بضیافت طبع اہل طبع باید پرداخت تا حلاوت پژوہان زمانہ اَنْبَتَهُمُ اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا ازان شیرین کام

گردیده پرورندهٔ این درخت و فروشندهٔ این میوه را بشکریهٔ این شکر فروشی و خیر کوشی بدعای خیر خاتمت و عافیت عاقبت یاد و شاد میفرموده باشند این احقر بحکم ه دلا تا بزرگی نیاری بدست ÷ بجاے بزرگان نباید نشست ÷ بعذر بے لیاقتی و بیسامانی بارہا استعفا کرد اما تقاضاے آن دوست سراسر مغز بے پوست نائد بر زائد روز بروز بروز و ظهور نموده خواه مخواه براین امر پرخطر عازم ساخت تا در پروردن این درخت نغز میوه کوشیدم و از دو نسخهٔ قلمی و یک نسخهٔ مطبوعه تصحیحش نموده عوائد فوائد از کتب این فن دران افزودم و بر شروع عبارت خود حرف ف که از لفظ فائده نشان میدهد و در اخیر آن علامت لهٰ که مراد ازان لفظ فقط ست ثبت کردم ـ اکنون از پخته طبعان اہل ذوق امید آن دارم که اگر خامکاریٔ این نارسیده مذاق ایشان را بے مزه کند شیرینیٔ خود را بکار برند یعنی سهو و خطاے این احقر را بذیل عفو پوشیده باصلاح کوشند

وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ

بیت

بپوش اگر بخطائے رسی و طعنه مزن | که هیچ نقش بشر خالی از خطا نبود

رباعی

دانش آموده صاحب هنرے نیک شیم
سفله را جهله نگست و کرم نیست کند
عیب را دیده و دانسته بپوشد ز کرم
همه در جستن عیب دگران صرف همم

اشتهار

حق کاپے رائیٹ اس کتاب کا بنام صاحب فرمایش و مالک کتاب
معلے القاب تاجر اہل اللہ فقیر اللہ سلمہ اللہ تعالی ورزقہ
ایمانا کاملا محفوظ ہے ـ رجسٹری بھی
تاجر موصوف کی نام سے
ہو چکی ہے

سنه ۱۸۹۰ع

بماه ... سنه ۱۳۰۵ھ

ف ۱ لایخفی مانی ذکر التعریف و الاحوال و الماضی و الاستقبال و الامر و التقدیر من براعة الاستہلال ۱۲ منہ ف ۲ اشارہ بکن فیکون است و مشتمل بر براعة الاستہلال ست کما لایخفی ۱۲ منہ

ف ۳ فیافی بفا یٔن و بالفتح جمع فیفا ست کہ بمعنی بیابان ست ۱۲ منہ

ف ۴ سباسب جمع سبسب ست بمعنی بیابان ۱۲ منہ ف ۵ کمک مدد لشکر

ف ۶ عشر حصۂ دہم و کذا العشیر پس در شی عشر عشیر آن تفاوت صد و یک باشد چنانکہ در شی عشر آن تفاوت دہ و یک است ۱۲ منہ ف ۷ از قصاید سامی عارف جامی قدس سرہ العزیز منہ رحمة اللہ تعالی علیہ اللہم انفعنا ببرکاتہ و انفع ایضا اولادنا و اولاد سائر المؤمنین بہ برحمتک یا ارحم الراحمین آمین آمین ۱۲

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ثنای بے انتہا و محامد خارج از احصا مر حضرت کارسازے را کہ تصریف[۱] احوال در ماضی و استقبال وابستہ بامر و تقدیر[۲] اوست۔ غریب نوازے کہ جرم بخش و خطا پوش سرگشتگان فیافی[۳] ضلالت و سباسب[۴] تقصیر لطف عذر پذیر اوست غیورے کہ[۵] ہر آنکس کہ از درگہش سر بتافت بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت ؛ قابل التوبے کہ ہر کہ خلعت توبہ در بر پوشیدہ لشکر الطاف او برائے کمک[۵] وی دو اسپہ شتافت۔ غفار الذنوبے کہ مغفرت ذنوب عالم از سحاب کرم و لطف او یک نیم ست۔ سے نے این دم غلط زدم چہ جائے نم کہ از عشر عشیر[۶] او کم ست ؛ و درود نامحدود نثار درگاہ عالم پناہ سید السادات کہ جملۂ انبیاء را خاتم و سر آمد ست صاحب لولاک لما خلقت الافلاک کہ کنیت طیبۂ او ابو القاسم و اسم طاہر او محمد ست صلی اللہ علیہ بوجہ اکرم واتم و علی آلہ واصحابہ وسلم قطعہ[۷]

آن مد کہ ہست بر سر آدم علامتے ؛
آن مد ز چتر دولت سرمد نشانہ ایست ؛
زان میم و دال دان کہ قدمگاہ احمد ست
آدم سر آمد ہمہ عالم از ان مد ست ؛

ای دل از دست دادۂ عشق احمدی وای گدای درگاہ محمدی ہیچ میدانی کہ محمد کیست و صفات آن ذات ممجد چیست۔ یزدان را مطیع عاصیان را شفیعے شکستگان را پناہے دلخستگان را دستگاہے بیکسان را کارسازے درماندگان را بندہ نوازے علیم الغیوب را حبیبے علیل الذنوب را طبیبے غم رسیدگان را غمخوارے ستم رسیدگان را دادارے تیرہ درونان را نورے جگر خونان را سرورے مرض عاصی را علاجے افسر نبوت را دُرّۃ التاجے

۲ دیاکنایہ از جمیع خلق ست کہ ذکر اسمدین ۵ کنایۃ عن الکل فقط ۱۲ حاشیہ وحید بر شرح مواقف

مسکینان را ماواے غمگینان را فریادجاے گناہگاران را آب ے جنان رحمت را مفتح الابواب ے ماتم زدگان را غمزداے یتیمان را فرح افزاے تشنہ لبان را عذب فراتے مُردہ دلان را آبحیاتے کاربستگان را گرہ کشاے گمشدگان را راہنماے ای بیخبر چہ پنداری میخواہی کہ صفات او را در حیز تحریری وَمِنْ اَوْ لِهَا اِلٰی اٰخِرِهَا بشماری چہ ژاژ میخایئ وچہ بادمی پیمایئ مثال این معنی دریا در غربال پیمودن ست دکوہ قاف را بسوزن سودن آ بازآی بازآی جرم گستاخی خود بخشای - ای خداوند دادوگیر بندہ را بخردہ مگیر وازنغچہ خازہ سَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ جامہاے مغفرت بپوشان وازدتان شفاعت محمدی جامہاے مرحمت بنوشان کہ از فرط ذنوب وکثرت عیوب کاربر ما تنگ ست وازدہشت عذاب جگر ما لخت لخت

ع ۵ از ہیبت آن دوراہ خون شد دل من : تا خود بکدام رہ بود منزل من

بعد ازین میگوید مسکین بے تسکین کثیر العیوب **محمد مسعود** بن محمد یعقوب متوطن دار الخلافت بلدہ ملتان کہ چون کتاب **زرّادی** متداول بین الانام ومشہور بین الخواص والعوام بود وحل عُقد مشکلات او بر دوستان از مشکلات می نمود لاجرم بمقتضاے تکلیف بعضے از احباء در برخے از اخلاء علیہم من اللّٰہ الرحمۃ والرضاء باوجود قلت بضاعت وعدم استطاعت از اطاعت فرمان دوستان سر نہ پیچیدم وچون باتمام رسانیدم تحفہ بجناب جہان مآب حضرت رسالت پناہ شفاعت دستگاہ رسول رب العٰلمین خاتم الانبیاء والمرسلین سرور مخلوقات مفخر موجودات سید السادات ہادی المضلین امام المتقین شفیع الامم مالک الرقاب المبعوث بالرسالۃ المحمود بالبلاغۃ مبعوث باسود واحمر شفیع روز محشر محمد رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وعلی آلہ واصحابہ واحبابہ واتباعہ اجمعین الطیبین الطاہرین گذرانیدم

غزل

یا شفیع المذنبین بار گناہ آوردہ ام — بر درت این بلہ باپشت دوتا آوردہ ام

چشم رحمت برگشا این تحفۂ احقر نگر — گرچہ از شرمندگی روے سیاہ آوردہ ام

بستہ ام بر کید گر نخلے ز خارستان طبع — سوے فردوس برین مشت گیاہ آوردہ ام

گرچہ جاے معذرت نگذاشت گستاخی مرا — کردہ گستاخی زبان عذر خواہ آوردہ ام

بدانکہ زرّاد یا صیغۂ مبالغہ است ماخوذ از زَرد بمعنی زرہ بافتن وحلقہاے او در یکدگر فرو بردن یا فعّال نسبتی ست چون بقّال وخمّار ماخوذ از زَرَد بالتحریک بمعنی زرہ ووجہ تسمیۂ این کتاب بزرّادی آنست کہ منسوب بزرّاد ست بنا بر انکہ مؤلف این کتاب زرہ باف خواہد بود واللّٰہ اعلم وممکن کہ براے تمرن او در علوم ومہارت او در دقایق

معانی علی سبیل التشبیه ملقب بزرادی شده باشد و علی التقدیرین یای دوم برای نسبت ست و یای نسبت اگرچه مشدده هم باشد لیکن فارسیان برای تخفیف ساکنه استعمال میکنند و محتمل که یای مصدر باشد و تسمیهٔ این کتاب بزرادی مبنی بر تشبیه و مبالغه باشد و وجه تشبیه صیانت از تیر خلل و شمشیر شبه و تفنگ مناقشات ست و بیانش آنست که در لغت فارسی ادوات مصدریه بسیارست یکی نون چون گفتن و شنیدن دوم شین که ماقبل او مکسور باشد و گاهی برای استقامت قافیه فتح دهند چون بینش و دانش سیوم یای ساکن که در آخر اسم فاعل و مفعول درآید چون دانائی و دانشوری و بقالی و ظالمی و مظلومی و مکدری چهارم لفظ ار چون گفتار و کردار و این نوع بمعنی اسم فاعل هم می آید چنانچه گوئی فلانے خریدار این متاع ست و بمعنی اسم مفعول نیز می آید چنانچه گوئی این شعر گفتار فلانے ست پنجم ماضی که بعد او ماضی دیگر یا امر واقع شده باشد چون گفت و شنید و گفت و گو و خفت و خیز ششم ماضی و امر که مضاف باشد چون خرید و فروخت و بند و بست و آویز و انگیز هفتم لفظ گی با کاف فارسی و یای عربی چون بندگی و کشادگی ف گاهی از لفظ عربی هم مصدر فارسی بنا میکنند چون طلبیدن و فهمیدن و رقصیدن و گاهی از لفظ هندی هم بنا می کنند چون چلیدن بمعنی سیر کردن و گاهی مصدر مرکب از دو کلمه می باشد چون گوش کردن و نقش کردن و سیر کردن و نگه داشتن و امید داشتن و مانند آن — از مصدر فیوض

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

بدانکه علماء را در ینمقام اختلافات بسیارست یکے آنکه بعضے می گویند تسمیه جزو کتاب ست و بعضے بر آنند که خارج ست و این اختلاف خاص بتسمیهٔ قرآن نیست بلکه در تسمیهٔ هر کتاب ست چنانچه از حاشیهٔ تلویح مستفاد میشود دوم آنکه متعلق این با اسم ست نزد بعضے و فعل ست نزد محققان سوم آنکه مقدر فعل عام ست یعنی اَبْتَدِئُ پیش اکثر علماء و فعل خاص مشروع فیه ست باختیار صاحب کشاف و قاضی بیضاوی چهارم آنکه ظرف مستقر ست عند بعضی و لغو ست عند آخرین پنجم آنکه اسم مشتق از سمو ست باختیار بصریان و از وسم ست بر مذهب کوفیان ششم آنکه لفظ الله عربی ست یا عجمی هفتم آنکه مشتق ست یا غیر مشتق هشتم آنکه اسم ست یا صفت نهم آنکه لفظ رحمن منصرف ست یا غیر منصرف دهم آنکه لفظ رحیم صفت مشبه ست یا صیغهٔ مبالغه الی غیر ذلک من الاختلافات ای درویش چه حرف شگرف گفت آنکه این نظم سفت ؎ جامی اگر ختم نه بر رحمت ست ❊ بهر چه شد خاتمهٔ او رحیم ❊ الحمد لله رب العلمین اعلم ان الحمد فی اللغة

ادوات مصدر فارسی بسیار است

الوصف بالجميل على الجميل على جهة التعظيم والتبجيل وفي العرف فعل يشعر بتعظيم المنعم بسبب كونه منعما وذلك الفعل اما فعل القلب اعني الاعتقاد باتصافه بصفات الكمال والجلال او فعل اللسان اعني ذكر ما يدل عليه او فعل الجوارح وهو الاتيان بافعال دالة على ذلك والشكر في اللغة الحمد العرفي وفي العرف صرف العبد جميع ما انعم الله تعالى به عليه الى ما خلق واعطاه لاجله وحاصله الاتيان بجميع ما كلف به والنسبة بين الحمدين العموم من وجه وبين الشكرين عموم مطلق بحسب الحمل وما يقال من انه بحسب الوجود لان صرف القلب الى ما خلق لاجله جزء من صرف الجميع غير محمول عليه فمن باب اشتباه مفهوم الشيء بما صدق هو عليه فان ما ليس محمولا على ذلك الصرف هو ما صدق عليه اللغوي اعني صرف القلب وحده لا مفهومه المذكور والنسبة بين الحمد العرفي والشكر اللغوي العموم مطلقا اذا قيدت النعمة في الشكر اللغوي بوصولها الى الشاكر واذا لم يقيد كانا متحدين والنسبة بين الحمد اللغوي والشكر العرفي المباينة بحسب الحمل واما بحسب الوجود فالعموم المطلق على ما صرح به في حواشي شرح المطالع وفيه انه ينتقض بفاقد اللسان ولو اردت باللسان في الحمد اللغوي آلة التعبير مطلقا سواء كان اشارة او عبارة او كتابة انتقض بفاقد آلة التعبير مطلقا ثم اللام في الله للاختصاص بمعنى الحصر على ما صرح به شراح الكشاف او بمعنى التعلق المطلق على ما اختاره العلامة الدواني في حواشي شرح مختصر الاصول والرب اما مصدر وصف به على سبيل المبالغة او صفة مشبهة او اسم فاعل اصله راب حذفت الالف للتخفيف والعلمين جمع عالم وهو يطلق على جميع ما سوى الله وعلى كل جنس منه كما يقال عالم الانسان وعالم الجن ولا يقال عالم زيد وعمرو وفاعل بفتح العين جاء في كلامهم بمعنى ما يفعل به كالخاتم بمعنى ما يختم به والقالب بمعنى ما يقلب به فسمي العالم عالما لانه يعلم به وجود الصانع تعالى وقيل اصله علم زيدت الالف للاشباع والعاقبة للمتقين العاقبة پایان کار و فرزند یقال لیس له عاقبة ای ولد وفي قولهم عقب الرجل مكان ابيه عاقبة اسم جاء بمعنى المصدر كما في قوله تعالى ليس لوقعتها كاذبة على وجه والمراد ههنا عاقبة الطاعات والعبادات والرياضات من الجنة العليا والمنازل العلية التي فيها مشاهدة انوار الجلال والمراتب القصوى والمناصب العالية في مقعد صدق عند مليك مقتدر والمتقي اسم فاعل وقاه فاتقى والوقاية فرط الصيانة ومنه فرس واق اذا وقي حافره من ان يصيبه ادنى شيء يؤلمه وهو في عرف الشرع اسم لمن يقي نفسه عما يضره في الآخرة وله ثلث مراتب الاولى التقوى عن العذاب المخلد بالتنزه عن الشرك والثانية التجنب عن كل ما يؤثم من فعل او ترك

حتی الصغایر عند قوم والثالثة تنزه السر عما یشغله عن الله تعالی وتبتله الیه بشراشره وهو التقوی
الحقیقی ولعله المراد ههنا اما مناسبة هذا الکلام بما قبله فظن بعض الناس ان العاقبة مجرور
معطوف علی العلمین لکن الظن لا یغنی من الحق شیئا وفی کلام الشهاب الثاقب البرجندی
انه لما کان الحمد لارتباط العبید واستجلاب المزید وکان ربنا جل جلاله فی غایة التقدس ونفوسنا
فی نهایة التدنس ولابد من المناسبة بین المفیض والمستفیض فیجب فی الاستفاضة من حضرته
تعالی الاستعانة بارباب النفوس القدسیة المناسبة لرجل ذکره فی التجرد والمشابهة لنا فی التعلق
لیستفیضوا منه تعالی لتجردهم ویفیضوا علینا لتعلقهم توسل المصنف رح کما هو داب ارباب الفضائل
فی الاستفاضة الیهم بافضل الوسائل اعنی الثناء علیهم بما کانوا له مستحقین فقال العاقبة للمتقین
ای المنازل العلیا والمراتب القصوی لارباب النفوس المجردة الذین یجتنبون الصغایر والکبایر
ویحلون الضمایر والسرایر هذا لکن الاقرب ان یجعل قوله والعاقبة للمتقین جملة دعائیة لا انشائیة
فکانه دعا للنبی صلی الله علیه وسلم مرتین مرة فی ضمن المتقین ومرة علی الخصوص کما سیاتی
اذ لا معنی للصلوة من المصنف رح الا الدعاء فان قلت لا حاجة للمتقین الی الدعاء قلت
هذا یرد علی الجملة الصلوتیة ایضا فما هو جوابکم فهو جوابنا ویؤید ذلک ما سمعنا فی بعض التقریرات
من ابی ومخدومی ومولائی الیه مستندی وملجائی وماوائی مد الله رب العلمین ظله علی المتعلمین
فی ترجمة هذا الکلام نیکی آخرت باد مر پرہیزگاران را ثم لا یخفی ان فی کلتا جملتی الحمدیة والعقبیة
صنعة الاقتباس والصلوة علی رسوله محمد وآله اجمعین الصلوة من الله تعالی الرحمة ومن المؤمنین
الدعاء ومن الملئکة الاستغفار ولیس معنی ذلک انه اذا وقع فی کلام الله تعالی یکون بمعنی الرحمة وفی
کلام المؤمنین بمعنی الدعاء وفی کلام الملئکة بمعنی الاستغفار بل المراد انه اذا نسب الی الله تعالی
یکون بمعنی الرحمة وکذا فی المؤمنین والملئکة وههنا یحتمل المعانی الثلث لکن الجملة علی التقادیر
کلها دعائیة واشتراک الصلوة بین هذه الثلثة المشهور انه لفظی والمحققون علی انه معنوی
ثم الرسول فی المشهور اخص من النبی وقیل بالعکس وقیل متباینان وقیل متساویان وسمی علیه
الصلوة والسلام محمدا لکثرة محاسنه ووفور محامده والآل فیه خمسة مذاهب الاول انه بمعنی
الاتباع وهو مذهب جابر بن عبد الله وسفیان الثوری ومختار بعض اصحاب الشافعی والمرجح
عند النووی والازهری رح وثانیها وهو ما ذهب الیه الشافعی رح وهو ان الآل بنو هاشم وبنو مطلب
وهو روایة عن احمد رح وثالثها ما ذهب الیه الامام ابو حنیفة رح من ان الآل بنو هاشم فقط وهو

اختیار بعض المالکیة ورابعها الآل من یجمع بینه وبین النبی صلی الله علیه وسلم اب الی غالب بن فهر وخامسها الآل ذریة النبی صلی الله علیه وسلم وقیل خدمه ایضا وقیل الآل اہل البیت ف

اقول ولا بد ہہنا من ذکر قید العصمة ایضا کما قال الفاضل الیزدی فی شرح تہذیب المنطق وآل النبی صلی الله علیه وسلم عترته المعصومون کیف لا وقد نفی الله تعالی کون الابن الغیر الصالح اہلا فی قصة نوح حیث قال یا نوح انه لیس من اہلک انه عمل غیر صالح الآیة فاذا لم یعد الابن الذی ہو اقرب الاقارب من الاہل بغیر الصلاحیة فالباقون بالطریق الاولی

ہزار خویش کہ بیگانہ از خدا باشد ÷ فدای یک تن بیگانہ کآشنا باشد +

بدان اسعدک الله تعالی فی الدارین روا است کہ بالای ماضی ومضارع وامر در لغت فارسی بای مکسورہ زائد در آید برای تحسین کلام واگر بعدا و ضم باشد مضموم آید چنانچہ بدانست وبداند وبدان وبگفت وبگوید وبگو وبعضی در مضموم نیز مکسور خوانند لیکن غیر فصیح ست وچون لفظ می بر مضارع داخل شود در کلام فصحا با بر آن نیارند واگر علی سبیل الضرورة بیارند می را مقدم کنند چون می بشکند سعدی رح اینہمہ ہیچست چون می بگذرد + بخت وتخت وامر ونہی وگیر ودار + واگر نون نفی بر فعل داخل شود اولی آنست کہ با را داخل نباید کرد وعوام نون وبا را جمع می کنند وگویند نہ بزند وشیخ ابراہیم فرمود با را بر نون مقدم باید آورد اگرچہ عوام عکس میکنند ونیز باید دانست کہ لفظ دان فعل امر ست واگر چنانچہ در لغت عربی حذف فاعل جائز نداشتہ اند مگر در مصدر چون لا یسأم الانسان من دعاء الخیر یا در تنازع چون ما ضرب واکرم الا انا یا در فعل تعجب چون اسمع بہم وابصر یا بنای مجہول چون ضرب زید یا التقای ساکنین چون اضربن در فارسی ہم اگر ذکر فاعل را لازم گرفتہ باشند پس فاعل دان ضمیر مستتر ست کہ تو باشد واگر در فارسی لازم نگرفتہ باشند پس یحتمل کہ اینجا فاعل محذوف باشد ومفعول اول قول اوست کہ جملہ اسما و افعال ومفعول ثانی قول اوست کہ بر چہار نوع ست وجملہ دعائیہ میان اینہا جملہ معترضہ است ودر بعضی رسائل آوردہ است کہ تقدیم جملہ دعائیہ بر بدان ازان نکرد کہ اشعار کند از اول امر کہ این کتاب بزبان فارسی ست ومؤخر نیاورد زیرانچہ اولی تقدیم دعاء بود بر مجموع فعل ومفعول کہ تا بشنیدن آن مبتدی خوشدل شدہ وچین از جبین دور کردہ بگوش ہوش اصغای این مطالب مذکور کند لیکن برای ضرورت مزبورہ تقدیم فعل اختیار کرد وہیچ ضرورتی در تقدیم مفعول نیست ومقرر ست کہ الضرورات تتقدر بقدرہا لیکن این وجہ جاری نمیشود در اعلم ارشدک الله تعالی وبدان اسعدک الله تعالی کہ در آخر این کتاب خواہد آمد انشاء الله تعالی ومی توان گفت کہ چون نفوس انسانیہ از حجاب جلباب

حیوانیه و شغل بلذات نفسانیه میل بکسب علویات کم دارند تکلیف دانستن که از صفات روحانیه
است بر خود دشوار می پندارند پس مصنف علیه الرحمة چون ذائقهٔ طبع مبتدیان را که غالبًا
اطفال باشند بمرارت تکلیف دانستن تلخکام ساخت زود حکیمانه وار از سبب شفقت شهد
دعا که شامل جمیع ادعیه است برای تغییر ذائقه در گلوی شان فرو ریخت که شیرینی بعد از تلخی
نیکتر از عکس او باشد چنانچه بوجدان معلوم میشود ؎ حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف +
واز دوزخیان پرس که اعراف بهشتست + و بعد از عنایت این حلاوت فوائد خوب و مطالب
مرغوب که مبتدیان را بکار آید و منتهیان را بهوش افزاید در لباس عبارتهای رنگین و تقریرات
شیرین در پیشگاه اذهان ایشان جلوه گر ساخت الحق کتابی آمده است که اکثر رسائل را
منسوخ کرده با شافیه هم پهلو نشسته است زیرا که ملاحظهٔ آسانی نموده اکثر مسائل را بفارسی ادا
کرده است و جسته جسته برای تغیر ذائقه از زبان عربی هم بی بهره نگذاشته شکر الله تعالی سعیه
و رحمه رحمةً واسعةً و ایضًا در ذکر جملهٔ دعائیه بعد بدان رمزیست خفی بآنکه سعادت دارین وابسته
باین علوم ست که از آلات معرفت قرآن و حدیث اند و درین ترغیب ست مبتدی را بعلم این
مسائل فعلی هذا اگر جملهٔ دعائیه را جواب امر گردانیم اگرچه بعیدست خالی از لطافتی نیست -
بدانکه داب مصنفین ست که چون اهتمام کنند بشان امری در وقت بیان او تصدیرش کنند
بلفظ بدان یا مثل او و این لفظ اگرچه برای خطاب ست و اصل خطاب آنست که بمعین باشد اما
اینجا مراد مخاطب معین نیست بلکه این خطاب شامل ست هر کس را که صدور علم از وی ممکن باشد
چه زید و چه عمرو و چه غیر ایشان و اینقسم خطاب را خطاب عام گویند و بعضی او را خطاب خاص و
مخاطب عام گویند و در کلام مجید بسیارست چون وَلَوْ تَرٰۤى اِذِ الْمُجْرِمُوْنَ نَاكِسُوْا رُءُوْسِهِمْ بدانکه
متقدمین علماء فرموده اند که ضمایر و امثال او موضوع اند برای مفهومات کلیه بشرط استعمال در
یکی از جزئیات معینهٔ آن کلیات و علی هذا لازم می آید که ضمایر هیچگاه در معانی موضوع لها مستعمل
نشوند پس مجاز باشند بی حقیقت و نیز لازم می آید که معارف نباشند زیرا که موضوع برای
شیٔ معین نیستند و از برای دفع این دو خدشه بعضی مدققین فرموده اند که لامی که در تعریف معرفه و
نکره و حقیقت و مجازست برای غرض ست صلهٔ وضع نیست و بُعدش ظاهرست و متاخرین علماء
از ترس این مناقشات اختیار کرده اند که موضوع له ضمایر همان جزئیات معینه است و آن مفهوم
کلی آلهٔ وضع ست نه موضوع له مطلوب از ذکر این تحقیق آنست که بدان را خطاب عام گردانیدن

؎ یعنی عصام الملة والدین در شرح کافیه ۱۲ منه

منافی تصریحات ایشانست زیرانچہ ایشان استعمال ضمیر در یکی از جزئیات معینہ شرط کردہ اند
و در خطاب عام این شرط مفقود ست مگر آنکہ گوئیم این شرط در ماسوی ضمیر مخاطب ست بقرینۂ
تصحیح ایشان بجواز خطاب عام و فی التلخیص و قد یترک الخطاب الی غیر معین لیعم کل مخاطب
یا گوئیم این شرط استعمال حقیقی ست و خطاب عام استعمال مجازی ست ہم بر مذہب متاخرین
چنانچہ ظاہر ست وہم بر مذہب متقدمین بنا بر تاویل بعضی مدققین چنانچہ فاضل چلپی تصریح
نمودہ است یا گوئیم کہ اینجا نیز مراد جزئی معین ست لیکن بر سبیل بدلیت و مناوبت یعنی چون
خوانندۂ این کتاب زید باشد مراد از ضمیر خطاب ہمان زید ست و اگر عمرو باشد مراد ہمان عمرو ست
وعلی ہذا القیاس و فی المطول و قد یترک الخطاب الی غیر معین لیعم الخطاب کل مخاطب علی
سبیل البدل **قولہ** اسعدک اللہ تعالیٰ السعادۃ نیک بخت شدن و نیکبخت گردانیدن لازم و متعدی
یقال من باب علم سَعِدَ فہو سَعِید و سُعِدَ فہو مسعود و الاسعاد متعد یقال اسعدہ اللہ فہو مسعود
ولا یقال مُسْعَد استغناءً بالمسعود و جاء الاسعاد بمعنی الاعانۃ ایضا یقال سَعْدَیک ای اُسعِدُ
اِسعادین یعنی اُعِینُک اعانۃ بعد اعانۃ و قال الشاعر ع و تُسعِدُنِي فِي غَمرۃٍ بعدَ غَمرۃٍ ای
تعیننی و تمدنی و کلا المعنیین صحیح ہہنا و ظہر بذلک وجہ رجحانہ علی ابدیک ثم ان ہذہ جملۃ اخباریۃ
لفظاً و انشائیۃ معنیً فان معناہ لِیُسْعِدْکَ اللہ علی صیغۃ الامر الغائب ولا یجوز ان یقال ان
اَسْعِد امر علی وزن اَکْرِم و قولہ اللہ منادی بحذف حرف النداء و الخطاب المستتر فی اسعد اللہ تعالیٰ
و الخطاب الثانی المستفاد من الکاف للمبتدئین فانہ لا یجوز ان یخاطب اثنان بخطابین فی کلام
واحد فلا یقال ضربتک مراداً بالتاء المفتوحۃ زیداً و بالکاف عمرواً نعم یجوز ان یخاطب الاثنان
بخطاب واحد نحو ضربتکما و بخطابین فی کلامین نحو ضربتک یا زید و اکرمتک یا عمرو و من ثم لم یجز
ان یقال یا غلامک فان المنادی مخاطب لوقوعہ موقع کاف الخطاب و استدل بعضہم بجواز
وا غلامکیہ فی المندوب علی ان المندوب لیس منادی و الا لم یجز ہذا الترکیب و انما عبر عن معنی الامر
بلفظ الماضی اما للتفاول علی انہ من الامور الحاصلۃ التی حقہا ان یخبر عنہا بافعال ماضیۃ او لاظہار
الحرص فی وقوعہ فان الطالب اذا عظم رغبتہ فی شئ کثر تصورہ ایاہ فربما یخیل الیہ حاصلاً فیوردہ
بلفظ الماضی او للاحتراز عن صورۃ الامر فانہ لو قال لیسعد مقام اسعد لکان فی صورۃ الامر وان کان
الدعاء و الشفاعۃ فی الحقیقۃ او لان طلب امر خیر من اللہ تعالی یلزمہ الحصول و التحقق لما دلت
دلت الآثار علی ان اللہ تعالیٰ یجیب المضطر اذا دعاہ و ان الانسان لا یسأم من دعاء الخیر لا سیما

من رحمة الله تعالیٰ أو لقصد المبالغة فی الطلب حتی کان المدعو سارع فی امضاء المطلوب أو للاحتراز عن نسبة المخاطب الی مایکرہه من عدم اتصافه بالسعادة بالنظر الی ظاهر اللفظ أو لادخال السرور فی قلب المخاطب الی غیر ذلک مما یهتدی الیه بالتامل فی المقامات المذکورة فی علم المعانی وفی بعض الرسائل ان هذه الجملة تحتمل ان تکون اخباریة والمعنی انک قد صیرک الله سعوداً فی الدارین حیث وفقک علی الشروع فی هذا العلم الشریف وفیه بُعد لایخفی که جملهٔ اسماء

وافعال بر چهار نوع ست صحیح و مهموز و معتل و مضاعف بدانکه لفظ که رابطه است میان موصوف و صفت چنانکه ؎ مهی که حُسن رخش بر بتان شکست آورد + دل مرا بدو انگشت خط بدست آورد + و برای تعلیل هم آید چنانکه ؎ برخیز که برخاست پیاله بیکی پا + بنشین که نشست ست صراحی بدو زانو + و صلهٔ لفظ هر تا و زیرا و چنان و چندان باشد چنانکه کوئی بنشین تا که زید بیاید زیرا که رنجه خواهد شد ؎ چنان ز حُسن صفا بر صفا فزوده رخش + که در مشاهده پای نگاه می لغزد + ؎ دریاد نرگس تو که هستیم مست ازو + چندان گریستیم که رشستیم دست ازو + و بر مفعول دانستن و پنداشتن و گفتن چون جمله باشد نیز داخل می شود چنانکه ؎ آنکس که نداند و بداند که بداند + در جهل مرکب ابد الدهر بماند + ف اول این بیت این ست ؎ آنکس که بداند و بداند که نداند + او اسپ خود از گنبذ فیروزه جهاند + آنکس که بداند و بداند که بداند + او نیز خر خویش بمنزل برساند + ما بمعنی هر که و بلکه و کدام کس و نه و چه آید کذا فی الشامل و در ما نحن فیه صلهٔ بدان ست و لفظ جمله گاه جمیع و گاه بمعنی مجمل باشد چنانچه در حواشی بیضاوی مذکور ست و اینجا مراد معنی اول ست حتی باید دانست که تصریف در لغت بمعنی گردانیدن چیزیست از حالی بحالی و در اصطلاح تصریفیان گاه علم صرف باشد و گاه عبارت باشد از گردانیدن یک لفظ ببناهای مختلفه برای تحصیل معانی متفاوته و تصریف باین معنی در اسم اندک باشد چون رَجُل رُجَیْل رِجَالٌ رِجْلَانِ رُجَیْل و در فعل بیشتر چنانچه بیاید انشاء الله تعالیٰ و در حرف مطلقاً نباشد و این همه حروف حرف را مقابله با فاء و عین و لام نمیکنند و متصف باصالت و زیادت نمیگردانند و تغییرات و تبدیلات در و کم راه می یابند و صرفیان از احوال او کم بحث میکنند از ینجهت مصنف اقتصار بر ذکر اسماء و افعال کرد و حرف را هم پهلوی اینها نساخت اگر کسی گوید که در مثل من الرجل تصریف در حرف واقع شده است گوئیم این تغیر تصریف نیست زیرا که در ماهیت او اختلاف بناء را اعتبار کرده اند و اختلاف حرکت آخر موجب اختلاف بناء نیست

منه نسخهٔ بنظر
منه معنی لفظ جمله
منه اعتبار

وازین ست که رجل و رجلاً و رجل را بنا، واحد گویند چنانچه شیخ رضی تصریح باینمعنی نموده آ
سلمنا ذلک لیکن این اختلاف برای تحصیل معانی متفاوته نیست و تحصیل معانی متفاوته در
ماهیت تصریف معتبر ست چنانچه علامهٔ زنجانی و سید سند جرجانی در رسائل خود ها تنصیص فرموده
اند بدانکه اسمائی غیر متمکنه که متوغله اند در بنا، چون کم و من و ما در عدم تصرف حکم حرف دارند ازین
سبب متبادر از اطلاق اسم در کلام صرفیین اسم متمکن ست و مراد باسماء در کلام مصوح نیز اسمای
متمکنه است **قوله** بر چهار چهار بفتح مرادف اربعه است و لبسا باشد که در نظم و نثر ها رابیندازند
وچون میم بروداخل کنند را، را مضموم خوانند و مرادف رابع شود و همچنین قیاس ست در سائر
اعداد چون سوم و پنجم **ف** واین میم رامیم تشخیص می نامند چنانچه در انشاء گلدسته قوانین
آمده ۵ میم مفعول و دگر متکلم و تشخیص دان ٭ در قرینه حذف گردد هم ز نهیش بخوان **لمؤلفه**
قوله نوع بدانکه جزئیات مندرجه تحت مفهوم کلی اگر امتیاز ایشان بذاتیات باشد آنهارا
انواع خوانند و اگر امتیاز بعرضیات بود نام آنها اصناف باشد و اگر امتیاز بعضی بذاتیات و
بعضے بعرضیات بود آنهارا اقسام گویند کذا فی شرح الطوالع الاصفهانی و در کلام خود مشائخ
و ادبا، جزاهم الله عنا خیر الجزاء هر یکے را بجای دیگری استعمال میکنند و نظر بامثال این تدقیقات
فلسفیه نمیکنند و در لغت نوع و قسم و صنف بکسر صاد و بفتح او متساوی اند **قوله** است بالفتح
مختصر استم که بتازیش بفعل خوانند و نیز اداة ربط ست بمعنی هست و اینجا بهمین معنی ست و
همزهٔ او وصلی ست در نظم و نثر ساقط گردد و چون است را متصل باقبل نویسند همزه درکتابت
نیز ساقط میشود چون غمست و کمست **ف** پوشیده نماند که آنچه شارح رح درین مقام
در تحقیق لفظ است نوشته شاید که این تحقیق متقدمین باشد والا درین آوان که علم صرف و نحو
فارسی در مدرسجات سرکاری رواج عام یافته و محققان هر ملک در تحقیق این علوم بپای سر
شتافته اند لفظ هست را از افعال ناقصه شمرده اند و گفته اند که گاهی است هم بمعنی هست می آید
و اسم و خبر رامیخواهد پس است را حرف ربط قرار داده اند و هست را فعل ناقصه و نیز گفته اند که است
را بعد از اسم بجای ضمیر واحد غائب متصل باید آورد چنانچه گوئی زید بندهٔ خداست و این قسم
لفظ است اگر بعد از های مختفی واقع شود با الف راید باید نوشت چون زید بنده است و اگر بعد از
های مختفی واقع نشود تا است را بالف نوشتن غلط ست بلکه بے الف نوشتن صحیح ست چون که
طاعتش موجب قربت ست پس آنانکه در میان قربت و ست الف می نویسند خطا می کنند **لمؤلفه**

م: یعنی بجای ... بعضی الفاظ ...
۴ ازیکدیگر

سوال اگر مراد مصنف رحمه الله آنست که هر فرد از افراد اسم و فعل بر چهار نوع ست فسادش ظاهرست و اگر مقصود وی آنست که هر قسمی از اقسام اسم و فعل یعنی ثلاثی و رباعی و خماسی بر چهار گونه است این نیز صحیح نیست زیرانچه رباعی اسم و فعل نه مهموز الفاء باشد و نه معتل و خماسی اسم مضاعف نباشد چنانچه محقق استرآبادی علیه تصریح نموده است و اگر غرض آنست که مجموع افراد یا اقسام اسم و فعل من حیث المجموع اینهم مخدوش فیه ست زیرانچه علی هذا این چهار انواع اجزاء باشند نسبت بمجموع و اجزای شئ را نسبت بآن شئ انواع نخوانند زیراکه نوعیت نسبت بجنس باشد و کل جنس جزء خود نیست **جواب** اگر اختیار شق اولین کنیم گوئیم کلام مصنف رحمه الله محمول بر حذف ست یعنی جمله اسماء و افعال بر یکی ازین چهار نوع ست که اعتماد بر مقصود کرده لفظ یکی را از میان انداخته است و امثال این مسامحات در کلام او بسیار باشد و اگر اختیار شق ثالث کنیم گوئیم نوع در لغت بمعنی گونه است و در اصطلاح میزانیان بدو معنی می آید یکی حقیقی و آن کلی ست که مقول شود در جواب ماهو بر کثیرین متفقة الحقیقة دوم اضافی و آن ماهیتی ست که مقول شود براو و بر غیر او جنس در جواب ماهو قولاً اولیاً و نوعیت بمعنی لغوی و حقیقی نسبت بجنس نباشد زیرانچه در ماهیت بسیط که مرکب از جنس و فصل نیست نیز متحقق شود و نوعیت اضافی اگرچه نسبت بجنس باشد لیکن در کلام مصنف رحمه الله نه تصریح ست و نه ایماء بآنکه نوعیت این انواع اربعه نسبت بمجموع من حیث المجموع ست تا گفته شود که مجموع من حیث المجموع جنس نیست و اگر کوئی چون گویند این شئ بر چندین انواع ست آن شئ جنس باشد برای آن انواع گوئیم هل النزاع الا فیه **سوال** مشهور آنست که اقسام اسم و فعل هفت ست صحیح و مهموز و مضاعف و مثال و اجوف و ناقص و لفیف و این با کلام مصنف رحمه الله منافات دارد **جواب** اگر فرق شرح طوالع اصفهانی بکار برده شود دفع منافاة ظاهرست و اگر ازین درگذریم گوئیم که مصنف رحمه الله قسم رابع امری اعتبار کرده است که مثال و اجوف و ناقص و لفیف اقسام او یند تقلیلاً للاقسام و در تقسیم مشهور چون هر یکے ازین امور اربعه در اکثر احکام متفاوت بودند هر واحدی را جداگانه قسمی اعتبار کرده اند پس اختلاف عبارات مبنی بر اختلاف اعتبار است و الا مآل واحد ست **سوال** تقسیم مصنف رحمه الله منافی تقسیم شیخ ابن حاجب ست زیرانچه تقسیم او ثنائی ست مضاعف و مهموز را ذکر نکرده است **جواب** این اختلاف مبنی بر اختلاف اصطلاح ست و لکل احد ان یصطلح علی ما شاء مصنف رحمه الله در ماهیت صحیح انتفای

حرف علت وهمزه وتضعیف اعتبار کرده است پس مضاعف ومهموز ومعتل مقابل او باشد وشیخ ابن حاجب انتفای حرف علت فقط اعتبار کرده است پس مقابل او نباشد مگر معتل وشاید چون در مضاعف ومهموز تغیرات وتبدیلات واقع میشود چنانچه بیان او بیاید ان شاء الله تعالی مصنف رح اخراج این هر دو از معنی اصطلاحی صحیح که معنی لغوی او تندرست وسالم ست مناسب دید فاختار ما اختار بدانکه صحیح ومعتل مضاعف ست ومضاعف ومهموز صحیح ست اما صحیح آن بود که هیچ حرف از حروف اصلی او همزه وحرف علت نباشد وعین ولام او از یک جنس نباشد چون ضَرَبَ وقَتَلَ ومهموز آن باشد که یک حرف اصلی او همزه بود چون اَمَرَ وسَأَلَ وقَرَءَ اما لفظ عربی ست که برای تفصیل ما اجمل باشد وفارسیان نیز استعمال می کنند بدانکه در تفسیر صحیح مذاهب ست بعضی گویند صحیح آنست که در وی همزه وحرف علت وتضعیف نباشد پس میان او وسیان هر یکی از مهموز ومعتل ومضاعف مباینهٔ کلیه باشد ومختار مصنف رح همین مذهب ست وبعضی گویند صحیح آنست که در وی تضعیف وحرف علت نباشد ودر قصار ای ونسخ قدیمهٔ صرف هوائی همین تفسیر مذکور ست پس میان مهموز وصحیح عموم وخصوص من وجه باشد مادهٔ افتراقی از جانب صحیح ضَرَبَ واز جانب مهموز اَنَّ وجَآءَ ومادهٔ اجتماعی سَأَلَ بعضی گویند صحیح آنست که در وی حرف علت نباشد چنانچه مختار شیخ ابن حاجب ست فعلی هذا صحیح چنانچه با مهموز عموم وخصوص من وجه دارد با مضاعفش نیز همین نسبت ست ومادهٔ افتراق از جانب مضاعف وَدَّ است ونحویان گویند صحیح آنست که آخرش حرف علت نباشد دانی صحیح چیست بنزدیک نحویان ؛ ما لا یکون آخره حرف علة ؛ ونحویان که انتفای حرف علت از آخر شرط کرده اند مقصود ایشان لام کلمه نیست زیرا آنچه حُبْلَی وسُلْقِیَ را ناقص خوانند ومدعا را صحیح دانند ونیز باید دانست که سالم پیش اکثر علمای صرف مرادف صحیح ست وبعضی فرق کرده اند بانکه در صحیح انتفای امور ثلثه شرط ست ودر سالم انتفای حرف علت فقط وبعضی بعکس این **قوله** هیچ با یای فارسی بمعنی معدوم باشد ودر ما نحن فیه سور سلب کلی ست **قوله** همزه وحرف علت اینجا ربط مقدم بر عطف ست یعنی هیچ حرف اصلی او همزه نباشد وهیچ حرف اصلی او حرف علت نباشد زیرا نچه اگر عطف مقدم بر ربط کنیم معنی چنین باشد که هیچ حرف اصلی او مجموع همزه وحرف علت نباشد واین تعریف صادق می آید بر افراد مهموز ومعتل کما لا یخفی۔

قوله عین ولام اوالخ این عبارت بهترست ازانچه دربعضی رسائل واقع شده است صحیح
آنست که هیچ حرف اصلی او همزه وحرف علت ودو حرف ازیکجنس نباشد زیرانچه مقصود او
یا آنست که هیچ یک از حروف اصلی او کذا وکذا نباشد یا آنکه مجموع حروف اصول او کذا وکذا
نباشد وعلی التقدیرین تعریف صحیح بر مضاعف صادق می آید چنانچه بتامل ظاهر گردد
قوله ازیک جنس معنی این عبارت درصرف مضاعف گفته خواهد شد ان شاء الله تعالی بدانکه در تعریف
صحیح از دو وجه خدشه توان کرد یکی آنکه این تعریف صادق می آید بر مثل بَبر ودَدَن **ف** بَبْر
نوعی از دد وهو الفرانق بُبُور جمع دَدَن بفتحتین بازی دَدان مرد بے فائده - وشمشیر کند ولم یوجد
الفاء والعین فی کلمة من جنس واحد بلا فاصلة بینهما وهما متحرکان الا فی هاتین الکلمتین **ط**
که فا وعین او ازیکجنس ست با آنکه این الفاظ را مضاعف میخوانند چنانچه بعضی محققان تصریح
فرموده اند مگر آنکه گوئیم این قسم مضاعف درفعل مطلقا موجود نیست ودراسم اگرچه موجودست اما در
غایت قلت ست دوم آنکه صادق می آید بر مثل قلق وسلس جواب در شرح شافیه گفته است
که این قسم کلمات را مضاعف نمیخوانند پس صدق تعریف صحیح بر آنها مضر نیست بلکه نافع است
سیوم آنکه این تعریف صادق نمی آید بر مثل هُعْخُع که بروزن دِرْهَم یا زِبْرِج یا جُنْدُب ست
زیرانچه عین ولام او ازیکجنس ست واگر گوئی که مقصود آنست که عین ولام او بی فاصله ازیکجنس
نباشد یا آنکه مراد عین ولام اُولی ست گوئیم فعلی هذا التعریف صادق می آید بر مضاعف رباعی چون صرصر
واگر گویی که هعخع کلمهٔ غیر فصیحه است وکلام ما در کلمات فصیحه است با آنکه بعضی در وهعخع روایت
کرده اند وبعضی خعخع بدو عین مهمله ودو خای معجمه گوئیم این مناقشه درمثال ست میتوان برای
نقض کلمهٔ دیگر آورد وآن سلسل ست که لام اولی او مقابلهٔ عین ست ولام ثانی بمقابلهٔ لام
چنانچه در شروح شافیه از بحث ذی الزیادة معلوم می شود مگر آنکه منع کنیم بطلان لوازم را
بر اصطلاح مصنف رح یا اعتبار کنیم قیود زائده را بقدری که اشکالات برخیزند لیکن این
هردو تعسف ست **قوله** چون بمعنی چگونه وچرا واگر وگاهی ومانند آید واینجا بمعنی اخیرست وچون
لفظ هم بروی داخل شود متمحض برای تشبیه باشد **قوله** ضرب وقتل یکی مصدرست دیگر ماضی
تا مثال اسم وفعل باشد ویحتمل که هردو مصدر باشد یا هردو ماضی الضرب زدن ورفتن وباز
داشتن وشتاب کردن وآشکارا کردن ونمناک شدن زمین ورمیدن وایستادن والقتل
کشتن وسخت رام کردن وآمیختن شراب باب ودانستن یقال قتلت الحدیث ای علمته **قوله**

مهموز در لغت بمعنی همزه داده شده و در اصطلاح عبارتست از آنچه مصنف رح ذکر کرده است و معنی لغوی اعم ست از اصطلاحی زیرانچه در واصالت همزه شرطست پس این تسمیه از قبیل تسمیهٔ خاص ست باسم عام **قوله** یک حرف اصلی او همزه بود خواه دران کلمه حرف علت باشد خواه نه وخواه تضعیف باشد وخواه نه پس مثل اَنَّ وجَاءَ مهموز باشد وخواه آن همزه بمقابلهٔ فاء باشد خواه عین خواه لام ازینجهت سه مثال آورده است **قوله** اَمَرَ وسَأَلَ وقَرَءَ الامر فرمودن وبسیار شدن وبسیار کردن وسخت شدن السؤال بالفتح خواستن وبالضم پرسیدن من باب منع **ف** اکثر اهل کتب معتبر لغت سُؤال را بهر دو معنی بضم سین نوشته اند شاید آنچه شارح رح بالفتح خواستن وبالضم پرسیدن نوشته مشهور در میان عوام باشد نه تحقیق خواص **ط** والقرء جمع کردن وآبستن کردن وحائض شدن زن وپاک شدن از حیض والقراءة بالکسر خواندن والقرآن بالضم خواندن وجمع کردن ومعتل آن باشد که یک حرف اصلی او حرف علت باشد چون وَعَدَ وقَالَ ورَمٰی وحروف علت سه اند واو والف ویاء که مجموع آن وای باشد والف همیشه ساکن باشد بے ضغطه این سه حروف را حرف علت ازان گویند که در بسیاری از مواضع بریک حال باقی نمانند بلکه متغیر شوند بقلب واسکان وحذف وهمزه اگرچه مشارک اینهاست درینمعنی لیکن اصطلاح جمهور بشمردن او از حروف علت جاری نشده است ودر اصطلاح مضایقه نیست ودر بعض رسائل آورده است که چون کسی را مرض فراگیرد گوید وای وای پس ازینجهت اینها را حروف علت خوانند چنانچه شاعری ازینمعنے خبر میدهد **ب** حرف علت نام کردم واو والف ویای را ❊ هر کرا درد رسد ناچار گوید وای را ❊ **قوله** الف بکسر لام در اصل این نام برای همزه بود زیرآنچه در اسامی جمیع حروف مبانی جزء اول نفس حرف مسمّٰی می باشد چون صاد وضاد وغیر ذلک وچون آوردن الف در اول اسم ممکن نبود اتفاقاً چه آنکسانی که دعوی تعسّر ابتدا بساکن کرده اند در حروف مده یا آنانی که ابتدا بساکن را متعذر شمرند هم مذهب اند ناچار همزه را برای وی عاریت گرفتند بمناسبت قرب مخرج وضدیت بخفت وثقل علی وجه الکمال وبرای همزه نامی دیگر تراشیدند که همزه باشد ووجه تسمیه اش خواهد آمد وگاهی برای همزه بحسب عهد قدیم الف نام نهند وگاهی همزه را برصورت الف می نویسند **ف** سید عبدالواسع هانسوی رح در رسالهٔ خود درین باب تقریرے عمده نوشته که ثبت کردن آن درینمحل از ضروریات ست وآن

این ست که بدانکه حروف مفرده مبسوطه موضوعه برای غرض ترکیب کلمات عرب بست و نه
حرف ست و هر یکی ازین حروف را اسمی ست معین که مسمی جزو اول واقع شده مگر الف که
همیشه ساکن باشد و ابتدا بساکن متعذر ست لهذا اسم او بهمزه مصدر کردند و همزه اسم
مستحدث در اصل وضع امزه بود بقیاس اسامی حروف دیگر چون همزه را در رسم الخط نزد
عرب صورتی معین نیست گاهی بواو می نویسند چنانچه هٰذَا جُزْوُكَ و گاهی بالف چنانچه
رَأَيْتُ جُزْأَكَ و گاهی بیا چنانچه نَظَرْتُ اِلٰى جُزْئِكَ و نزد فارسیان او را وجود مقرر
نی قدمای بجهت اشعار برین نکته هنگام تعداد حروف لای نافیه را در کتابت بجای او گذاشتند
لام الف او را خواندن خطاست و آنچه خط باریک منحنی (ء) که بصورت همزه در میان جمهور مشهور
است اختراع متاخرین ست و بعضی بر آنند که خط مستقیم متحرک که آنرا در عرف همزه گویند
ابتدای تعداد حروف با اوست و ساکن که با الف شهرت دارد و در شمار اسماء جمع بعد ها در مفردات
واقع شده چون ابتدا بساکن متعذر ست لهذا لام را که اتحاد قلبی بدو دارد با وی ضم کردند
لا شد اگرچه این وجه در بادی النظر وجیه می نماید لیکن بتعمیق فکر معلوم میشود که ابتدا بهمزه
کردن در تعداد بمسمیات از حروف تهجی خلاف مشهور و مخالف جمهور ست
ای درویش الف ضعیف در راستی چون تیر بود و چون سرو از دور می نمود لیکن نامی نداشت
ازین سبب همه حروف را ته پای خود میگذاشت چون خار طمع دامنگیر او شد بگدائی پیش همزه
کاسه نهاده نامی بدست آورد و در ناموس بینامی خود شکست آورد و هر چند بالا می نشست
پست افتاد و در تلفظ جز بتکیهٔ حرف دیگر پا بر زبان ننهاد و در مشق مرکبات از منصب
صدارتش معزول کردند؎ طمع را سه حرف ست هر سه تهی ؛ ازان نیست مرد طمع را بهی ؛
و همزهٔ مسکین جز نام چیزی دیگر نداشت چون الف سوالش کرد هر چه داشت پیش گذاشت
بیمن همت خویش گاهی لباس الف می پوشد و گاهی خلعت واو در بر میکشد و گاهی ابریشم یا را
بستر میکند که الین از جمیع حروف اند قطعه بر تو خوانم ز دفتر اخلاص ؛ آیتی در وفا و در
بخشش ؛ هر که بخراشدت جگر بجفا ؛ همچو کان کریم زر بخشش ؛ از صدف یاد گیر نکتهٔ حلم ؛ هر که
ببرد سرت گهر بخشش ؛ کم مباش از درخت میوه فگن ؛ هر که سنگت زند ثمر بخشش ؛
و الف بسکون لام بمعنی هزار بود قال الله تعالی خَيْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ و در قول مصنف رح که مجموع
آن وای باشد اشارت ست بآنکه بحروف علت واو و یا و الف را نمیگویند بلکه مسمیات اینها را

می گویند که عبارت از حروف بسیطه باشد و وای بمعنی دریغ باشد که در وقت عروض عارضهٔ الیمه بسر بر میزند پس ایما، بوجه تسمیهٔ حروف علت باشد و یحتمل که وای در اصل وأی بسکون همزه باشد بمعنی وعده کردن بعده همزه را بالف بدل کردند برای تحصیل کلمهٔ که جامع جمیع حروف علت باشد **قوله** بی ضغطه و ازینجهت او را لیّنه خوانند و ضغطه بفتح ضاد و کسر غین معجمه بروزن سرقه بتمکین افشردن یعنی شپیلیدن و تنگ گرفتن و چون تار بر و داخل کنند برای مرة باشد و ضغطه بالضم بمعنی رنج و سختی و تنگی و فشارش و اینجا هر سه احتمال جائزست و هرچه متحرک باشد بر صورت الف یا ساکن منضغطه بود آنرا همزه گویند هر کلمهٔ آلیت موضوع برای افادهٔ عموم چنانچه لفظ کُل در عربی و تنها مستعمل نشود چون هرگاه و هرکس و هرشب و گاهی زائده برای تاکید باشد چنانچه هرچونکه و لفظ چه برای استفهام آید و نیز مفسّره باشد و بمعنی بسیار هم آید و نیز لاحق میشود در آخر زیران تا زیرانچه می گویند و همچنین در آخر چنان تا چنانچه میشود و همچنین ست اگرچه و هرچه کذا فی الشامل بدانکه درین مقام از چند وجوه خدشه توان کرد یکی آنکه همزه را منضغطه نام نهادن از اصطلاحات مذکوره در شافیه نیست و وهن این اشکال اظهر من الشمس ست زیراکه صاحب شافیه احاطهٔ جمیع اصطلاحات نکرده است بلکه اکتفاء کرده است بر ذکر اصطلاحات مشهوره چنانچه علامه جاربردی در شرح او تصریح کرده است و نیز می توان گفت که اطلاق منضغطه بطریق تسمیه و تلقیه نیست بلکه بطریق وصفیت است و اطلاق لفظ بطریق وصفیت چه جای بیچاره همزه که در باری عز اسمه که اسمای او را توقیفیه گفته اند نیز جائزست چنانچه امام حجة الاسلام تصریح فرموده ست **دوم** آنکه الف مشارک همزه است در آنکه هر دو از مخرج حلق اند و در آنکه هر دو از اقصای حلق بر می آیند چنانچه در محل خود مبین شده است پس چگونه همزه منضغطه باشد و الف بی ضغطه **جواب** قول ایشان که این هر دو از یک مخرج اند قول تقریبی ست و الا تحقیق آنست که هر حرفی را مخرج ست معین مخالف مخارج جمیع حروف دیگر چه اگر مخرج حرفین یکی میشود امتیاز بین الحرفین نمی بود زیرانچه امتیاز حروف نیست مگر بمخرج پس بر تقدیر اتحاد مخرج تغایر حرفین محال ست چنانچه شیخ ابن حاجب در شافیه ایمائی باین تحقیق کرده ست مخارج الحروف ستة عشر تقریبا و الا فلکل مخرج پس ظاهر شد که الف و همزه را یک مخرج نیست بلکه مخرج همزه از اسفل حلق ست

ف الف و همزه را یک مخرج نیست ۱۲ ف هر حرف را مخرجی ست ۱۲

تا بطبق صدر ولهذا در اخراج او از مخرج خویش تقلی و کلفتی ست زیرانچه متباعد از فم ست
و بیستر از همزه هاست و بعد از ها الف ست علی ما هو مذهب سیبویه و آبو الحسن اخفش
گفته که مخرج الف همان مخرج هاست نه پیش از و و نه پس از و و جاربردی در رد او
فرموده است لو اتحدا فی المخرج لم یتمیز احدهما عن الآخر و علی التقدیرین در اخراج همزه
صعوبتی ست که در اخراج الف نیست چنانچه عند الرجوع الی الوجدان نیک ظاهر میشود
و ایضا خلیل که استاد سیبویه ست و حضرت میر سید شریف او را اعلی کعبا من سیبویه
شمرده است فرموده است الالف لینة و الواو و الیاء هوائیة یعنی این سه حرف مده
از هوای دهن بر آیند و واقع نشوند بر هیچ مدرجه از مدارج حلق و مدارج زبان و مدارج لهاة
اللهاة کام کذا فی الصراح و در کنز اللغات آورده است گوشت پاره که مشرف ست بر حلق
و در اندرون می باشد و نزدیک بقبول همین مذهب ست زیرانچه حروف حلق را از اثقل
حروف شمرده اند و الف از اخف حروف ست و علی هذا انضغاط همزه و عدم انضغاط
الف ظاهرتر باشد و از لطائف اتفاقات آنست که همزه در لغت بمعنی افشردن است
خدشهٔ سیوم آنکه بعضی همزه ها هستند که نه متحرک اند بر صورت الف و نه ساکن منضغط چون
قائل و حمراء و کلام مصنف دلالت بر حصر میکند جواب مقصود مصنف تعیین همزه هاست که
مشارکت دارند با الف در صورة تا امتیاز حاصل آید میان همزات و میان الف و همزه که بر
صورت الف نیست احتیاج بامتیاز او از الف نیست و ایضا قول مصنف هرچه متحرک باشد
الخ موضوع است و قول او که او را همزه گویند محمول است و این قضیه موجبه کلیه است و صدق موجبه
کلیه موقوف بر تساوی موضوع و محمول نیست بلکه بر تقدیر عموم محمول نیز صادق باشد چون
کل انسان حیوانٌ و اینجا محمول اعم است که همزه باشد فلا اشکال بلی اگر چنین میگفتی هر همزه یا
متحرک ست بر صورت الف یا ساکن منضغط چنانچه از عبارت جامع المسائل مفهوم میشود
اشکال وارد می شدی پس معترض مشتبه شده است فرق بین العبارتین فلا تغفل بدانکه اینجا
دو دقیقه است که دانستن آن هر دو لازم است یکی آنکه در مثل قرء و قائل بالای صورت الف و
یا خطکی خمیده مینویسند بر صورت سر عین که عوام او را همزه خوانند و آن صورت همزه نیست
بلکه علامتی است برای دلالت کردن بر آنکه این صورت الف حقیقةً الف نیست بلکه الف است
صورةً و همزه است لفظاً و همچنین صورت یا حقیقةً یا نیست بلکه یا است کتابةً و همزه است قراءةً

چنانکه نقطه که دلالت کند برانکه این جیم ست حانیست مؤنثیه اینمعنی است قول هبرد که بعد از ذکر حروف هجا و ترک ذکر همزه گفته است الهمزة لاصورة لها وانما تکتب تارةً واواً وتارةً الفا فلا اعدّها من الحروف التی أشکالها محفوظة ونیز نجم الائمه استرابادی فرموده است لما کثر تخفیف الهمزة استعیرت للهمزة فی الخط وان لم تخفف صورة ما تقلبت الیه اذ خففت وهی صورة الیاء والواو ثم یعلم علی تلک الصورة المستعارة بصورة العین للتبرا بکذا لیتبین کونها همزة ونیز شیخ ابن حاجب در مقدمهٔ خط از همزه بما لاصورة له تعبیر کرده است ونیز در علم خط مقرر شده که چون همزه در آخر کلمه واقع شود وماقبل او ساکن باشد نباید نوشت چون خَبْءٌ وحَمْرَاءُ با آنکه عین بَترَا را می نویسند پس ازین عبارات ظاهر شد که این عین بترَاء همزه نیست وَچه نظر دقیق کرده است مصنف رح که گفته است و هرچه باشد بر صورت الف دوم آنکه باب انفعال مطاوع فَعَلَ می باشد چون کَسَرتُهُ فانکسر شکستم من آن شئ را پس شکسته شد آن شئ فعل اول اگه متعدیست مطاوَع گویند بفتح وفعل ثانی را که لازم ست مطاوِع بکسر خوانند واسم فاعل که مشتق باشد از فعل مطاوع بکسر اطلاق کرده میشود بر ماصدقات اسم مفعول فعل مطاوَع بفتح چنانچه منکسر را اطلاق کنند بر شئ کسور اینجا نیز انضغاط مطاوع ضغط است ومفعول ضغط همان هوا است که می فشارد آنرا متکلم درمیان اسفل حلق وطبق سینه وهمزه عبارت ازانست پس اسم فاعل که از انضغاط آید اطلاق او بر همزه توان کرد چنانچه گویی ضغطت الهمزة من حد منع فانضغطت فهی مضغوطة ومنضغطة **قوله** بصورت الف وآن صورت تیرست گویند این صورت برای الف ست وبرای همزه عاریت میکنند چنانچه گاه گاهی صورت واو ویا را نیز برای همزه عاریت میگیرند لیکن از کلام بعض محققان ظاهر میشود که اگرچه صورت واو ویا عاریتی ست لیکن صورت الف عاریتی نیست بلکه از اصل وضع این صورت را میان الف وهمزه مشترک آفریده اند والله تعالی اعلم **قوله** یا ساکن منضغطه اولی آنست که منضغط گفتی بغیر تاء برای موافقت متحرک وساکن ورعایت تانیث همزه بعیدست لیکن پوشیده نماند بر هرکه اهل ست که مضایقه در امثال این امور سهل ست **قوله** همزه گویند وبسا باشد که الف نیز خوانند چنانچه زنجانی گفته است ولا تعتبر حرکات الالف فی الاوائل ومراد او همزات وصل ست که در نحو افتعل واستفعل ست وچنانچه نحاة همزهٔ صحراء را الف ممدوده خوانند ف

صحراء بالفتح ممدوداً دشت وکشادگی وهی غیر منصرفة وان لم تکن صفة للتانیث ولزوم حرف التانیث له وکذلک فی بشری - مراد ای دردیش همزه چون غمزهٔ محبوبان در سینه جا کرده بود ودر قوت وثقل از همه حروف می چربید وهمگنان را بخفت وسبکساری مطعون میگردانید غیرت ربانی تار وپود او درهم گسیخت وگرد گدائی داو ویار بر سرش بیخت واز کارخانهٔ صور هیچ صورت خاصه اش نصیب نشد تو هم ای جوان چون همزه نکته چین و گران جان مباش تا بدر هر یاوه سبکسار نشوی وبسیاهی گدائی از سپید روئی نروے قطعه شیر مردانه بگویم پندت ؂ روبهی باشی اگر نپذیری ؂ باکس آن به که نگیری آهو ؂ کسگی باشدت آهوگیری ؂ آهو نام جانوریست دشتی وکنایه از معشوق وچشم معشوق باشد وبمعنی عیب گیر وعیب نیز می آید درین بیت بمعنی عیب ست کما لا یخفی وماقبل الف همیشه مفتوح باشد واگر حرکت ماقبل الف مخالف او گردد الف را بدل کنند بحرفی که موافق حرکت ماقبل اوست چون قُوبِلَ وبُویِعَ واُستُبقِیَ فارق دیگرست میان همزه والف زیرانچه ماقبل همزه همیشه مفتوح نباشد بخلاف الف وهمیشه بمعنی علی الدوام ست وگاه باشد که در اشعار ها را حذف کنند وهمیش گویند قطعه خسروا بنده را چوده سال ست ؂ که همیش آرزوی آن باشد ؂ کز ندیمان مجلس ار نشود ؂ از مقیمان آستان باشد ؂ این دو بیت از قصاید انوری ست که در مدح سلطان سنجر گفته است وضمیر او که در قول مصنف واقع ست مخالف او گردد راجع ست بالف ویحتمل که راجع باشد بفتح که از مفتاح معلوم میشود ودال واحدست بدانکه قُوتِلَ وبُویِعَ ماضی مجهول اند از مقاتله بمعنی یکدیگر را کشتن ومبایعه بمعنی بایکدیگر خرید وفروخت کردن واُستُبقِیَ ماضی مجهول ست از استبقاء بمعنی باقی داشتن یقال استبقیت من الشیء ای ترکت بعضه دراصل اُستُبقَیَ بود چون ماقبل آخر مکسور شد الف مبدل گشت بیا وعلی هذا لازم می آید که در دُعِیَ چنین گوئیم که دراصل دَعَا بود چون ماقبل الف مکسور شد الف منقلب گشت بیا با آنکه معه بود در ماسیاتی خلاف این خواهد گفت لیکن مضایقه در امثال این تعلیلات سهل ست ومضاعف آن بود که یک حرف اصلی او مکرر بود چون مدّ وفرّ قید یک حرف برای اخراج تکرار دو حرفست تا مضاعف رباعی ولفظ بتة خارج شود بدانکه حرف اصلی گاه مقابلهٔ حرف زائد باشد وگاه مقابلهٔ منقلب واینجا می باید که مقابله با هر دو قصد کرده شود تا بمثل اِقعَنسَسَ وطَیَّ انتقاض تعریف

مضاعف لازم نیاید و مثل این اطلاق شیخ ابن حاجب نیز در کافیه از بحث مستثنی کرده
است چنانچه از مطالعهٔ شروح او ظاهر میشود و تکریر حرف عبارتست از ذکر او مرة بعد
اخری و مخفی نماند که این تعریف صادق می آید بر قلق و عهعخ و اگر بقرینهٔ تعریف صحیح
مراد از تکرار حرف اصلی آن باشد که عین و لام او از یک جنس بود ددن که مضاعف
ست خارج میشود عهعخ و سلس که از افراد صحیح اند داخل میشوند و العذر مامر المد کشیدن
و روان شدن آب و افزون کردن و افزون شدن و در گراهی فروگذاشتن و گستردن
یعنی فراخ کردن و الکر و الفرار گریختن و در دندان اسپ نگاه کردن برای دانستن سال
وی و کاویدن چیزی و صاحب قنیه کاویدن را بشگافیدن تفسیر کرده است و در شامل
گفته که میان کاویدن و شگافیدن فرق ست زیرانچه شگافتن بریدن بدرازی و کاویدن
عمق پیدا کردن ست و غالب در ظن ست که شگافتن اعم مطلق ست از کاویدن چنانچه
از تتبع موارد او ظاهر میشود صرف صحیح اینجا فروگذاشته شد بنا بر آنکه در میزان مقدم
افتاده ست صرف لغةً و اصطلاحاً مرادف تصریف ست الا آنکه تصریف مفید مبالغه است
و دلالت بر کثرت میکند چنانچه علامهٔ تفتازانی رح تصریح فرموده است **ف**
زیرا که زیادتی حروف الفاظ دلالت بر زیادتی معنی میکند **ه** و مراد ازینجا درین کتاب ست
و فرو بمعنی زیر آید چنانچه **ه** باتشدان فرو رفتن بیکبار : بپلک دیده آتشپاره چیدن
بسی برجامی آسان تر نماید : که یکجو منت دونان کشیدن : **ف** چون بجست و جوی
بسیار اوائل این دوبیت بهم رسیده لهذا درینجا ثبت کرده میشود اوله خردمندان عالم را
نصیحت : ازین بیچاره می باید شنیدن : بدندان رخنه در فولاد کردن : بناخن
راه در خارا بریدن : بکوه قاف رفتن پابرهنه : وز انجا سنگ صد من آوریدن :
بفرق سر نهادن صد شتر بار : ز مشرق جانب مغرب دویدن : فگندن بستر خار
مغیلان : بر آنجا تن برهنه آرمیدن : بخنجر سینهٔ خود چاک کردن : سر خود را بدست
خود بریدن : الخ **ه** و زائد باشد چون مقدم بر فعل باشد چون فروگرفت و فروکشید و گاه
بود که در اشعار موخر نیز واقع شود **ه** هر غمی کز صنم خسته دلی خورد فرو : همه سر
از دل و جان من شیدا زده ست : و در اکثر نسخ فرود بدال واقع شده ست و او بمعنی فرود
ست و میزان ترازو و نام برجی که منسوب بزهره ست و مراد اینجا رساله مشهوره است که

از مؤلفات مصنف رح است کذا اسمع و مقدم بفتح دال ست ویحتمل که بکسر دال باشد ماخوذ از
تقدیم بمعنی تقدم چنانچه در حواشی مطول مذکور شده است بدانکه لفظ گذشته از بعض
اساتذه جزاهم الله خیر الجزاء بذال معجمه و مهمله مسموعست واظهر آنست که بدال باشد زیرانچه
ذال معجمه در زبان فارسی واقع نمیشود چنانچه اهل لغت تصریح فرموده اند الا آنکه دال مهمله
در آخر کلمه بعد مده واقع شود که چنانند ابدال او بمعجمه درست ست چون بغداد علی ثانی التالی
ف درین باب اوستادی فرموده ع آنانکه بفارسی سخن میرانند ؛ در معرض
دال ذال را بنشانند ؛ ماقبل وی ار ساکن جز وای بود ؛ دال ست وگرنه ذال معجم خوانند

ف اما صرف مهموز با صرف صحیح برابر باشد مگر چند جای که ذکر کرده شود یعنی صرف
مهموز ازین رو که مهموز ست با صرف صحیح مساویست واما صرف مهموز ازین جهت که
مضاعف باشد چون اَنّ یا معتل باشد چون جَاءَ با صرف صحیح برابر نیست و در شرح
زنجانی آورده است که متبادر از مهموز آنست که مشتمل بر حرف علت و تضعیف نباشد
زیرا که اگر مشتمل بر تضعیف بود او را مهموز مضاعف خوانند واگر مشتمل بر حرف علت
باشد او را مهموز معتل گویند ومؤید اینمعنی ست که مصنف رح مهموز معتل را در صرف معتل
ذکر کرده است و مخفی نماند که متبادر از کلام مص رح حصر تغیرات مهموز ست در مواضع
مذکوره بانکه درین منحصر نیست چنانچه بمطالعه مبسوطات ظاهر میشود ولفظ چند بمعنی چه
قدر و شمار اندک و عددی که کم از ده باشد در شمار و شمار غیر معین می آید ولفظ مگر بکاف فارسی
بفتحتین برای استثنا می آید و بمعنی شک استعمال میکنند و بمعنی یقین و تمنی هم آمده است —

فائده چون همزه اثقل حروف ست اکثر اهل حجاز خصوصا از میان ایشان قریش تخفیفش
بسیار میکنند و بنو تمیم تخفیف را بدو راه ندهند و آنانکه تخفیف کنند یکی ازین سه طریق کنند
اول بین بین و آن دو قسم ست یکی بین بین مشهور که او را بین بین قریب گویند و آن آنست
که همزه را از صرافت خود کشیده میان همزه و حرفی که موافق حرکت او باشد خوانده شود چنانچه
سُئِلَ که بین الهمزة والیاء خوانده شود دیگر بین بین غیر مشهور که او را بین بین بعید گویند
و آن آنست که میان همزه و حرفی که موافق حرکت ماقبل اوست خوانده شود چنانچه در
مثال مذکور همزه را بین الهمزة والواو خوانده شود دوم ابدال سیوم حذف و هر یکی را
مواضعی ست معینه که در مبسوطات مبین گشته است و مصنف رح بحث بین بین را بار

ترک کرده است واکثر مسائل ابدال وحذف ذکر کرده است **سوال** مصنف رحمه الله تعالی را
می بایست که بحث ابدال را بر حذف مقدم داشتی زیرانچه ابدال اصل ست که اذهاب بعوض ست
بخلاف حذف که اذهاب بی عوض ست ومصنف رح بحث حذف را در اثنای بحث ابدال ذکر
کرده است **جواب** مصنف رح مباحث همزهٔ ساکن را مقدم داشته است بر مباحث همزهٔ
متحرک زیراکه سکون اصل ست نسبت بحرکت چنانچه در موضع خود بیان شده است ودر
مباحث سکون تغیرات جائزه را بر واجبه مقدم داشته است وهمچنین در مباحث متحرک زیرانچه
جواز که اسقاط فی الجمله است اولی ست از وجوب که اسقاط علی الدوام ست ازین رهگذر بحث
حذف در اثنای بحث ابدال واقع شده بدانکه در مباحث همزهٔ ساکنه تقریباً بعض احوال همزهٔ
متحرکه را مندرج ومندمج فرموده است برای اختصار وضبط انتشار آی درویش چون همزه در
دشواری دگر انجانی بحد افراط رسیده بود دیدی که بر سرش چه کرده اند امیر المؤمنین علی کرم الله
وجهه در شان او فرموده لولا انّ جبرئیل نزل بالهمزة ما همزناه وحروف علت که در سبکی ونرمی
پا از حد بیرون زده اند در بحث معتل خواهی شنید که بر سر اینها چه خواهد شد تا توانی کسب هنر
کن واز افراط وتفریط حذر کن که سرور عالم فرموده صلی الله علیه وسلم خیر الامور اوسطها ؎
درشتی ونرمی بهم در به است ؛ چو رگ زن که جراح ومرهم نه است ؛ وشاعری تلمیح ملیح باینحدیث
کرده است ؎ خیر میخواهی مکن جا جز درون جان من ؛ جان من نشنیدهٔ لاخیر الا فی
الوسط ؛ **قانون اول** آنکه هر همزه که ساکن باشد وما قبل او مفتوح روا باشد که او را بالف
بدل کنند چنانچه یَاْمَنُ خواه در یک کلمه باشد چون مثال مذکور خواه در دو کلمه چون اِلَی الْهُدَی ائْتِنَا
که در اصل اِئْتِنَا بود همزهٔ ساکن بیاشد چون هُدَی را بدو اتصال افتاد همزهٔ اولی که همزهٔ وصل
است افتاد وهمزه که بیا بدل شده بود عود کرد التقای ساکنین شد میان الف هُدَی وهمزهٔ
عائده اول را حذف کردند اِلَی الْهُدَی ائْتِنَا شد ودر روا اثبات همزه وابدال بالف جائز ست
وروا بمعنی جائز وروا کننده آید واینجا بمعنی اول ست ویَاْمَنُ صیغهٔ مضارع معلوم ست بر
وزن یعلم از اَمِنَ اَمْنًا واَمَانًا واَمَانَةً واَمَنَةً بفتحتین ایمن شدن یعنی بی ترس شدن باید
دانست که مصنف رح دو قید ترک کرده است بر اعتماد ما سیاقی یکی آنکه ما قبل همزهٔ ساکن همزهٔ دیگر
نباشد زیرانچه علی هذا ابدال همزهٔ ساکنه بالف واجب خواهد شد دوم آنکه فتحه ما قبل حاصل
از نقل حرکت همزه نباشد چنانچه در مَرَاَة که در وقت تخفیف نقل حرکت همزه با قبل کنند

قول علی کرم الله وجهه لولا ان جبرئیل نزل الخ

خیر الامور اوسطها

روا بمعنی

همزه ساکن گردد و ماقبل او مفتوح لیکن این همزه را بدل بالف نکنند مگر بر سبیل شذوذ چنانچه بیاید انشاء الله تعالی و کوفیان گفته اند قیاس ست بدل کردن همزهٔ مفتوحه بالف بعد از نقل حرکت او بساکنی که ماقبل اوست و علی هذا المذهب احتیاج بقید ثانی نیست بلکه ترک او ضروریست و هر همزه که ساکن باشد یا مفتوح و ماقبل او مضموم یا واو مده زائده روا بود که اورا بواو بدل کنند چنانچه یُومِنُ و یُوَاخِذُ و مَقرُوَّة بدانکه هر همزه که ساکن باشد و ماقبل او مضموم روا بود که اورا بواو بدل کنند خواه در یک کلمه باشد چون یُومِنُ که در اصل یُؤمِنُ بود بهمزه و خواه در دو کلمه چون یَقُولُ وْذَنْ که در اصل اِئْذَنْ بود بهمزه همزه ثانیه بیا باشد و چون بیقول متصل شد همزهٔ وصل افتاد و همزهٔ منقلبه بازگشت یَقُولُ ؤْذَنْ شد اثبات این همزه وابدال او بواو جائزست و همچنین اگر همزه مفتوح باشد و ماقبل او مضموم روا بود که اورا بدل کنند بواو خواه در یک کلمه باشد چون یُوَاخِذُ بواو که در اصل یُؤَاخِذُ بود بهمزه و خواه در دو کلمه چون جاءنی غُلَامُ وَبِیکَ که در اصل غُلَامُ أَبِیکَ بود و فتح همزه قید کردیم زیرانچه اگر همزه مضموم باشد چون رُءُوسٌ آنرا بهیچ چیز بدل نکنند بلکه طریق تخفیفش بین بین ست و اگر مکسور باشد چون سُئِلَ پیش اخفش ابدال او بواو جائزست و نزدیک جمهور تخفیف او نیز بطریق بین بین ست **ف** ابو الحسن علی بن سلیمان معروف باخفش اصغر از اصحاب مبرد بود و گویند در نحو تبحری نداشت و تصنیفی دران نگذاشت در شعبان سال سه صد و پانزده بمرگ ناگهانی فوت کرد در بغداد اما اخفش اکبر ابو الخطاب عبد الحمید بن عبد المجید ست در نحو و لغت اوحد وقت و امام زمان بود سیبویه و ابو عبیده ازوی روایت دارند قال ابن خلکان ولم اظفر له بوفاة ۱۲ غایة البیان ۳ ط وضمهٔ ماقبل قید کردیم زیرانچه اگر مکسور باشد حکمش بیاید و اگر مفتوح باشد چون سَأَلَ طریق تخفیفش بین بین ست فی شرح الشافیة قد یبدل الهمزة المفتوحة المفتوح ماقبلها الفا والمضمومة المضموم ماقبلها واوا ساکنة والمکسورة المکسور ماقبلها یاء ساکنة و ذا لیس بقیاس و اذا کان فی ضرورة الشعر کان قیاسا و همچنین قلب بواو جائز است همزهٔ متحرکه را که بعد از واو مدهٔ زائده در یک کلمه واقع شود چون مَقرُوَّةٌ بدانکه در کلام مصنف از چند وجه مناقشه توان کرد یکی آنکه قول مصنف رح که هر همزه که ساکن باشد یا مفتوح و ماقبل او مضموم یا واو مده زائده صادق می آید بر صور اربعه و قول او که روا بود که آنرا بواو بدل کنند محمول است و صادق نمی آید مگر بر صور تهای سه گانه که امثلهٔ اینها در متن مذکور شده است و صورت

در عراق ازوی زائد لہ و در عدم بحجت افزود در سال سه صد و پانزده فوت کرد و مصنفات جلیله دارد از انست

رابعه که همزه ساکن باشد و ماقبل او واو مدّه زائده موجود نیست زیرا که التقاء ساکنین لازم می آید
و این حکم نیز در و صادق نمی آید زیرا که صدق این حکم فرع وجود اوست پس ظاهر شد که محمول این
قضیه کلیه صادق بر جمیع ماصدقات موضوعش نیست و برائی صدق موجبه کلیه صدق محمول
بر جمیع افراد موضوع شرط ست پس لفظ هر که سور ایجاب کلی ست بر موقع خود نباشد جوابِ صورة
رابعه موجود است و حکم نیز برو صادق می آید چون قُرُوْء در حالتی که برو وقف بسکون کنند
زیرا نچه التقاء ساکنین در حالت وقف مغتفر ست چنانچه در محل خود مبیّن شده است و بر اهل
انصاف پوشیده نماند که هم خدشه و هم جواب منظور فیه ست امّا خدشه برائی آنکه قضیه بر دو قسم است
حقیقیه و خارجیه در قضیهٔ حقیقیه حکم بر افراد محققة الوجود و هم مقدرة الوجود باشد و در قضیهٔ خارجیه
حکم نباشد مگر بر افراد موجوده در خارج و اکثر قضایای این فن خارجیه اند زیرا نچه مقصود ایشان
بیان تغیراتی ست که در کلام عربی واقع شده است پس محتمل که این قضیه خارجیه باشد و حکم بر
افراد موجوده بود و افراد موجوده این موضوع همان سه صورت ست چنانچه معترض اعتراض نموده
است بلی اگر نقض بمثل قالُوا اِذَن آوردی قضیه خارجیه واقع این نقض نمیشدی بلکه احتیاج
افتادی باشتراطِ وحدتِ کلمه و امّا جواب برائی آنکه در کتب صرف مذکور شده است که چون
خواهند که بر همزهٔ متطرفه وقف کنند اوّلاً تخفیف کنند در همزه بوجهی که مقتضائے قواعد
تخفیف ست بعده وقف کنند بمقتضائی قوانین وقف نه آنکه وقف را بر تخفیف مقدم
دارند چنانچه مجیب گمان برده ست فی الشافیة و اذا وقف علی الهمزة المتطرفة وقف
بمقتضی الوقف بعد التخفیف خدشهٔ دوم آنکه همزهٔ متحرک بعد از واو مدّه زائده واقع
شود انقلاب آن بواو جائز ست خواه مضمومه باشد خواه مکسوره خواه مفتوحه چون مَقْرُوٌّ و مَقْرُوٍّ
و مَقْرُوًّا پس بر مصنف واجبست که بجائی مفتوح متحرک گفتی تا این صور سه گانه را شامل
شدی جواب قید مفتوح برائی آن کرده است که همزه متحرک که ماقبلش مضموم باشد بواو بدل
نشود مگر آنکه مفتوح باشد چنانچه مذکور شد پس اگر متحرک گفتی کلامش دلالة بر خلاف نفس الامر
کردی چون مفتوح گفت مطابق نفس الامر گشت غایةً تا فی الباب آنکه حال همزه که مکسور یا
مضموم باشد و ماقبل او واو مدّه زائده بود در متن مبیّن نشده ست و لا فساد فیه فتامّل . . . خدشه
سیوم آنکه در مثل دُعُوا اَبِیْکَ همزه مفتوحه است و ماقبل او واو مدّه زائده است و بدل
کردن این همزه بواو جائز نیست جواب این ضابطه مشروط ست بوحدة کلمه و در مثال نقض

این شرط مفقود است ملی ها فی شرح الشافیة لیکن باین جواب قصور از کلام مصنف رح
بر نمیخیزد مگر بدعوی تبادر این قید وذلک اصعب من خرط القتاد بدانکه قید مده برای
اخراج خواب است که ملحق بجعفر است زیرانچه طریق تخفیف او نقل حرکة بما قبل ست
نه انقلاب بواو و قید زائده برائی اخراج مثل سوءٌ است که طریق تخفیف او نیز نقل
حرکت است و گاه باشد که در واو ادغام کنند سوٌّ گویند لیکن مشهور نقل حرکت است
بدانکه مقروة صیغه اسم مفعول است از قراءة و معنی او در ما سبق گذشت و یؤمن صیغه
مضارع معلوم یا مجهول است از ایمان بمعنی گرویدن و ایمن گردانیدن و این گفتن
و گرویدن بکسر قاف فارسی در لغة بمعنی میل کردن روی از طرف بطرفے است و چون
ایمان بگرویدن تفسیر کنند مراد پذیرفتن و بدل گره بستن و تصدیق کردن باشد یا مضارع
مجهول است از امن و معنی او گذشته است و علی التقدیرین اگر نون مخففه است صیغه
غائب مذکر است و اگر مشدده است صیغه غائبات است و یواخذ صیغه مضارع
معلوم یا مجهول از مواخذة است بمعنی یکدیگر را فراگرفتن و هر همزه که ساکن باشد یا مفتوح
و ما قبل او مکسور یا یائی مده زائده روا بود که او را بیا بدل کنند چنانچه میمن و میر و خطیة
بدانکه همزه را در چند جا روا بود که بیا بدل کنند یکی آنکه هر همزه که ساکن باشد و ما قبل او
مکسور خواه در یک کلمه باشد چون میمن که در اصل مأمن بود و خواه در دو کلمه چون الذی ائتمن
که اصلش اؤتمن بود همزه ثانیه بواو شد چون الذی در آمد همزهٔ وصل و یاء الذی ساقط شد
و همزهٔ منقلبه باز بصورت خود عود کرد الذی ائتمن شد اکنون اثبات و ابدال همزه بیا جائز
است دوم آنکه همزه مفتوح باشد و ما قبل او مکسور خواه در یک کلمه باشد چون میر که در اصل
مأر بود جمع إرة بمعنی عداوت بر وزن حرفة و حرف و خواه در دو کلمه چون لغلام یبنک در
اصل لغلام ابیک بود سیوم آنکه همزه مفتوحه باشد و ما قبل او یاء مده زائده در یک
کلمه چون خطیة که در اصل خطیئة بود و اگر یاء مده نباشد چون شیئ و جیال یا زائده نباشد
چون سیئات یا در یک کلمه نباشد چون ضاربی ابیک طریق تخفیف درین همه صورت
نقل حرکة بما قبل ست چهارم آنکه همزه مضموم و ما قبل او یاء موصوف بود چون نبی که در اصل
نبیئ بود پنجم آنکه همزه مکسور و ما قبلش یاء مفتوحه موصوفه باشد چون بنی ششم آنکه
همزه متحرک و ما قبلش یای تصغیر باشد چون اُفیس که در اصل اُفیئس بود و مصنف رح

سه صورت اولی را متعرض شده است و ثلثهٔ اخیره را ترک کرده است و اگر بجای مفتوح متحرک گفتی بر پنج صورت را شامل شدی لیکن صادق می آمدی بر همزهای که طریق تخفیف اینها قلب بیا نیست چنانچه همزه مکسور که ماقبل او هم مکسور باشد چون مستهزئین که طریق تخفیف او بین بین ست و همزهٔ مضمومه که ماقبل او مکسور ست چون مستهزؤن که طریق تخفیف او نزد جمهور بین بین ست و نزدیک اخفش قلب بواو و درین قاعده نیز همان سه خدشه است که در قاعدهٔ سابقه گذشت فتذکر بدانکه میئمن بصیغهٔ اسم آلت است و خطیئة بمعنی گناه و گناه کردن باشد **فائده** همزه منفرده که متحرک و ماقبلش نیز متحرک بود بر نه صورت می آید که حاصل میشود از ضرب حالات ثلثهٔ همزه در حرکات سه گانه ماقبل او و از میان این صور نه گانه مثل یواخذ طریق تخفیف او قلب بواو ست و در مثل مأر قلب بیا و در بواقی طریق تخفیف مشهور بین بین ست بر اختیار جمهور آرے درویش همزه از گرانی خود چندان سبکساری کشیده است که هم در حالت حرکت و هم در حالت سکون قرار و سکون از در بوده اند لیکن چون عمری در بابی لفظ الله و احد پیشه گرفته بود بهمین این دولت عظمی چون در ابتدای کلام واقع شود هیچ تغییر را بسوی او راه نماند عمر را بسلامت گذرانند فی الشافیة و شرط تخفیف الهمزة ان لایکون مبتدأ بها آری بزرگان فرموده اند رباعی دو بامداد گر آید کسے بخدمت شاه + سوم بر آینه در وی کند بلطف نگاه + امید هست پرستندگان مخلص را + که ناامید نگردند ز آستان آله + و این تخفیف خاص بلغة عرب است که افصح و الین و اخف لغات ست و ازین ست که کلام الله باین لغت وارد شده است و حبیب رب العلمین صلے الله علیه وسلم از میان ارباب این لغت مبعوث گشته ے لی حبیب عربی مدنی قرشی + که بود درد و غمش مایهٔ شادی و خوشی + فهم رازش چه کنم من عجمی او عربی + لاف عشقش چه زنم او قرشی من حبشی + **قانون** هر همزه که ساکن باشد و ماقبل او همزهٔ دیگر متحرک همزهٔ ساکن را واجب ست که بدل کنند بحرف علة بر وفق حرکة همزه ماقبل چنانچه اٰمن و اُوجِرَ و ایسیر بدانکه این ضابطه مشروط ست بوحدت کلمه زیرا که اگر دو کلمه باشد چون یا قاری اُذُن که در اصل اأذن بود همزهٔ ثانیه بیا شد چون باقاری متصل شد همزهٔ وصل بیفتاد و همزهٔ مبدل باز عود کرد اکنون درست ست که آن همزه را بدل بواو کنند یا ثابت گذارند بدانکه چون همزهٔ ثانیه را بدل کنند بحرف علت و همزهٔ اولی همزهٔ وصل باشد و در درج کلام بیفتد آن همزهٔ

واحد

منقلبه باز بصورت خود عود کند خواه ماقبلش مفتوح باشد خواه مضموم خواه مکسور چون الی
الهدی ائتنا و یقول اُذن والذی اؤتمن و تعلیلات اینها در ماسبق مذکور شد و از کلام
فاضل زنجانی مفهوم میشود که این عود مقید ست بفتح ماقبل زیرانچه گفته است الهمزتان اذا
التقتا فی کلمة واحدة و ثانیهما ساکنة وجب قلبها بحرف یناسب حرکة ماقبلها فان
کانت الاولی همزة وصل یعود الثانیة همزة عند الوصل اذا انفتح ماقبلها و علامه تفتازانی
در شرح زنجانی فرموده است که تقیید بفتحه ماقبل وهم فاسد ست بدانکه در آمن چند احتمال ست
یکی آنکه صیغهٔ متکلم واحد باشد از اَمِنَ یأمَنُ علی وزن عَلِمَ یَعلَمُ و معنیش در ماسبق تحریر
یافت دوم آنکه صیغهٔ افعل التفضیل باشد از همین باب سیوم آنکه صیغهٔ ماضی معلوم از ایمان باشد
و معنیش نیز گذشته است چهارم آنکه امر باشد از همین باب و بر تقدیر الغش
بدل از همزهٔ ساکنه ست و اگر او را اسم فاعل گردانیم از مانحن فیه خارج باشد و همچنین در
مثل اُوجر نیز چند احتمال ست یکی آنکه صیغهٔ ماضی مجهول ست از وَاجَرَ یُواجِرُ مُواجرة بکرایه
دادن ستور را یا مثل او را که در اصل وُوجِرَ بود بقاعدهٔ وُوری واو اولی بدل بهمزه کردند
لیکن این لغة عوام ست و مناسب بمانحن فیه نیست دوم آنکه صیغهٔ ماضی مجهول باشد از
آجَرَ یُوجِرُ ایجارًا بمعنے پاداش دادن بکسی و بکرایه دادن ستور یا مثل او مر کسی را بمعنی اول
متعدی بیک مفعول باشد چون آجرتُ الأجیرَ یعنے بمزد دادم مزدور را بمعنی ثانی متعدی
بدو مفعول باشد چون آجرتک الدار یعنی بکرایه دادم ترا خانه سیوم آنکه صیغهٔ متکلم واحد باشد
از مضارع معلوم یا مجهول ازین باب برین هردو احتمال واو بدل از همزهٔ ساکنه باشد چهارم
آنکه ماضی مجهول از آجَرَ یُواجِرُ مُواجرة علی وزن فاعَلَ یُفاعِلُ مُفاعَلَة بمعنی اجرت و بکرایه دادن
ستور یا مثل او کسی را و در اساس اللغة استعمال مواجرة بمعنی ثانی را خطاء قبیح شمرده است
و شیخ رضی فرموده است که حق بجانب اوست و درین احتمال از مانحن فیه نباشد بدانکه
در اختیار این مثال اشارة ست برد شیخ ابن حاجب زیرانچه در شافیه دعوی کرده است
که آجَرَ فاعَلَ ست اَفعَلَ نیست و سه دلیل برین مدعا اقامة نموده است لیکن اهل تحقیق
این کلام را از هفوات شیخ شمرده اند و ثابت کرده اند که هم مدعائی او فی نفسه فاسد ست
و هم دلایل او و تفصیل این سخن از شروح شافیه طلب باید کرد و ائسِر صیغهٔ امر ست از
اَسَرَ یأسِرُ علی وزن ضرب یضرب اَسْرًا یعنی اسیر کردن و آفریدن و استوار کردن و بدوال

بستن پالان شتر را کذا فی کنز اللغات در اصل اِأسِرْ بود و هر همزه که متحرک باشد و ماقبل
او ساکن روا بود که حرکت همزه بماقبل دهند و همزه را حذف کنند چنانچه یَسَلُ وَ قَدَ اَفْلَحَ یعنی
مجموع این تغییرین جائز ست نه آنکه هر واحدی ازین دو جائز ست زیرانچه بعد از نقل حرکت همزه
حذف او واجب ست مگر بر سبیل شذوذ با اختیار کوفیان کمامر لیکن جواز مجموع تغییرین مشروط
ست بآنکه مدغم نباشد چون سَآلَ و دَآبَ و یای تصغیر هم نباشد چون اُفَیْاِس و واو و یای مدتین
زائدتین در یک کلمه نباشد چنانچه گذشت و الف هم نباشد چون سَاءَلَ بدانکه حرکة همزه خواه فتحه باشد
خواه ضمه خواه کسره چون بحرف علة که ماقبل اوست منقول گردد و آن حرکة برو دشوار نمی پندارند
چون قَاتِلُو خَتَنَک و اِجْلِبِي بِلُکَ در اصل قَاتِلُوا اَخْتَنَک و اِجْلِبِي اِبِلَک بود قال سیبویه و بعض العرب ینقل
فتحة الهمزة آخرا علی الواو و الیاء قبلها کما هو القیاس نحو لن یجیئک و لن یسوءک و اذا کانت مضمومة
او مکسورة حذفت الهمزة من غیر نقل الحرکة لاستثقال الضمة و الکسرة علی الواو و الیاء فتقول به یجیئک
و یسوءک فعلی هذا تقول فی الجزم و الوقف لم یجئ و لم یسئ و جِئ و سِئ فیقع الجزم و الوقف علی
العین و یَسَل بفتح یاء و بضم او در اصل یَسْأَلُ بود بر وزن یمنع و معنیش بیان شده است و قد
افلح در اصل قد اَفْلَحَ حرکة همزه بماقبل داده همزه را حذف کردند نه در کتابة چنانچه در حواشی بیضاوی
آورده است و این قراءت ورش است و دیگران بثبوت همزه میخوانند و اَفْلَحَ صیغهٔ ماضی معلوم
یا مجهول ست علی اختلاف القراءتین و اَفلاح رستن از مکروه و رهانیدن و بقا یافتن و پیروزی
یافتن و پیروزی با باد یا و واو هر سه فارسی بمعنی ظفر ست فی تفسیر القاضی روي انه علیه
السلام کان یصلی رافعا بصره الی السماء فنزلت هذه الآیة قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِیْنَ هُمْ فِیْ صَلٰوتِهِمْ
خَاشِعُوْنَ ای قد فاز بامانیهم الذین هم خائفون فی صلوتهم من الله تعالی متذللون له ملزمون
ابصارهم مساجدهم فرمی علیه السلام ببصره نحو مسجده ای موضع سجوده و لزوم این اعلال
در باب یَرَی شاذ ست یعنی نفس این اعلال شاذ نیست زیرانچه موافق قیاس و استعمال
ست اما لزوم و وجوب او مخالف قیاس ست زیرانچه مقتضای قیاس چنانچه معلوم شد
جواز این اعلال ست نه وجوب و اختیار این خلاف قیاس برای کثرة استعمال ست
درین کلام از دو وجه مناقشه کرده اند یکی آنکه اعلال در اصطلاح صرفیان بمعنی تغیر حرف علة
ست و اینجا تغیر حرف نیست جواب یمکن که اینجا بمعنی لغوی مراد باشد یعنی بیمار ساختن
و کنایت بود از حذف همزه دوم آنکه لزوم این اعلال چنانچه در باب یری بفتحتین شاذ ست

م ماقبل

م در تلفظ

يخافون

در باب أری یُری نیز شاذ ست وکلام مصنف رح دلالت بر تخصیص میکند جواب لا نسلم که
کلام مصنف رح دلالة بر تخصیص وحصر کرده باشد واگر تسلیم کنیم گوئیم مراد از باب معنی نوع
است وعبارتست از هر کلمه که مشتق ست از رؤیا یعنی خواب دیدن یا رؤیة یعنی دیدن و
دانستن یا رأی یعنی اندیشه کردن ولازم باشد حذف همزه درو وعلی هذا باب یَری شامل باشد
باب أری یُری را نیز یا گوئیم مراد از یَری آنست که هرچه برین صورت باشد پس شامل شود هم
یَرٰی را وهم یُرٰی را وامثال این تصرف در شروح کافیه بسیار ست بدانکه در مصدر وماضی و
اسم فاعل یَرٰی مجرد حذف همزه نکنند ودر مضارع ونفی وجحد ونهی وامر بالام حذف همزه
واجب است ودر اسم مفعول وظرف وامر بے لام واسم آلت حذف همزه جائز ست
ودر باب أری یُری حذف همزه در همه صیغها واجب ست بدانکه لزوم بمعنی لازم شدن
ودر عجب انداختن می آید اینجا مراد معنی اوّل ست لیکن اراده معنی اول بر دو وجه است یکی بر
مصطلح ارباب حکمت ومنطق چنانچه گویند الکتابة لازمة للانسان یعنی هر جا که انسان بود کتابة
نیز باشد دوم بر وفق استعمال ارباب لغت چنانچه گویند الباء لازمة للحرفیة وفلان یلازم بیته
اے لا یفارقانهما ودر عبارت متن مراد مصطلح ارباب حکمت ست کما لا یخفی وشذوذ بضم
شین در لغة بر آمدن وتنها شدن واندک یافته شدن باشد ودر اصطلاح بمعنی مخالف علماء
قیاس یا استعمال یا هر دو باشد لیکن اکثر در عبارات علما بمعنی مخالف قیاس باشد ودرینجا نیز
بهمین معنی ست وهر جا که دو همزه متحرک در یک کلمه بهم آیند اگر یکی از ایشان مکسور بود دوم
را بیا بدل کنند چنانچه ائمة وجاءٍ علی احد القولین کلمه بهم گاه بمعنی یکجا باشد چنانچه بیت
روی تو گهی غارتِ جان کرد گهی زلف ❊ یک روم وحبش بین که بهم تاخته بودند ❊
وگاه بمعنی غصه باشد چنانچه فلانی بهم بر آید وگاه بمعنی ترکیبی مستعمل میشود چنانچه گویند
فلان بهم وغم گذران میکند وجامع این استعمالین ست آنچه شاعری گفته بیت عرض
حالِ خویش چون کردم بهم شد دلبرم ❊ زین سبب مقرون بهم گشته ز پا تا سرم ❊ وگاه خبر
زائد باشد چنانچه گویند فلان چیز بهم رسید ودر ما نحن فیه مراد معنی اوّل ست وکلمه
ایشان مخصوص باشارة ذوی العقول ست علی ما هو المسموع من الاساتذة الکرام لیکن بسا
جا ارباب تصانیف در نظم ونثر در غیر ذوی العقول نیز استعمال میکنند چنانچه در کلام امیر
خسرو قدس سره واقع شده است مصرع ثالث ایشان گاتن رابع ایشان کذا بدانکه

مصنف رح در بیان این ضابطه اقتفای آثار جمهور نحاة کرده است والا محققان چنین فرموده اند که چون دو همزهٔ متحرک در یک کلمه بهم آیند اگر همزهٔ ثانیه مقابله لام کلمه است وجب قلب او بیا و اگر ثانیه مکسوره است وماقبل او مفتوح یا مکسور است نیز بدل بیا باید کرد و اگر ماقبلش مضموم ست پیش سیبویه بدل بیا باید کرد و پیش اخفش بواو و اگر ثانیه مضموم ست وماقبل او مضموم یا مفتوح بواو بدل کنند و اگر ماقبلش مکسور ست نزدیک سیبویه بدل بواو باید کرد و نزدیک اخفش بیا و اگر همزهٔ ثانیه مفتوح ست وماقبلش مضموم بدل بواو باید کرد و اگر مکسور ست بیا و اگر مفتوح ست بواو پیش غیر مازنی وقید وحدت کلمه برای آن کرده است که اگر در دو کلمه باشد این حکم مذکور در و جاری نشود بلکه در و تفصیلی ست که این شرحک تاب بیان او ندارد بدانکه ائمهٔ جمع امام ست بمعنی پیشوا و راه روشن و قرآن امیر المؤمنین عثمان رض ولوح محفوظ و گوشهٔ از زمین و چوبی که در و دگران بناء را بدان راست کنند در اصل أَءْمِمَةٌ بود چون حِمَار و أَحْمِرَة حرکت میم اولی را بما قبل داده در میم ثانی ادغام کردند و همزهٔ ثانیه را بیاء بدل کردند سوال چرا همزهٔ ثانیه را از أَئِمَّةٌ بالف بدل نکردند جواب در أَئِمَّةٌ دو اعلال ممکن ست یکی قلب همزه بالف دوم ادغام بعد از نقل حرکت واختیار کرده شد اعلال ثانی را بچند وجه یکی آنکه اعلال ثانی در آخر کلمه بود و آخر کلمه اثقل ست از طرف اول زیرانچه مندرج میشود ثقل کلمه بتزاید حروف ولائق بحکمت ابتدا بتخفیف اثقل ست و ازینجاست که در لفیف مقرون اعلال در لام کلمه کنند نه در عین مگر بر سبیل شذوذ کما سیاتی و در اِوَزَّة که اصلش اِوْزَزَةٌ بود ادغام را مقدم داشتند بر قلب واو ساکنه بیا زیرانچه بطرف آخر ست ف اِوَزَّةٌ بالکسر والتشدید الزاد بط و مرغابی اِوَزُّون جمع بالواو والنون بجمع عقلاء شاذ دوم برای مناسبت اوزان این جمع کر از مضاعف آمده اند چون أَعِنَّة و أَشِحَّة و مثل او سیوم آنکه چون همزه را بالف بدل کردندی لاجرم در میم نیز ادغام واقع شدی پس مشتبه گشتی باسم فاعل آمّ یامّ سوال یای أَیِمَّة را چرا بدل بالف نکنند جواب از جهت خوف التباس باسم فاعل آمّ یامّ و نیز در شرح شافیه آورده است که انقلاب واو و یاء بالف مشروط بآنکه مقابله فای کلمه نباشد و درینجا مقابله فای کلمه است و شیخ ابن حاجب رح فرموده است انما لم تقلب یاء أَیِمَّة الفا لعروض الحرکة علیها و شیخ رضی در رد او گفته ولقائل

ساکنه

ابو العباس مبرد وغیر او در سال دو صد وچهل و نه فوت کرد در بصره و از مصنفات اوست کتاب التصریف وکتاب العروض وکتاب الغوامض ...

ان يقول الحركة في ائمة لازمة ولو لم يعتد بها لم تقلب الهمزة الثانية ياء فانها انما قلبت
ياء للكسرة لا لشئ آخر (جاءٍ) در اصل جائئ بود نزديك سيبويه ياء را بهمزه بدل كردند پس
دو همزه جمع شدند همزهٔ ثانيه بدل بياء شد **ف** سيبويه نام استاد نحو و لغت فهو اسم
بني مع صوت لجعلا اسما واحدا وكسر آخره وكذا عمرويه وسعدويه ونفطويه ومنهم من اعربه كاعراب
ما لا ينصرف ويقول هذا سيبويه ورأيت سيبويه وثناه وجمعه فقال سيبويهان وسيبويون
ومن لم يعربه يقول في التثنية ذوا سيبويه وكلاهما سيبويه والجمع ذووا وكلهم سيبويه ه
ونزديك خليل قلب مكاني كردند همزه را بجاي ياء بردند وياء را بجاي همزه وتمثيل مبني بر قول
سيبويه است **ف** ابو عبد الرحمن خليل فراهيدي ابن احمد بن عمرو بن تميم سرآمد نحاة
واستاد سيبويه بود وبلباس ورع وتقوى آراسته وعلم عروض از مخترعات اوست
وتمامي اقسام آن در پنج دائره حصر كرده وازان پانزده بحر استخراج نمود بعد ازان اخفش
بحرے ديگر مسمى بمجتث زائد كرده وچون بدين علم در مكه معظمه زادها الله شرفا ملهم شده اين
علم را تيمنا باسم مكه خواند واز كلام اوست لا يعلم الانسان خطاء معلمه حتى يجالس غيره واكثر
اوقات اين بيت اخطل ميخواند شعر واذا افتقرت الى الذخائر لم تجد ذخرا يكون
كصالح الاعمال ؛ اوصاف فضل وبزرگي او زائد ازانست كه درين مختصر گنجايش پذيرد
در سال صدم متولد شد ودر سال يكصد وهفتاد وپنج فوت كرد در بصره گويند سبب موت
او آنست كه خواست تا در حساب طريقي استخراج كند تا هر كس بدان در حساب خود خطا نكند
وگاهي مغبون نشود درين فكر در مسجد آمد وبستوني صدمه خورد - واز مصنفات اوست
كتاب العين در لغت وكتاب العروض وكتاب الشواهد وكتاب في العوامل وجز آن **قط** قوله
على احد القولين اي التمثيل بجاءٍ مبني على احد القولين وعلى هذا تسمى على البنائية ثم قوله على احد
القولين يحتمل وجهين احدهما ان يراد احد قولي الخليل وسيبويه فالمراد بالاخذ قول سيبويه
وثانيهما ان يراد احد قولي الخليل فانه قد روي رجوع الخليل عن قوله المشهور الى قول سيبويه
وذلك لانه قد حكي عنه انه اذا اجتمعت الهمزتان في كلمة اختير تخفيف الهمزة الاخيرة نحو جاءٍ
وآدم فقد حكم بانقلاب ياء الجائي عن الهمزة وهو عين مذهب سيبويه فالمراد بالاحد هو القول
المرجوع اليه ولا يخفى ان مآل التوجيهين واحدا لانه نسب القولان في الاول الى الخليل و
سيبويه وفي الثاني الى الخليل وحده لكن في زمانين وستسمع زيادة الكلام في هذا المقام

ان ساعد نی توفیق الله الملک العلام والاّ دوم را بواو بدل کنند بدانکه چون لای نافیه بر فعل
مضارع داخل شود جائز ست حذف آن فعل در دو جا علی سبیل القیاس یکی آنکه بعد از
اِنْ شرطیه واقع شود وآن فعل محذوف در ماقبل مذکور شده باشد چنانچه در کافیه واقع
شده وحذفت المفعولَ ان استغنی عنه والاّ فتظهر ای وان لم یستغن عنه دوم آنکه ما بعد
آن عاطفه مذکور شود ومعطوف علیه همان فعل باشد چنانچه در ابتدای کافیه آورده است
لا بناؤها اِمّا ان تدل علی معنی فی نفسها اَوْلاَ ای لا تدل وما نحن فیه از قسم اول ست ای اِنْ لا
ینکسر احد من الهمزتین ومقصود ازین عبارت سلب کلی ست نه سلب جزئی زیرانچه قول او
در ما سبق که یکی ازیشان مکسور بود موجبهٔ جزئیه ست ونقیض موجبهٔ جزئیه سالبهٔ کلیه است
نه سالبهٔ جزئیه زیرانچه شرط تحقق تناقض چنانچه اختلاف کیفیت ست همچنین اختلاف کمیت
نیز از جملهٔ شرائط آنست کما تقرر فی علم المنطق ومخفی نماند که این حکم منتقض میشود بمثل
اُکْرِمُ که در اصل اُءَکْرِمُ بود مگر آنکه حکم کنیم بشذوذ او چنانچه علامه جاربردی کرده است
وهمچنین منتقض میشود بمثل اُءْخِذْ بروزن اُدْحُرِجْ فی شرح المالکی لم تقلب واواً
مع اجتماع الهمزتین لکراهتهم وقوع الواو اوّلاً فی الامر لزوال حرف المضارعة وبر دانا
پوشیده نخواهد بود که این عذر بدتر از گناه ست چنانچه اَوادِم واُوَیْدِم که در اصل اَءَادِم
واُءَیْدِم بود اول جمع آدم وثانی تصغیر اوست سوال اگر آدم اسم ابو البشر ست علی نبینا
وعلیه الصلوة والسلام پس بروزن فاعَل ست چون آزر وعالَج ولفظ عجمی ست والف او
بدل از همزه نیست پس اوادم واَوادِم واُوَیْدِم بدل از همزه نباشد بلکه بدل از الف ست چون
خاتم وخُوَیْتِم واگر آدم افعل صفة ست بمعنی گندم گون جمعش بروزن اُدْم باشد نه اَوادِم
چون اَحْمَر حُمْر جواب اگر اختیار شق اوّل کنیم گوئیم لانسلم که آدم لفظ عجمی ست وبروزن
فاعَل ست بلکه لفظ عربی ست بروزن افعل والفش بدل از همزه ست چنانکه در مفصل تصریح
کرده است لیکن این ملائم نیست بآنچه مشهور ست در کتب تواریخ مذکور ست که لغت عربی
بعد از زمان حضرت اسمٰعیل علی نبینا وعلیه السلام بهم رسیده است والله تعالی اعلم واگر اختیار شق ثانی
کنیم گوئیم که آدم افعل صفة ست لیکن بعد از گردانیدن او علَم برای شخص معین جمعش برین
وزن آورده ایم زیرانچه در متوسط آورده است که چون افعل صفت را بعد از علمیت جمع کنند
درست ست که رعایت وصفیت اصلیه نموده جمعش بروزن فُعْل آرند ودرست ست که

رعایت علمیت حالیه کرده او را جمع بر وزن اَفَاعِل کنند چون اَحَوص که در اصل افعل صفة
بود اکنون علم شخص شده جمعش هم بر وزن اَحَاوِص وهم بر وزن حُوص کنند چنانچه شاعری
گفته است شعر اتانی وعید الحُوص من آل جعفر ٭ فیا عبد عمرو لو نهیت الاحَاوِصا ٭
و یمکن که آدم صیغهٔ اسم تفضیل باشد ماخوذ از اُدْم و اُدْمة بضم همزه وسکون دال بمعنی الفت
ومع ذلک مناقشه در مثال از داب محصلین نیست ف آدم مرد گندم گون اُدمان
بالضم جمع - و پدر آدمیان وهو ابو البشر علیه الصلوة والسلام واصله بهمزتین لانه افعل
الا انهم لینوا الثانیة فاذا حرکتها جعلتها واوا وقلت اَوَادِم فی الجمع لان الغالب علیها
الواو ولیس لها اصل فی الیاء معروف عن الاخفش ص فائده هر جا که دو همزه در یک کلمه
بهم آیند یا هر دو متحرک باشند و یا اول ساکن وثانی متحرک یا بالعکس وسکونهما لا یجوز اگر هر
دو متحرک باشند حکمش آنست که مصنف علیه الرحمة ذکر کرده است چنانچه مختار جمهور نحاة
ست یا آنست که بعضی محققان نقل کرده ایم واگر اول ساکن باشد پس آن کلمه اگر موضوع
بالتضعیف ست ادغام واجب گردد چون سَأَّال صیغهٔ مبالغه وسُأَّال جمع سائل والا
قلب همزه بیا واجب ست چون قِرَأْي که در اصل قِرَأْأٌ بود بر وزن قِمَطْر واگر ثانیه ساکن
بود واجب ست قلب او بحرف علت بروفق حرکت همزهٔ اولی چنانچه گذشت آری
درویش همزهٔ بدخو ستیزه جو چون تنها باشد اعلال در و جائز باشد چنانکه گذشت
مگر بر سبیل شذوذ چون باب یَرَى ولفظ مَشِيّة که در اول حذف همزه بعد از نقل
حرکت و در ثانی قلب همزه بیا لازم گرفته اند وچون دو همزه دریکجا آیند کارخانهٔ تغییر گرم تر
گردد و رفته رفته بحد وجوب رسد ومناسب این حال ست آنچه بلبل گلستان عشقبازی
شیخ مصلح الدین شیرازی فرموده ع زخود بهتری جوُ فرصت شمار ٭ که با چون خودی
گم کنی روزگار ٭ ودر جائی دیگر فرموده است ع دو صاحبدل نگهدارند موئی ٭
همیدون سرکش وآزرم جوئی ٭ وگر از هر دو جانب جاهلانند ٭ اگر زنجیر باشد بگسلانند ٭
توهم ای درویش صحبت ابرار را از دست مگذار و خدمت اخیار را غنیمت شمار
نشنیده که گفته اند ع صحبت بد کارتبه میکند ٭ دیگ سیه جامه سیه میکند ٭
اعلم انه لما توهم من بیان هذه القاعدة ان هذا الاعلال واجب فی کل همزتین متحرکتین
التقتا فی کلمة استدرک بقوله اِلّا اَنَّ الاعلال جائز فی نحو ائمة لا واجب فانه قد صح

ف سَأَّال
ف تند خو
ف مشتبه

من القراء جعل الهمزة الثانية فی أئمة بین بین المشهور وقد صح تحقیق الهمزتین ایضا فیه و
لم یقلب الهمزة فیه یاء صریحا الا عند بعض القراء بل ذکر فی شرح الشافیة لم یجئ فی القراءة
قلب الهمزة الثانیة فی ائمة یاء صریحا وقد تسامح المصنف رح ههنا من وجهین الاول انه
اطلق الاعلال علی تخفیف الهمزة وهو مختص بتغییر حرف العلة للتخفیف ولعل هذا الاطلاق علی
سبیل الاستعارة والتشبیه مع ان بعضهم عد الهمزة من حروف العلة والثانی انه اقحم لفظ نحو
اذ لیس جواز هذا الاعلال الا فی ائمة فقط لا فی کل ما یکون نحوها یدل علی ذلک کلام شرح الشافیة
حیث قال القیاس یقتضی وجوب الاعلال لکن ائمة شاذ لا یقاس علیه ورأیت فی بعض
الرسائل الموثوق بها هکذا واما قراءة ابن عامر والکوفیین أئمة بالتحقیق فمما یوقف عنده
ولا یتجاوز اللهم الا ان یراد بنحو ائمة ما کان نحوه فی الشذوذ ویکون اشارة الی ما نقل عن بعض
العرب الموثوق بعربیتهم اللهم اغفر لی خطائئی بتحقیق الهمزتین لکن فی شرح الشافیة
ان خطائئی علی لغة من لیس تحقیق الهمزتین عنده مختصا بائمة بل جاریا فی کل همزتین متحرکتین
فلو وجه کلام المصنف رح بالحمل علی تلک اللغة یفسد قوله ولازم فی غیره کما لا یخفی ثم لا یخفی
علی المتأمل فیما سبق انه لو قال الا ان الاعلال جائز فی ائمة وممتنع فی نحو أکرم و ءاخذ و
لازم فی غیرهما لکان اصوب کما لا یخفی واما اعلال کل وخذ لزوما واعلال مر جوازا شاذ
ست یعنی مقتضای قیاس آن بود که أؤکل وأؤخذ وأؤمر گفتندی لیکن برائی کثرت استعمال
همزه را بواو بدل نکردند حذف کردند تا تخفیف بروجه اتم حاصل آید الا آنکه این اعلال
شاذ لازم ست در کل وخذ زیرانچه هر دو هرگز بر مقتضائی قیاس مستعمل نمیشوند و شاذ جائز
ست در مر زیرانچه گاه اورا بر اصل خود نیز استعمال میکنند و أؤمر خوانند و بعضی طلبه گمان
برده اند که شذوذ دران ست که کل وخذ را لازم الاعلال و مر را جائز الاعلال گردانیده
اند و قیاس آن ست که لازم الاعلال یا جائز الاعلال باشند واین گمان با آنکه فاسد ست
فی نفسه کما لا یخفی خلاف ظاهر عبارت متن ست زیرانچه مصنف رح شاذ را بر نفس اعلال
محمول ساخته است وبرائی تکثیر فائده ودفع توهم مساوات این هر سه در جواز یا
در لزوم جواز لزوما درمیان ذکر کرده است و این تفاوت از کثرت استعمال برخاسته
است بدانکه درینمقام نیز دو خدشه کرده اند یکی آنکه اطلاق اعلال بر تخفیف همزه کرده
است مگر آنکه گوئیم این از قبیل اطلاق مقید ست بر مطلق یعنی اعلال تغیر حرف علة را گویند

فمما یتوقف

وانجا مراد تغیر مطلق ست یا دو توجیه سابق کنیم دوم آنکه مناسب آنست که این کلام در قاعدهٔ
آمَنَ وائْوِجر آوردی واعتذارات که طلبه می آرند از یکدیگر باره ورتر اند واگر گوئیم که درین
هر سه صیغه حذف بعد از قلب همزه بواو بوده است هر دو خدشه مندفع می شود اندفاع
اولی خود ظاهر ست واندفاع ثانیه برائ آنکه علی هذا از مباحث مهموز نخواهد بود تا در انثنائ
مباحث او ذکر کرده می شد بلکه اورا ادنی مناسبتی ست با مهموز ازین جهت که آن
واو محذوفه بدل از همزه است لیکن این احتمال عقلی ست نه نقلی آی دانشور هوشمند
از برای تشحیذ خاطر تو بحث مهموز را بچند فائده ختم میکنم یکی آنکه در تصغیر قائم قُوَیْئِم بهمزه و قُوَیِّم
بیای مشدده هر دو جائز ست نه چنانچه همزه را لازم گرفته اند زیرا نچه قلب همزه که بعد از یای تصغیر
واقع شود بیا قیاس مطرد ست چنانچه در شرح شافیه از بحث تصغیر آورده است و نه چنانچه
بعضی دیگر یای مشدده را لازم گرفته اند زیرا که در اکثر کتب این فن تصریح بجواز ثبوت همزه واقع
شده است دوم آنکه در متکلم واحد از یَؤُوْبُ هم اَؤُوْبُ و هم اَوُوْبُ جائز ست نه چنانچه بعضی
گمان برده اند که اثبات همزتین واجب ست کما فی شرح الشافیة تقول فی حکایة النفس من
یَؤُوْبُ اَوُوْبُ بواو خالصه و نه چنانچه بعضی دیگر فهمیده اند که قلب همزه بواو واجب ست
لما فی بعض الرسائل الموثوق بها وان کانت الهمزة الاولی من المتحرکتین همزة مضارعة جاز
فی الثانیة التحقیق تشبیها لهمزة المتکلم لدلالتها علی معنی بهمزة الاستفهام نحوءانذرتهم
وهمانا که بسبب قلت تتبع از طلبه چه خطاها که سر بر نمیزند اعوذ بالله من شرور انفسنا ومن
سیآت اعمالنا سیوم آنکه در لفظ نبی اثبات همزه نیز جائز ست نه چنانچه بعضی گمان برده اند
که ابدال همزه بیا واجب ست لما فی شرح الشافیة قد ثبت النبیء مهموزا فی القراءات السبع
واما آنکه سیبویه حکم برداءة اثبات همزه کرده است شاید قراءات سبعه پیش او متواتره
نیست والا حکم برداءة نمیکرد و تعالی الله الکریم منها سوال چون اعرابی بخدمت حضرت
رسالت پناه صلی الله علیه وسلم گفت یا نبیء الله بهمزه فرمودند لا تنبروا باسمی فانما انا نبی الله و
النبو بهمزه کردن کذا فی التاج ف نبر برداشتن ومنه المنبر (ع ف اک ۲) وبهمزه
کردن حرف را نبرة همزه و آواز برداشتن سرود گوی ـ نِبر بالکسر کرمی که پوست شتر برفتن
وی ورم کند نبار انابر ج ـ وجای غله ریختن انابر ج ـ مثل نقس وانقاس ـ انبار ایضا نام شهری
ویقال انتبرت یده ای تنفطت ـ صراح لط جواب در جامع المسائل گفته است لعله صلی الله علیه وسلم

[illegible] ۱ه
نبر کردن ۱۲ ۲ ز مراحم
۳ بعض

فهم من الاعرابی انه جعله من نبات من الارض ای خرجت منها الی الاخری کما فی الصحاح فرد علیه
نهی عن جعل اسمه مهموزاً لانه یتوهم منه نوع ایذاء حیث اخرجه علیه الصلوة والسلام ابل کمه منها
چهارم آنکه چون بر رآیت همزهٔ استفهام در آید جائز ست که عین کلمه را حذف کنند
و اَرَیْت گویند نه چنانچه بعضی گمان می برند که حذف غیر جائز ست زیرانچه علتش موجود نیست
لمافی شرح الشافیة واذا دخلت علی رایت همزة الاستفهام شبهت بهمزة الافعال فحذفت
الهمزة جوازاً ورباحذفت مع هل ایضاً تشبیهاً لها بهمزة الاستفهام والله اعلم بالصواب والیه
المرجع والمآب **ف** بدانکه تصرفات لفظ که سبب و داعی آن تخفیف لفظ و یا غرضی از اغراض
دیگرست بر نه وجه ست اوّل ابدال وآن آوردن حرف یا حرکت ست بجای حرف یا حرکت
دوم اسکان وآن ازالهٔ حرکت ست بطریق نقل یا اسقاط سیوم تحریک یعنی حرکت دادن یکی
از دو حرف ساکن را چهارم ادغام وآن آوردن دو حرف متجانس ست بیکبار در تلفظ
پنجم حذف وآن انگندن حرف بود ششم ردّ وآن آوردن محذوف ست هفتم زیادت
وآن افزودن حرف ست هشتم قلب وآن بردن حرفی بود از جایش بجای دیگر نهم تسهیل
وآنرا بین بین نیز گویند وآن خواندن همزه بود مثلاً میان همزه و میان یکی از حروف علت
وآن بر دو قسم ست قریب وآن خواندن همزه بود میان همزه و میان حرف علت که موافق حرکت
همزه است وبعید وآن خواندن همزه بود میان همزه و میان حرف علت که موافق حرکت ماقبل همزه
است **قال صرف المعتل** ای صرف المعتل هذا او هذا صرف المعتل او یقرأ موقوفاً فیکون
بمنزلة الفصل والباب بدانکه تعریف معتل در ما سبق بیان شده اکنون مقصود تقسیم اوست
پس میگوید معتل بر دو نوع ست بلکه بر سه نوع ست واعتذار عدم ذکر قسم ثالث مصنف بعد از فراغ
تقسیم خود ذکر خواهد کرد فانتظر معتل بیک حرف و معتل بدو حرف بدانکه تعریف معتل در ما سبق
چنین کرده است که یک حرف اصلی او حرف علت باشد واین صادق نمی آید بر معتل بدو حرف و
صدق مقسم بر اقسام ضرور یست پس لفظ یک برای نفی زائد نیست بلکه برای تعیین اقل مراتب ست
چون مقترن باحد الازمنة الثلثة ودر اکثر نسخ لفظ یک مذکور نیست می باید دانست که معتل صیغهٔ
اسم فاعل ست از اعتلال بمعنے بیمار شدن پس معتل بمعنی بیمار شونده باشد واعتلال و بیماری
در اجزای معتل ست چنانچه از اسامی اقسام او ظاهر میشود چون معتل الفاء ای معتل فاؤه
ومعتل العین ای معتل عینه لیکن اعلال جزء مستلزم اعلال کل ست زیرانچه اعتلال کل عبارتست اعتلال

از عدم صحت جمیع اجزاء من حیث الجمیع و عدم صحت جمیع اجزا متحقق شود در صورت عدم صحت جزء واحد نیز و این چنان ست که اگر دست یا پای زید مجروح و معلول باشد زید را مجروح و معلول خوانند و ازینجهت اقسام او را گاه معتل بالفاء و بالعین و باللام گویند یعنی لفظی که اعتلال او بسبب اعتلال جزو اوست که فاء یا عین یا لام باشد اما معتل بیک حرف بر سه نوع ست یکی معتل الفاء که فای کلمه حرف علت باشد فقط و آنرا مثال نیز خوانند زیرا که در ماضی معلوم که اصل صیغ افعال ست مماثل با صحیح ست یا آنکه در بنای امر مماثل اجوف ست چون عِدْ و ضَعْ و بِعْ و خَفْ و مثال بکسر میم در لغت بمعنی مانند و فرمان بادشاه و پسر آید کذا فی کنز اللغات ف مثال بکسر مانند- و کالبد و بستر مُثُل جمع مثال ایضا فرمان امثلة جمع مراح ط و نوع دوم معتل العین که مقابل عین کلمه حرف علت باشد فقط لیکن بشرط آنکه آن حرف مبدل از حرف صحیح نباشد تا مثل بیز خارج شود ف زیرا که یای او مبدل از همزه است و در اصل بئز بود ط و او را اجوف نیز خوانند مشتق از جَوف بالتحریک یعنی از اندرون کاواک شدن و اجوف چیزی را گویند که درونه او کاواک باشد و چون در اجوف اصطلاحی اکثر عین کلمه محذوف باشد ازینجهت او را اجوف خوانند و کاواک بکاف عربی آنچه میانه اش تهی باشد و قیل با کاف فارسی و او را ذو الثلاثه نیز خوانند زیرا که در ماضی متکلم واحد چون عین کلمه محذوف گردد صاحب سه حرف باشد چون قُلْتُ و بِعْتُ و در ناقص باوجود حرف علت متکلم واحد او بر چهار حرف می آید ازین سبب او را ذو الاربع میخوانند فی شرح الشافیة انما سمی ذا الثلاثة اعتبارًا باول الفاظ الماضی لان الغالب عند الصرفیین اذا صرفوا الماضی او المضارع ان یبتدؤا بحکایة النفس لان نفس المتکلم اقرب الاشیاء الیه لیکن در زبان ما بدیار ما اغلب آنست که شروع از جانب غائب کنند زیرا که خالی از زوائد ست پس در زبان سلف شروع از اقرب میکردند که متکلم باشد و اتمام با بعد می نمودند که غائب باشد و در زبان ما بعکس ست و مخاطب علی التقدیرین متوسط ست زیرا که در قرب و بعد مرتبهٔ توسط دارد و شیخ ابن حاجب در بعض مواضع ابتدا از مخاطب کرده است از جهت اشارت بآنکه ترتیب معین ضروری نیست و نوع سیوم از انواع ثلثه معتل اللام ست که مقابل لام کلمهٔ او فقط حرف علت باشد که منقلب از حرف صحیح نباشد و او را ناقص نیز خوانند و منقوص نیز گویند زیرا که مشتق از نقص ست و نقص هم بمعنی کم شدن

و اصول الفقه و جز آن - در آخر سال پانصد و هفتاد متولد شده در آشنا و که شهریست کوچک از مضافات مصر

وهم بمعنی کم کردن آمده است ناقص ماخوذ ست از نقص لازم ومنقوص از نقص متعدی
و وجه تسمیه باین دو اسم آنست که بسا باشد که لام کلمهٔ ناقص اصطلاحی ساقط گردد بدانکه
نحویان گفته اند ناقص آنست که آخر کلمهٔ او حرف علت باشد و آورا ناقص ازان گویند
که در اعراب او نقصان ست و فرق در تفسیر نحویان وصرفیان از چند وجه است یکی آنکه
نحویان وحدت حرف علت را شرط نکرده اند پس مادی نمایش ایشان ناقص باشد دوم
آنکه نحویان اصالت حرف علت را نیز شرط نکرده اند نه بمعنی عدم زیادت و نه بمعنی عدم انقلاب
پس حُبلیٰ وخطَایا پیش ایشان داخل ناقص ست و ایضا مثل اشقیاء پیش صرفیان ناقص
است وپیش نحویان نے بدانکه مصرح مثال واجوف و ناقص را از اقسام معتل بیک حرف
گردانیده است زیرا نچه مثل طَوِیَ را اجوف و ناقص نمیخوانند وهمچنین وَقیٰ را مثال و ناقص
نمیگویند وهکذا یوم را مثال واجوف نمیخوانند و در عبارات مشهوره که قید وحدت حرف
علت در تعریفات اینها مذکور نشده است ظاهر آنست که مراد و معتبر ست پس مثل وسوس
مثال و ناقص نیست بلکه ازینجهة که فاء و لام او حرف علت ست لفیف مفروق ست وازینجهة
که همچون صرصر ست مضاعف رباعی ست چنانچه حَيَّ که هم مضاعف ثلاثی و هم لفیف مقرون
است باختلاف الجهتین علی ما فی شرح الشافیة وهکذا قَوَّیٰ اجوف و ناقص نیست بلکه لفیف
و مضاعف رباعی ست و بالجملة نزاع در امثال این امور لفظی ست و ادراذ والاربعه نیز
خوانند زیرانچه متکلم او بر چهار حرف می آید چون دعوتُ و رمیتُ و نگوید کسی که این معنی
در صحیح و مثالی نیز موجود ست زیرا که اگرچه در تعریف اطراد و انعکاس شرط ست نزدیک
جمهور متاخرین و در خاصه حقیقت اطراد شرط ست لیکن در وجه تسمیه نه اطراد شرط ست و نه
انعکاس چنانچه شیشه را ازینجهت که قرارگاه آب ست قاروره خوانند و سبو اگرچه محل قرار
آب ست قاروره اش نمیگویند و تنقیح این دقیقه از توضیح و تلویح باید جست و کلمهٔ ذو بمعنی
خداوند در اصل ذَوَوٌ بود جمعش بر ذَوُوْنَ و اَذْوَاءٌ آید همیشه باسم جنس مضاف بود و اگر
موصوف او نکره بود مضاف الیه او نیز نکره بود و اگر معرفه باشد مضاف الیه او معرف بلام باشد
ف ولا یجوز ان تضیفه الی مضمر ولا الی زید وما اشبهه فی العلمیة تقول جاءنی رجل ذو مال
وهذه امراة ذات مال ومررت برجل ذی مال وبامرأة ذات مال ومررت برجلین ذَوَیْ مال
بفتح الواو وکذا فی النصب قوله تعالیٰ واشهدوا ذَوَیْ عَدْلٍ منکم وفی الرفع ذَوَا مال وبرجال ذوی

مال بکسر الواو وفی النصب مثله وفی الرفع ذَوُوْ مَالٍ وبنسوة ذوات مال فی الحالات الثلث واصل
ذُو ذَوَیٌ مثل عَصَو یدل علی ذلک قوله تعالی ذَوَاتَا اَفْنَان فی التثنیة وروی ان الالف
منقلبة من واو ثم حذفت من ذو عین الفعل لکراہتہم اجتماع الواوین فی التثنیة لانہ کان
یلزم حینئذ ذَوَوَانِ مثل عَصَوَانِ فبقی ذَاً منوّنا ثم ذہب التنوین منہ للاضافة کما تقول
رأیت رجلا ذا مال ولو سمّیتَ رجلا ذو لقلتَ ہذا ذواً قد اقبل فترد ما ذہب لانہ لا یکون
اسم علی حرفین احدہما حرف لین لان التنوین یذہبہ فیبقی علی حرف واحد ولو نسبتَ الیہ
قلت ذَوَوِیٌّ وکذلک النسبة الی ذات لان التاء تحذف فی النسبة ولو جمعت ذو مال
قلت ہؤلاء ذوون وفی الاضافة ذوو مال صحاح ط ومعتل بدو حرف بر دو گونہ است
گونہ بمعنی صفت ورنگ ونوع باشد وگونہ بمعنی رنگ ونوع وطریق آید با کاف فارسی
و واو عربی مسموع ست ودر اداة الفضلاء گفتہ کہ بواو فارسی ست یکی آنکہ دو حرف علت
یکجا بہم آیند کلمہ بہم زائدہ برای تاکید ست مگر آنکہ یکجا بمعنی یک کلمہ باشد لیکن بعید ست
خواہ در اول کلمہ باشند چنانچہ یَوْم کہ بمعنی روز ست وجمع او اَیّام می آید وخواہ در آخر
کلمہ باشند چنانچہ حَیِیَ نزدیک بعضے در اصل حَیِوَ بود بدلیل حیوة وحَیَوَان وجمہور برآنند
کہ در اصل حیی ست و واو حَیَوة وحَیَوَان منقلب ست از یاء واللہ اعلم الحیوة زندہ شدن
من باب علم واو را لفیف مقرون گویند لفیف در لغت بمعنی بہم درپیچیدہ وجماعت آدمیان
کہ از جماعتہای مختلفہ بہم جمع شدہ بہم آمیختہ باشند ومناسبت معنی لغوی با معنی اصطلاحی
ظاہر ست والقرن والقران بیکدیگر پیوستن ونزدیک شدن و دو خرما باہم خوردن من باب
علم دوم آنکہ دو حرف علت اصلی متفرق باشند التفرق از ہم جدا شدن وپراگندہ گشتن
چنانچہ وَقَی الوقایة بکسر الواو نگہداشتن ولازم شدن من باب ضرب ووخی الوخی
بالخاء المعجمة میانہ رفتن یعنی نہ آہستہ ونہ شتاب والوجی بالجیم سودہ شدن سُم ستور یا غیر او و
الوحی بالحاء المہملة سخن خدای تعالی بکسی رسانیدن وپیام در دل افگندن وکاغذ نوشتن وپنہان شدہ
سخن گفتن واشارت کردن واو را لفیف مفروق گویند والفرق والفرقان جدا کردن من باب
نصر وامّا اجتماع سہ حرف علت در یک کلمہ کہ آنرا معتل کل گویند چنانچہ وَاو ویَاء کہ ہر دو اسم حرف
اند فی شرح الزنجانی ولم یجئ فی الکلام الا ہذان المثالان چون بیّنت یاءً ووَیّیت
واواً ای کتبت یاءً وواواً قال ابو علی اصل واو وَوَوٌ واذا اشتق منہ الفعل یقال وَیَّیْت

ص با کاف فارسی

ص ... وطعام الفیف طعام را گو منذر ... از زو وضعم قضا ...

بقلب الواو الاخيرة ياء لوقوعها رابعة مع انفتاح ما قبلها ف آبو علي اسمعيل
نحويست در لغت واشعار عرب ونحو احفظ زمان خود بود وادب از ابن دريد ونفطويه وجز
آن اخذ كرده در سال دوصد وهشتاد وهشت متولد شد در بلاد بكر ودر ششم ربيع الآخر سال
سه صد وپنجاه وشش فوت كرد در قرطبه تصانيف بسيار دارد از انست كتاب الامالي
وكتاب البارع در لغت وكتاب شرح قصايد معلقات وجز آن نه غاية البيان آبو علي
حسن بن احمد بن عبد الغفار فارسي فسوي نحوي در علم نحو امام وقت
بود ودر حلب در حضرت سيف الدوله بن حمدان مدتي بوده وبا ابي الطيب متنبي صحبتي داشت
بعد از ان در بلاد فارس در آمده بخدمت عضد الدوله منزلتي رفيع پيدا نمود وبراي او در نحو
كتاب الايضاح وتكمله تصنيف كرد در سال دوصد وهشتاد وهشت متولد در مدينه فسا وبروز
يكشنبه هفدهم ربيع الآخر عام سه صد وهفتاد وهفت فوت كرد در بغداد وازمصنفات اوست
كتاب التذكره وكتاب المقصور والممدود وكتاب الحجة في القراءات وجز آن - غاية البيان
ط وقال الاخفش اصلها وَوٌ بواوات ثلثة واذا اشتق منه الفعل يقال اَوَّيتُ وقال
ثعلب وَوَّيتُ واقتفى المصنف آثاره ورده ابن جني لان الاستثقال في وَوَّيت اكثر منه
في دَوَاصِل لاجتماع ثلث واوات ف ابو الفتح عثمان بن جني موصلي نحوي
پدرش جني بكسر جيم وتشديد نون مشدد رومي بود ومملوك سليمان بن فهد بن احمد ازدي
موصلي ادب از ابو علي فارسي آموخته وتصانيف مفيده دارد از انست كتاب الخصائص
وسر الصناعة وتلقين در نحو ولمع ومنهج در اشتقاق اسماي شعراي حماسه وقال ابن خلكان
شرح ابن جني ديوان المتنبي وقد قرء الديوان على صاحبه وكان اعور - در سال سه صد
وسي متولد شد در موصل وبروز جمعه بيست وهشتم صفر سال سه صد ونود فوت كرد در
بغداد - غاية البيان ط وكذا الياء عند ابي علي اصلها يَوِيٌ فتقول في فعلها يَوَّيتُ وعند
غيره اصله يَيِيٌ بياءات ثلثة فتقول يَيَّيتُ وكذا الخلاف بينهم في جميع ما هو على حرفين
من اسماء الحروف المعجمة ثانيه الف نحو با تا ثا فهم يقولون بَيَّيتُ تَيَّيتُ ثَيَّيتُ
ويقول ابو علي بَوَّيتُ تَوَّيتُ ثَوَّيتُ وعند ابي علي جمعها اَبْوَاء اَتْوَاء اَثْوَاء
وعند غيره اَبْيَاء اَتْيَاء اَثْيَاء وانما يحكم على الفاتها بكونها منقلبة اذا زيد على
آخرها الف اخرى وصيرت همزة وذلك عند وقوعها معربة مركبة فالحقوا اذا الفاتها

العرب وجز آن ۱۲ غاية البيان

بالفات سائر المعربات فی کونها منقلبة فاعتبروا انقلاب الاولی امّا من الواو او من الیاء
علی ما مر من الاختلاف وانقلاب الثانیة من الیاء فحسب وامّا قبل الاعراب والترکیب
فلا اصل لالفاتها لکونها غیر متمکنة کالف ما ولا قلیل ست چنانچه از شرح زنجانیه
معلوم شده از ینجهت در اقسام معتل در اکثر رسائل مذکور نشده ست قَلِیل فعیل ست
بمعنی اندک مشتق از قلت بالکسر بمعنی کم شدن من باب ضرب جمعش بروزن قلیلون
وقُلُل بضمتین مے آید چون سَرِیر وسُرُر وگاه گاه قلیل بجای جمع مستعمل شود چنانچه
وَاذْكُرُوْا اِذْ اَنْتُمْ قَلِيْلٌ صرف مثال سوال چرا صرف مثال را بر
اقسام دیگر مقدم آورد جواب زیرانچه یک مقدم ست بر اثنین وفاء مقدم ست بر لام و
عین وَعَدَ یَعِدُ بروزن ضَرَبَ یَضْرِبُ وَعْدًا نوید دادن نیک یا بد وچون مقابلهٔ وعید
مستعمل شود مختص به نیک باشد وهمچنین عِدَةً بکسر عین که در اصل وِعْدًا یا وِعْدَةً بود
کما سیجیٔ ومِیْعَادًا وعده جا ووعده گاه ووعده دادن وکذا المَوْعِد بکسر العین بدانکه
وزن مِفْعَال را در کتب مشهوره از اوزان مصادر نشمرده اند فهو وَاعِدٌ بدانکه در اسم فاعل
وسائر صفات ضمیر غائب ومخاطب ومتکلم مستتر گردد من غیر فرق چون هو ضاربٌ وانتَ
ضاربٌ وانا ضاربٌ بخلاف فعل که حالش بخلاف این ست ووُعِدَ قلب این واو بهمزه جائز ست بقاعدهٔ اقتت
یُعِدُ وَعْدًا وعِدَةً ومِیْعَادًا بدانکه مصدر دال ست بر حدث وحدث چون متعدی شد بانسبتش
هم بفاعل وهم بمفعول بود چون حدث را من حیث الانتساب الی الفاعل اعتبار کنند آن مصدر
را مصدر معلوم ومبنی للفاعل خوانند واگر من حیث التعلق بالمفعول ملاحظه نمایند آن را مصدر
مجهول ومبنی للمفعول گویند چون ضَرْب که بمعنی ضاربیة ومضروبیة مستعمل میشود ازین جهت
در تصریف دوبار مصدر را ذکر میکنند تارةً با صیغهای معلوم واخری با مجهول لیکن می باید که
در فعل لازم تکرار ذکر نکنند امّا چون صرفیان را ملاحظهٔ تعدی ولزوم نیست چنانچه در معزی گفته
در تصریف هر باب تکرار ذکر مصدر را لازم گرفته اند تسهیلاً علی المتعلمین فهو مَوْعُوْدٌ والامر بالصیغة
منه عِدْ والامر باللام منه لِیَعِدْ والنهی منه لَا تَعِدْ النهی بسکون العین باز داشتن از کار وگفت
وجز آن من باب مَنَعَ ودر اصطلاح صرفیان عبارت است از صیغهای مخصوصه صرف مثال
ازین جهت که مثال ست با صرف صحیح برابر باشد وازین جهت او را مثال میخوانند مگر در چند
جا که یاد کرده شود کهر چه باین جایها تعلق دارد نیز یاد کرده خواهد شد ان شاء الله تعالی اول

آنکه بر واوے تخصیص واو برائی اخراج یَیْسِرُ ست زیرانچه یا را حذف نمیکنند مگر برخلاف قیاس
که میان بکسر میم وسط شئ کنار و کمرگاه و نیام را نیز گویند یا و کسره باشد و قید توسط یا و کسره
برائی اخراج أَوْعِدْ است که امر است از إِيعاد و برای اخراج يَوْجَلُ ست و حرکة یا مخالف واو
بود یعنی ضمه نباشد و این قید برائی اخراج يُوعَدُ ست و در بعضے نسخ قید کسرهٔ لازم نیز واقع شده
است برائی اخراج نحو مالک یوم الدین زیرانچه کسرهٔ یوم عارضی ست گاه مرتفع میشود چنانچه
أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ واگر برائی اخراج يَوْعِدُ بر وزن يَقْطِينُ قید فعل نیز کردی بهتر بودے و
احتیاج با خراج یوم الدین بقید لازم هم نماندی واو را بیفگنند زیرآنچه واو از جنس ضمه است و
تقدیر کنند او را بمنزلهٔ دو ضمه و یائی که قبل اوست از جنس کسره است و وقوع شی میان دو ضد
خود مستثقل ست ازین جهت واو را حذف میکنند وافگندن و فگندن بمعنی انداختن باشد
بدانکه چون فتحه یا و کسرهٔ عین متبدل شود واو باز آید چون يُوعَدُ مجهول يَعِدُ و همچنین اگر تنها
فتحه یا متغیر شود چون يُوعِدُ إِيعَادًا و اگر تنها کسرهٔ عین کلمه تغیر یابد واو باز نگردد و تغیر کسره
برائی سه چیز باشد یکی آنکه عین یا لام کلمه حرف حلق باشد چون يَهَبُ و يَقَعُ دوم برائے
متابعت اخوات چون يَذَرُ که در اصل يَوْذِرُ بود برائی مشابهت يَدَعُ مفتوح العین گشت
و مشابهت اینها هم از جهت لفظ است زیرآنچه ماضی هر دو در کلام عرب مستعمل نشده
است فی الزنجانی و اما تُوَا ماضی يَذَرُ و يَدَعُ و هم از جهت معنی زیرا که معنی هر دو گذاشتن
ست سیوم برائی التقائی ساکنین چون لَمْ يَلْدَهُ که در اصل لم يلده بود برائی مناسبت
كَتْفٌ لام را ساکن کردند التقائی ساکنین شد میان لام و دال دال را حرکت فتحه دادند لم يلده
شد پس ظاهر شد که لزوم کسره چنانچه در بعضی نسخ واقع شده است عبارت ست از عدم
تغیر برائی دخول عوامل نه عدم تغیر مطلقا والا این امثله خارج میشوند چنانچه يَعِدُ که در اصل يَوْعِدُ بوده بر وزن
وزن يَفْعِلُ واو را بیفگنند یعنی بینداختند يَعِدُ شد بر وزن يَعِلُ و در يَوْجَلُ واو نیفتاد
زیرانچه واو میان یا و کسره نیست بلکه میان یا و فتحه است الْوَجَلُ بفتحتین ترسیدن من
باب علم و کذا الموجَل بفتح جیم اما وَجِلٌ بکسر جیم بمعنی ترسنده است اما يَهَبُ الْهِبَة و
الموهبة بخشیدن جواب دخل مقدر است تقریر دخل آنست که برائی حذف واو توسط
میان یا و کسره شرط کرده اند و در يَهَبُ و يَقَعُ و امثالها و باوجود فقدان کسره حذف واو
کرده اند تقریر جواب آنست که کسره عام ست از انکه ظاهره باشد چون يَعِدُ یا منویه مقدره

چون یَهَبُ وجز آن که در اصل یَوْهِبُ بکسرها بوده است واو بقاعدهٔ یَعِدُ بیفتاد یَهِبُ بکسرها
شد بعده یعنی پس از حذف واو عین فعل را که ها باشد از کسره نقل کرده بفتحه بردند درین
عبارت مسامحت ست ومقصود آنست که کسرهٔ عین فعل را حذف کرده فتحه دادند
برای رعایت وملاحظهٔ ثقل کسره ودشواری حرف حلق را درین مقام از دو وجه خدشه کرده
اندیکی آنکه وَهَبَ یَهَبُ اگر از باب مَنَعَ یَمْنَعُ است فاسد میشود قول مصنف رح که گفته است
یَهَبُ در اصل یَوْهِبُ بکسر العین بوده است واگر از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ است فاسد میشود
قول اکثر علما که او را از باب مَنَعَ یَمْنَعُ شمرده اند جواب اگر اختیار میکنیم شق اوّل را وآنکه در
اصل مکسور العین بوده است منافی ومضر او نیست زیرا که اگر منافی بودی باب مَنَعَ یَمْنَعُ
را جداگانه نشمردندی بنابر آنکه او همیشه در اصل مکسور العین باشد یا مضموم العین فی شرح
الشافیة جمیع باب فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فیهما اِمّا فعل یفعُل بضم العین فی المضارع او فعل
سوی ن م بکسر عینه دوم آنکه کلمه را در زبان فارسی برای تعلیل باشد چون ؎ خدا را بهر مشتاقان نگاهی
بپای گر نباشد گاه گاهی ؛ ولفظ برای نیز برائی علت باشد پس در قول مصنف برای رعایت
حرف حلق را تکرار اداة تعلیل ست جواب کلمه را چنانچه برای علت باشد بسا باشد که بر
مفعول به نیز در آید چون زدم زید را وکشتم بکر را واینجا همچنین ست زیرا نچه حرف حلق
مفعول به رعایت ست یعنی بواسطهٔ رعایت کردن مر حرف حلق را یعنی ثقل ودشواری
م لفظ او را ودر بعضی نسخ را مذکور نشده است ودر یَعِدُ کسرهٔ عین کلمه را باوجود ثقل حرف
حلق بر اصل بداشتند ونقل بفتحه نکردند تا دلیل کند یعنی دلالت کند بر اصل باب بدانکه
هر فعل مضارع از مثال که حلقیّ العین او اللام باشد وفای کلمهٔ او محذوف شده باشد
البته مکسور العین خواهد بود الّا آنکه چندی را برای ملاحظهٔ ثقل حرف حلق مفتوح العین ساخته
اند چون یَضَعُ ویَدَعُ ویَهَبُ ومثل آن وبرخی را بر اصل خود گذاشته اند چون یَعِدُ
ویَئِدُ ومثل او تا دلالت بر اصل کنند وهمگی از اصل خود معدول نشوند چنانچه جمیع
ا وآیه موصولات را مبنی میخوانند وآیّ را از میان اینها معرب گذاشته اند تا دلالت
کند بر اصالت اعراب در همه موصولات لما تقرر ان الاصل فی الاسم الاعراب ونعم ما
قال العارف الجامی قدس سره العزیز ؎ تا نرود اصل بیکبارگی ؛ ورنه فتد کار
به بیچارگی ؛ ومثل مشهور ما لایدرک کله لم یترک کله مناسب این مقام ست سوال

برای دلالت کردن بر اصل باب وَجَدَ یَجِدُ و وَقی یَقِیْ و امثال او کافی ست جواب
مقصود آنست که از میان فعل مضارع حلقی العین او اللام محذوف الفاء یَعِدُ را بحال
خود گذاشتند برای دلالت بر اصل این باب یعنی فعل مضارع موصوف باین صفات
سوال چرا یَضَعُ را بر حال نگذاشتند وجه ترجیح یَعِدُ و امثال او چیست جواب این تخصیص
بمجرد وضع واضع وجعل جاعل ست قیاس را در و مدخلی نیست یا آنکه مناسبات خفیه هم توان
اعتبار نمود مثلا در یَعِدُ گوئیم چون تغیر و دگرگونی در مسمی او مستحسن نبود در یَعِدُ نیز تغیر کسره
بفتح نکردند تطبیقا للاسم مع المسمی و همچنین در وَأَی یَأْیِیْ که مرادف وَعَدَ یَعِدُ ست و
در یَئِدُ گوئیم چون معنی او که زنده در گور کردن ست مستثقل ست نزد طبائع سلیمه و مستکره است
پیش ایشان کسرهٔ او را نیز باقی گذاشتند تا مستثقل باشد و موافق شود لفظ مر معنی را
وعلی هذا القیاس و اما یَذَرُ بذال معجمه محمول ست بر یَدَعُ از جهت مشارکت در اماتت
ماضی و اتحاد معنی بدانکه ایجاد و فائده دانستنی ست یکی آنکه حمل عبارت ست از شریک
ساختن لفظ بالفظی دیگر در حکمی از احکام بعد از آنکه میان آن دو لفظ مناسبتی باشد
بوجه من الوجوه چنانچه در ما نحن فیه یَذَرُ را شریک ساختند با یَدَعُ در تغیر کسره بفتحه بعد از
آنکه میان ایشان مناسبتی یافته اند لفظا و معنی چنانچه بیان کردیم یَذَرُ را محمول گویند
و یَدَعُ را محمول علیه و تغیر کسره را محمول فیه گویند و مناسبت سابقه را وجه حمل نامند سوال
گاه باشد که حمل نقیض بر نقیض کنند جواب هر یکی از نقیضین مناسبت دارد با نقیض دیگر
در تناقض و تضاد پس حمل نقیض بر نقیض در حقیقت حمل نظیر بر نظیر باشد دوم آنکه
حمل لفظ بر لفظ سماعی ست قیاسی نیست تا آنکه هر دو لفظ را که مناسب یابیم در امری مشارک
گردانیم در احکام و این فائده را نگهدار که بسیاری از طلبه ازین دقیقه غافل اند و در یُوجِبُ
واو نیفتاد با آنکه در میان یاء و کسرهٔ لازمی افتاده بود زیرا که حرکت یا که ضمه باشد
موافق واو ست و ایضا در اصل یاوْجِبُ بود پس واو در اصل میان یاء و کسره نبوده است
الایجاب واجب گردانیدن و یقال اَوْجَبَ الرجلُ اذا عمل عملا یوجب له الجنة او النار
و چون واو از یَعِدُ بمقتضای قاعدهٔ سابقه بیفتاد از اخوات او که تَعِدُ و اَعِدُ و نَعِدُ
باشد نیز واو بیفتاد هر چند علت حذف که توسط بین الیاء والکسرة باشد موجود نبود
از جهت حمل کردن بر یَعِدُ تا حکم باب مختلف نگردد چنانکه یُکْرِمُ و تُکْرِمُ و نُکْرِمُ را در حذف همزه

محمول بر اکرم کرده تا اختلاف حکم باب لازم نیاید بدانکه چنانچه حمل قلیل بر کثیر جائز ست
حمل کثیر بر قلیل وحمل مساوی بر مساوی نیز جائز ست چنانچه بتتبع مواد حمل ظاهر گردد۔
بدانکه تا ترجمهٔ حتّی ست وگاه برای تعلیل باشد چنانچه در ما نحن فیه ست وگاه برای
انتهای غایت باشد چنانچه شاعری گوید ؎ این گریهٔ خونی اثر سوز درونی ست
تا صید بر آتش ننهند اشک تری نیست ؛ هو قسمند ادشخوار پسند اینهمه دکان آرائی و هنگامه
سازیست والا حقیقت این مقام آنست که علماء علیهم الرحمة بتتبع کلام عرب معلوم
کرده اند که فای فعل مضارع معلوم ثلاثی مجرد را از مثال واوی حذف میکنند در مکسور العین مطلقا
خواه ماضی مفتوح العین باشد چون وَعَدَ یَعِدُ و وَجَدَ یَجِدُ وخواه مکسور العین چون وَرِمَ یَرِمُ
و وَمِقَ یَمِقُ ودر مضارع مفتوح العین نیز واو را حذف میکنند اگر ماضی مفتوح العین باشد
چون وَضَعَ یَضَعُ و وَهَبَ یَهَبُ یا هرگز ماضی او نیامده باشد چون یَذَرُ و یَدَعُ واگر ماضی
مکسور العین باشد حذف نکنند چون یَوْجَلُ و یَوْحَلُ ومثل آن مگر در دو کلمه وَسِعَ یَسَعُ و ۲ وَجِلَ
وَطِئَ یَطَأُ واگر مضارع مضموم العین باشد حذف مطلقا نباشد چون وَجُهَ یَوْجُهُ و وَسُمَ
یَوْسُمُ مگر در وَجَدَ یَجُدُ که لغت بنی عامر ست وشاذ ست پس اگر ضابطهٔ حذف واو را بکسر عین
خاص میکنند مفتوح العین که واجب الحذف ست از ضابطه بدر میرود واگر تعمیم میکنند
کسره وفتحه داخل میشود در ضابطه مفتوح العین که ممتنع الحذف ست لهذا علمای کوفه وبصره
در تحریر این ضابطه مختلف شده اند کوفیان گفته اند هرچه متعدیست واوش حذف باید کرد چون یَعِدُ و یَجِدُ و یَضَعُ و یَدَعُ و یَسَعُ
وآنچه لازم ست حذف واوش جائز نیست چون یَوْجَلُ و یَوْسُمُ ومثل او واین ضابطه صحیح
نیست زیرانچه بسا جا در فعل لازم نیز حذف کرده اند چون وَجَدَ یَجِدُ که بمعنی اندوهگین شدن
ست ووَکَفَ یَکِفُ که بمعنی چکیدن آب از سقف خانه وبمعنی کهنه شدن ستت و
وَنَمَ که بمعنی ریدن مگس ست وامثال او وبصریان گفته اند اگر مفتوح العین یا مضموم العین
ست حذف واو نباید کرد واگر مکسور العین ست حذف واو واجب ست وهرچه
از مفتوح العین محذوف الواو یافته اند برای محافظت ضابطهٔ خود دعوی کرده اند
که در اصل مکسور العین بوده است که از جهت رعایت ثقل حرف حلق مفتوح العین
شده است واز اتفاقات حسنه آنکه هرچه مفتوح العین محذوف الواو ست همه
حلقی العین او اللام بوده است الا یَذَرُ که محمول بر یَدَعُ است محقق ربانی سیبویه ثانی

ارشاد مقاصد و معانی مفتاح بیان و معانی علامه تفتازانی در شرح زنجانی اشارتی باین
تحقیق ارزانی فرموده است و بر هر که مجتنب از اعتساف و متصف بانصاف است مخفی و
محتجب نخواهد بود که اگر ضابطه را چنین بیان کنند هر مضارع که مکسور العین یا مفتوح العین که
یلیقی العین او اللام باشد واوش را حذف باید کرد در اول برای ثقل کسره و در ثانی برای
ثقل حرف حلق ازین تکلف فارغ میشوند لیکن از جهت حسن ظن باسلاف علیهم الرحمة
والالطاف میدانم که ترک اختیار این طریقه البته برای مصلحتی خواهد بود والله اعلم بالصواب

ـه نه در هر سخن بحث کردن رواست ؛ خطای بزرگان گرفتن خطاست ؛

قانون حکم کلی که منطبق باشد بر جزئیات کثیره چون قول ما که هر واو و یا که متحرک و مفتوح باشد
ما قبل او منقلب میگردد بالف که منطبق است بر اعلال قَالَ و بَاعَ و بَابٌ و نَابٌ و مثل او
آنرا قانون و قاعده و مسئله را اصل و ضابطه گویند و بعضی او را عقد نیز خوانند و قانون
در لغت بمعنی اصل هر چیز و رسم قدیم و مسطر آمده است و نیز نام کتابی ست در علم طب از
تصانیف ابو علی سینا و نام سازیست معروف که بغدادیانش نوازند تارهای بسیار دارد
قاعده در لغت بمعنی بنیاد و پایهٔ تخت و قواعد الهودج چوبهای که در پهنائی هودج باشد و زن
نشیننده **ف** قاعد نخلی که دست بوی رسد و زنی که از حیض و زه باز ایستاده باشد
قواعد جمع قوله تعالی والقواعد من النساء اللتی لا یرجون نکاحًا و گروهی از خوارج ـ صراح
ط و معنی لغوی اصل را صدر الشریعة در کتاب تنقیح الاصول بما یبتنی علیه الشئ تفسیر کرده
است اعم از آنکه ابتناء حسی باشد چون ابتنای درخت بر بیخ یا عقلی چون ابتناء مدلول بر
دلیل و عقد در لغت بمعنی گره بستن ست و مناسبت معنی لغوی با معنی اصطلاحی چون
تامل صائب کنی امید ست که بیابی دیگر با کاف فارسی ترجمهٔ آخر ست و بسا باشد که یاء را
حذف می کنند چنانچه ـه دگر کردند خوبان شیوهٔ حسن ؛ حسن را هم سخن طرز دگر شد ؛

هر واوی که بجای فای کلمه در مصدر احتراز ست از غیر مصدر چه اسم مصدر و چه غیر آن و
اسم مصدر اگر چه بمعنی مصدر باشد علی ما قیل لیکن مشتق منه افعال نباشد بر وزن فِعْل
بکسر فاء و سکون عین مخفی نماند که این صفت مصدر ست نه صفت واو و الا معنی فاسد
میشود افتد و در وعده که اسم مصدر ست بسلامت ماند زیرا نچه نه در مصدر ست و نه بر وزن
فِعْل و در وِصَال و وَعْد اعلال نکردند زیرا که اگر چه مصدر اند بر وزن فِعْل نیستند و در وِتر

بسلامت ماند زیرانچه اگرچه بروزن فِعَل ست مصدر نیست و در مستقبل او یعنی مستقبلے
که ماخوذ ست ازو و مستقبل بفتح با مشهور شده ست لیکن بعضی اند صحیح کسره است و فتح
غلط عام ست و بر دانای طریق توجیه و سبیل تاویل پوشیده نخواهد بود که حکم بعدم صحت فتح
مخفے الصحة است زیرانچه گوی توجیه را میدان فراخ ست تعلیل بحذف واو کرده باشند
بدانکه فعل فرع اسم ست از جهت لفظ چنانچه از راه معنی نیز فرع اوست زیرانچه حاصل
میشود بسبب تغیر حرکات حروف مصدر پس مصدر بمنزلهٔ ماده ست و فعل بمنزلهٔ مرکب از
ماده و صورت و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول و ظرف و آلت و جز آن و عادت عرب
جاریست بتخفیف فروع چنانچه در اسم غیر منصرف که فرع منصرف ست تخفیف بحذف تنوین
و کسره کنند و در اسم عجمی که فرع عربی ست بطرق مختلفه تخفیفے کنند و میگویند هذا عجمی فالعب
به ماشئت و حکمت درین آنست که چون فروع محتاج اند باصول محل ثقل معنوی باشند
پس تخفیف کنند درینها تا تنبیه باشد بر ثقل معنوی و در فعل ثقل از وجوه بسیارست
یکے آنکه فرع مصدرست دوم آنکه فعل ثلاثی که کثیر الاستعمال ست ساکن العین نیامده است
سیوم آنکه کثیر العیال ست و البته ها بسیار دارد چون فاعل و مفعول و حال و تمیز و غیر آن
چهارم آنکه متصل میشود باو چیزی که کالجزء ازو باشد یعنی ضمیر بارز مرفوع متصل پنجم آنکه
دلالت میکند بر زمان و نسبت و حدث بلکه بر تقیید حدث بزمان نیز چنانچه بعضی مدققان
فرموده اند و لهذا فعل اصل ست در اعلال و مصدر و سائر اسمای متصله بفعل چون اسم فاعل
و اسم مفعول فرع او بیند این نکته در بسیاری از مواضع بکار خواهد آمد و مندفع میشود باین
آنچه در اوهام خلجان میکند که مصدر با وجود اصالت در اشتقاق چگونه در اعلال فرع باشد
آن واو را حذف کنند برای موافقت فعل مستقبل و گاه باشد که مصدر فَعَل یَفْعُلُ بضمتین را
چون حلیقیٌّ اللام باشد نازل منزلهٔ یَسَعُ گردانند چون وَدَعَ یَوْدُعُ دَعَةً و وَطُوَ یَوْطُوْ طَئَةً
وطاءة فی شرح الشافیة و ذلک للتنبیه علی انّ حقّ واو مضارعه ان یکون محذوفة لاستقال
وقوعها بین یاء مفتوحة و ضمة بدانکه چون واو را حذف کنند اکثر علما بر آنند که کسرهٔ او را نقل
کرده بما بعد دهند تا ابتداء بساکن نشود و اعلال فرع بر اعلال اصل افزون نگردد زیرانچه
در اصل که فِعْل باشد حذف واو ساکنه شده ست و در مصدر که فرع ست اگر بغیر از نقل
حرکت واو حذف میکردند لازم می آید حذف واو و حرکت او و شیخ محقق مے فرماید

که نقل حرکت بما بعد نباید کرد زیرانچه معتاد نقل حرکت بما قبل ست بلکه واو را با حرکت حذف باید
کرد بعده عین کلمه را حرکت کسره باید داد زیرانچه اصل در تحریک ساکن کسره است و تا موافق
شود عین مصدر بعین مضارع را و ازینجاست که چون فعل مضارع برای حرف حلق مفتوح
العین گردد در مصدر نیز فتح عین جائز ست چون سَعَةً وسَعَة اگرچه مطّرد نیست زیرانچه
در هِبَة فتح ها درست نیست و امّا آنانکه در صِلة کسره وضمه میخوانند محققان حکم بشذوذ ضم
کرده اند وعوض آن واو محذوفه تای تانیث در آخر آن مصدر در آرند زیرانچه هر حرفی که در
مصدر بغیر التقای تنوین ساقط میشود تای تانیث بعوضش می آرند کما سیجیٔ مع ما
یتعلق به وگاه باشد که بر سبیل شذوذ تای عِدَةً را حذف میکنند چنانچه در شرح مراح
الارواح مذکور ست بدانکه بعض علماء رح میگویند که اصل عِدَةً وَعْدًا بود چون واو را
افگندند تا بعوض او در آخرش در آوردند و مصنف رح اختیار همین مذهب کرده و اکثر
بر آنند که اصل او وِعْدَةً بود واو را انداختند و تا را عوض او کردند واین خالی از اشکال
نیست زیرانچه عوض شیٔ در وقت وجود آن شیٔ نباشد واین تا در وقت وجود او نیز بوده
است علّامه جاربردی ظاهرًا برای دفع این مناقشه فرموده است ولزدم التاء کالعوض
من المحذوف و از شرح تصریف ابن مالک مفهوم میشود که اعتبار وصف عوضیت در
تا بعد از حذف واوست و در وقت وجود او اعتبار وصف عوضیت نکرده بودند

ف ابو عبد الله جمال الدین بن محمد بن عبد الله بن مالک
طائی نحوی در نحو ولغت واشعار عرب یگانهٔ وقت بود در سال ششصد و هفتاد و
دو فوت کرد در دمشق در علم نحو وغریب لغات و جز آن تصانیف بسیار دارد- غایة
البیان ۱۲ واین ست معنی آنچه میگویند که عوض جعلی ست حقیقی نیست واین تاویل را
مستبعد نباید انگاشت و بهمت را بر ردّ وقدح نباید گماشت زیرانچه علمای عربیه وائمهٔ ادبیه
بر ایشان باد از باری بریه لطف وعطیه باندازهٔ طیب طویه وحسن نیه امثال این اعتبار را
در بسا جابکار برده اند چنانچه جواب لَوْلا را در مثل لولا زید لهلک عمرو قائم مقام خبر گفته اند
با آنکه در وقت وجود خبر نیز موجود بود و مفعول مطلق را که فعل او واجب الحذف باشد بدل
از فعل گویند و قائم مقام او دانند چنانچه سیبویه در کتاب خود مرة بعد مرة تصریح باینمعنی
فرموده اند وصاحب منهل عبارات آنها را بعینها نقل نموده است و همچنین در مثل زید فی الدار

ظرف را قائم مقام عامل دانند و در مثل ضربی زیداً قائماً حال را قائم مقام خبر گفته اند و مثال
این بسیارست چنانچه عِدَة بکسر عین و معنیش مذکور شده است و سِعَة بکسر سین یا بالفتح آن
فراخ شدن و گنجیدن و همه را فرا رسیدن و توانگر شدن و توانا شدن من باب عَلِم اما نحو
وِجْهَة قلیل ست نحو بمعنی مثل و آهنگ کردن و برگردانیدن و جانب و مقدار آید و اینجا مراد
معنی اول ست ف شاعری معنی نحو در یک مصراع چه عمده بیان کرده است ۵
هفت معنی در میان نحو ای جانم بجوی ✥ قصد و مقدار و قبیله صرف و نوع و شبه و سوی
۵ پوشیده نماند که اگر مقصود مصنف ره آنست که در وِجْهَة قیاس عدم ذکر تاء است زیرا که ذکر تاء
وقتی باشد که واو را حذف کنند و در اینجا با وجود واو تاء را عوض آورده‌اند گوئیم لا نسلم که این تاء
عوض ست از واو تا اجتماع عوض و معوض عنه لازم آید چه میتواند که وِجْهَة از اصل وضع
بر این وزن آمده باشد چون وِلْدَة که جمع والد ست و فِتْنَة و نِشْدَة و غیر آن و اگر مقصود مش
آنست که در وِجْهَة جمیع شرائط اعلال موجود ست و اعلال نکرده اند زیرا چه واو را سلامت
گذاشته اند گوئیم که وِجْهَة مصدر نیست بلکه اسم ست مر هر جهتی را که توجه کرده شود بآن و اگر تسلیم
کنیم مصدریت او را چنانکه بعضی گفته اند گوئیم بر وزن فِعْل نیست بلکه بر وزن فِعْلَة است و در مستقبل او
نیز تعلیل نکرده اند ف وَجه روی وجوه جمع و یقلب الواو همزة فیقال اُجوه و سوی جِهَة
مثله والهاء عوض من الواو و هذا وجه الرأی ای نفسه والاسم الوِجْهَة بالضم والکسر - صراح
۵ و در بعض نسخ جِهَة بغیر واو مذکور شده است و او جهتی دارد باعتبار آنکه با وجود انتفای شرط
مصدریت در و اعلال کرده اند و مراد از قلت قلت اضافی ست تا مخالف نشود بآنچه در جامع
المسائل گفته است و یحذف الواو المکسورة جوازاً فی الاسم الذی علی وزن فِعْلَة حذفاً اکثریاً
مثل جِهَة بمعنی الطرف الذی یتوجه الیه و مثل لِدَة الرجل یعنی من وُلِد عند میلاده **قانون**
دیگر از قوانین مثال هر واوی اصلی باشد خواه زائده مبدل باشد خواه غیر مبدل که ساکن احتراز
است از عِوَض مُظهَر باشد یعنی مدغم نبود این قید برای اخراج اِجْلِوّاذ است ف که معنیش
عنقریب نوشته خواهد شد و ماقبل او مکسور باشد خواه در یک کلمه باشد خواه نه و کسره خواه اصلی باشد
خواه عارضی آن واو را بیای ساکنه بدل کنند برای مناسبت ماقبل بدانکه واو مبدل بیاء چون
ماقبل او مضموم گردد باز آید در لفظ نه در کتابت چون یا زیدُ ایجَل و بعض عرب در لفظ نیز یاء
خوانند و نیز باید دانست که اِیوَزّة در اصل اِوْزَزَة بود و مقتضای این قانون آنست که واوش

بیا بدل میکردند لیکن چون ادغام را مقدم داو بسبب نقل حرکت زاد باد متحرک گشت و منقلب
بیا نشد پس برای اخراج مثل او قیدی ضروریست چنانچه میعاد که در اصل مُوعاد بود و
معنیش در ماسبق مرقوم شده است و مِیزان که در اصل مُوزان بود بمعنی ترازو ماخوذ ست از
وزن بمعنی سنجیدن من باب ضرب و در اِجلِوّاذ هر دو واو مدغم و مدغم فیه بسلامت ماند و بدل بیا
نشد زیرا آنچه واو ثانیه ساکن نیست و واو اولی اگرچه ساکن ست اما مدغم ست مظهر نیست
وگاه باشد که بر سبیل شذوذ این واو را بیا بدل کنند و اِجلِیوّاذ خوانند علی ما فی شرح الشافیة
الاِجلِوّاذ نیک رفتن شتر و جُلْذِی بر وزن کُرسِی از و ماخوذ ست بمعنی اشتر استوار در
رفتار و سبک و تیز **قانون** دیگر از قوانین مثال این ست هر یای خواه اصلی خواه زائده
که ساکن باشد برای اخراج عُیَب و بُیَض که جمع عیبة و بیضة است وگاه باشد که یای بیض را
ساکن گردانند و بواو بدل نکنند از جهت اعتبار حرکت اصلیه و ما قبل او مضموم باشد برای
اخراج بُیَع و بِیَع است آن یاء را واو کنند یعنی بجای آن یاء واو ساکنه آرند برای مناسبت
ما قبل واگر درین ضابطه نیز قید مظهریة کردی برای اخراج زُیِّن و بُیِّن بهتر بودی و ظاهرا
بر اعتماد قیاس ماسبق ترک کرده ست مدانکه چون یاء ساکنه ما قبل او مضموم بود در وی یکی از
دو طریق تخفیف کنند یکی آنکه ضمه را بدل کنند بکسره چنانچه در فُعلیٰ صفتی چون ضِیزیٰ
که در اصل ضُیزیٰ بود و در فُعْل و فُعلان که جمع اَفعَل اند چون بِیض و بِیضان و غیر آن دوم
آنکه یاء را بواو بدل کنند چون امثلهٔ مذکوره در متن پس اگر مصنف در بیان ضابطه برای
اخراج کلماتی که تخفیف آنها بطریق اول ست قیود ذکر کردی بهتر بودی و سیاتی تفصیله
ان شاء الله تعالیٰ چنانچه اَیقَن بر وزن اَکرَمَ یُوقِنُ در اصل یُیقِنُ بود اِیقانًا بیگمان شدن
من الیقین و استیقان مرادف ایقان ست فهو مُوقِنٌ اصلش مُیقِنٌ بود الامر منه اَیقِن
ماخوذ است از تُوقِنُ لیکن بعد از ردّ با اصل او که تاُوقِنُ باشد و النهی عنه لا تُوقِن و الظرف
منه مُوقَنٌ بفتح قاف **قانون** دیگر از قوانین مثال این ست هر واوی تخصیص واو
برای اخراج یُسِرَ است مضموم برای اخراج واو مفتوح و مکسور ست که حکم اینها در ما بعد بیاید
که بجای فای کلمه باشد برای اخراج تَقَوُّل و تُهنا ذلوک ست لیکن میباید دانست که چون واو
مخففه مخصوصه بضمه لازمه در حشو کلمه واقع شود در غیر فعل مضارع قلب او بهمزه جائز ست جوازا
مطردا الا بنکسر چون اَدْوُر و اَنْوُر و اگر واو مشدده باشد یا ضمه لازمه نباشد بدل بهمزه نکنند

چون دو مثال مذکور وهمچنین در فعل مضارع چون یَقُوْلُ که در اصل یَقْوُلُ و بعده یعنی
در عقب آن واو مضمومه واوی دیگر متحرک نباشد بدانکه چون گویند در خانه مرد فاضل
نیست صدق این کلام بدو وجه باشد یکی آنکه در خانه مطلقا مرد نباشد دوم آنکه مرد جاهل
باشد هکذا در ما نحن فیه نفی واو متحرکه صادق مے آید بر صورت انتفای واو چون وُقِّتَتْ و
بر صورت انتفای تحرک واو چون وُوْرِیَ روا بود بالاتفاق که آن واو مضمومه را بهمزه
بدل کنند سوال در اُوْلٰی که اصلش وُوْلٰی بود واو نخستین واجب القلب ست بهمزه با
آنکه بعد او واو متحرک نیست جواب شاذ ست با آنکه درو اختلاف بسیار ست کما سیاتی
چنانچه اُقِّتَتْ و وُقِّتَتْ التوقیت وقت پیدا کردن یقال وَقَّتَهٗ لِیوم کذا مثل اَجَّلَهٗ
اُوْرِیَ و وُوْرِیَ المواراة پوشیدن چیزی را و تَوَارِی پوشیده شدن کذا فی الصراح اما
در قلب واو مکسوره که بجای فای کلمه افتاده باشد بهمزه چنانچه وِسَادَة اَلْوِسَادَة و
الوساد بالکسر بالین وَسَائد و وُسُد بضمتین جماعة و بالین آنچه زیر سر نهندش هنگام غلطیدن
و اورا بالش نیز گویند اختلاف ست الاختلاف با یکدیگر خلاف کردن و بنزدیک کسی شد آمد
کردن و الثانی یُعَدّٰی بالیٰ و الاول بفی و بهم در رفتن و اینجا مراد معنی اول ست بعضی گفته اند
یعنی ابو عثمان مازنی که قلب واو مکسوره بهمزه روا بود پس در وِسَادَة و وِصَال اِسَادَة و
اِصَال جائز باشد و اما یای مکسوره را بدل بهمزه نکنند اتفاقا چون یِسَار بجسر که لغتی ست در
یَسَار و بعضی دیگر گفته اند که قلب واو مکسوره بهمزه روا نیست مقصود ازین بعض نفی جواز
قلب علی سبیل الاطلاق نیست بلکه غرض ایشان آنست که بر طریق قیاس و اطراد جائز نیست
چنانچه مازنی گمان برده بود بلکه موقوفست بر سماع چون اِشَاح و اِعَاء که در اصل وِشَاح
و وِعَاء بود اما در واو مفتوح که بجای فای کلمه افتاده باشد و ما بعد او واو متحرک نباشد قلب بهمزه
بطریق قیاس و اطراد روا نیست بالاتفاق من المازنی وغیره اما اگر گوئی که در بعض کلمات واو مفتوح
را بهمزه بدل کرده اند چنانچه اَحَد بمعنی یکی و کسی و یکم و روز یکشنبه که در اصل وَحَد بود و اَنَاة
بر وزن قَنَاة که در اصل وَنَاة بود بمعنی درنگ و آهستگی و زن آهسته کار و گوسپند که بگرانی
از جای برخیزد جواب گوئیم که این همه شاذ ست و شواذ در اطراد قواعد حصر نمیکنند زیرا نچه بمنزله
مستثناة اند کذا فی شرح الشافیة اما اگر دو واو متحرک در یک کلمه بهم آیند بلکه در اول کلمه بهم
آیند تا مثل طُوَوِیّ خارج شود واجب ست که واو اول را بهمزه بدل کنند اگرچه آن واو اول

مفتوحه بود بدانکه مصنف در ذکر این قانون اقتفای آثار شیخ ابن حاجب نموده است و اما
محققان چنین فرموده اند که اگر واو ثانیه مده منقلبه از حرف زائد باشد قلب واو اولی بهمزه
جائزست چون وُوَرِیَ که واو ثانیهٔ او منقلب از الف وَارِیَ ست واگر واو ثانیه مده نباشد
چون اَوَاصِل یا منقلب نباشد چون اُوْعَاد که دراصل وُوْعَاد بود بروزن طومار یا منقلب
از حرف اصلی باشد چون اُوْلیٰ که اصلش وُوْلیٰ بود بهمزه بیاشد بعده واو نخستین را
بهمزه بدل کردند درین همه صور تها قلب واو بهمزه واجب ست ودر تصریف مالکی آورده است
که اگر واو ثانیه مده زائده یا مبدله از حرفی باشد قلب واو اولی بهمزه جائزست والا واجب
و فرق در مذهب محققان وابن مالک بادنی تامل ظاهر گردد چنانچه اَوَاصِل که دراصل
وَوَاصِل بود که جمع تکسیر از آن وَاصِلَة ست واو ثانیه اش منقلب از الف وَاصِلَة است
زیرا که هر جا که الف زائده دوم جا واقع شود چون جمع اقصی کنند منقلب بواو گردد چون
ضَوَارِب وخَوَاتِم ودر بعض نسخ وَاصِل بغیر تاء واقع شده است وظاهراً از سهو کاتب ست
زیرا که اگرچه فاعل اسمی را جمع بروزن فَوَاعِل کنند چون کَاهِل وکَوَاهِل اما فاعل صفتی را برین
وزن جمع نمیکنند مگر بر سبیل شذوذ چون فَوَارِس واگر واصل را فاعل اسمی اعتبار
کنیم مناقشه برمیخیزد واین بر سه وجه است یکی آنکه بسبب غلبهٔ اسمیت حکم فاعل اسمی گرفته
باشد وغلبهٔ اسمیت آنست که صفت خاص گردد ببعض افراد مدلول خود بحیثیتی که در دلالت
کردن بر آن بعض محتاج بقرینه نباشد چون عَاقِل وعَوَاقِل که ببعض افراد مدلول خود که ما او جب
آخر الکلمة علی وجهٍ مخصوصٍ باشد مختص شده است وما نحن فیه نیز وَاصِل ببعض افراد
مدلول خود اختصاص گرفته باشد چنانچه در عرف عمّالان محصول بادشاهی را که بسرکار رسید
باشد وَاصِل خوانند دوم آنکه واصل عَلَم شخصی کرده باشند **ف** چنانچه در صراح آمده
وَاصِل نام مردی اَوَاصِل جمع **ط** پس معنی اَوَاصِل جماعت مسمّاة باین اسم باشد
یا وَاصِل واولاد او چنانچه از اَحَاوِص مراد آحوص وقبیله اش میدارند سیوم آنکه
موصوف وَاصِل مذکر لایعقل اعتبار کرده شود فی شرح المفصل یجوز فی فَاعِل اذا کان صفة
لما لا یعقل ان یجمع علی فَوَاعِل قیاساً مطرداً تقول فی خیل ذکور روافس من الرفس وهو الضرب
بالرجل الوصل والوصال پیوستن والوصول رسیدن من باب ضرب واَوَیْعِد که دراصل
وُوَیْعِد بود واو ثانیهٔ او بدل از الف ست زیرا که تصغیر واعد ست وهر مدّهٔ زائده که در تکسیر

اختلاف در اصل اولی

فاعل اسمی را جمع بروزن فواعل ... کون ... نمیکنند صفتی

الکبر

دویم جا واقع شده باشد در تصغیر بواو بدل میگردد چون ضُوَيْرِبٌ در ضَارِبٌ و مُضَيْرِيبٌ در مِضْرَابٌ بدانکه چون اسم جامد را تصغیر کنند چون رُجَيْلٌ و عُمَيْرٌ مقصود اخبار بحقارت باشد بی بیان موجب حقارت و چون صفت را تصغیر کنند چون عُوَيْلِمٌ و زُوَيْهِدٌ مقصود اخبار بحقارت بسبب قلّت علم و زہد باشد ولذلک تقول اُخَيْمِرٌ و اُصَيْفِرٌ و ترید ضعف حمرته وصفرته **قانون** دیگر از قوانین مثال هر واو و یا که در باب اِفْتِعَال یا در باب تَفَعُّل یا در باب تفاعل علی مافی المراح بجای فای کلمه افتد و آن واو و یا بدل از همزه نباشد در لغت اکثر حجازیین واجبست که آن واو و یاء را بتا بدل کنند **ف** حِجَاز بالکسر بلاد عرب لانها تحجزت بین نَجْد والغَوْر **ط** زیراکه اگر بدل نکنند لازم می آید تخالف در تصاریف چون اِيْتَعَدَ يُوْتَعِدُ اِيْتِعَادًا فهو مُوْتَعِدٌ اِيْتَعِدْ وکذلک اِيْتَسَرَ يَيْتَسِرُ اِيْتِسَارًا فهو مُوْتَسِرٌ و اُوْتُسِرَ يُوْتَسَرُ الخ پس تخالف تصریف را مستکره داشته واو را بتا قلب کردند زیرانچه واو را بتاء عهد قدیم ست بسا جابا و منقلب میگردد چون تَقْوٰی و تُرَاثٌ **ف** زیراکه تاء این هر دو مبدل از واو ست تَقْوِی بالفتح پرهیز والواو مبدلة من الیاء لانه من الوَقْی تُرَاث مالی که از مرده برسد بکسی واصل التاء فیه واو - ازصراح **ط** و یاء را نیز بتاء بدل کردند از جهت متابعت واو و آن دلیل اگرچه در واو و یاء که مبدل از همزه ست هم جاری میشود زیرانچه در و نیز تخالف تصاریف لازم می آید چون اِيْتَمَرَ يَاْتَمِرُ اِيْتِمَارًا لیکن چون در وقت وصل همزهٔ وصل حذف میشود همزهٔ مبدله باز عود میکند چون فَأْتَمِرُوْا و یاء را عارضی اعتبار کرده بدل بیاء نمیکنند و بعضی بغاوده ملاحظهٔ تخالف تصاریف کرده در مهموز الفاء نیز ابدال بتاء میکنند **ف** از بغدادیین حکایت کرده اند که ایشان جائز داشته اند ابدال یای عارضی بتا و از دست این چند الفاظ اِتَّزَرَ و اِتَّمَنَ و اِتَّكَلَ و اِتَّهَلَ از ازر و امن و اکل و اہل - حواشی دستور المبتدی **ط** و بعضی از حجازیین که التفات بتخالف تصاریف ندارند در معتل الفاء نیز قلب بتاء نمیکنند و میگویند اِيْتَعَدَ يَاتَعِدُ و اِيْتَسَرَ يَاتَسِرُ و در مضارع يُوْتَعِدُ و يَيْتَسِرُ نمیخوانند برای خفّت فی شرح الشافیة و به کان یتکلم الشافعی رح بعده ما را بطریق وجوب در تاء مدغم کنند چنانچه در مثال واوی اِتَّقَدَ يَتَّقِدُ اِتِّقَادًا افروخته شدن آتش و تَوَقَّدَ مرادف اوست فهو مُتَّقِدٌ الامر منه اِتَّقِدْ والنهی عنه لَاتَتَّقِدْ وکذلک یعنی همچنین ست حکم مثال یائی چنانچه اِتَّسَرَ يَتَّسِرُ الاتسار

بغادرة

قمار باختن و شتر گشتن و اعضای آن بخش کردن و قمار بالکسر بگرو باختن نرد و جزآن و در بعض نسخ این عبارت نیز واقع شده و در ایتمر و ایتکل بتاء بدل نکردند زیرانچه بدل ست از همزه الایتمار فرمان برداری نمودن و باهمدیگر مشورت نمودن و کارسازی کردن و الایتکال خورده شدن دندان اما اتخذ یتخذ شاذ ست الاتخاذ والایتخاذ فراگرفتن در اصل ائتخذ بود همزه ثانیه بیاء شد و یا بتاء شد و تاء در تاء مدغم شد و یتخذ در اصل یاتخذ بود همزه را بتاء بدل کردند زیرانچه در ماضی که یا را بتا بدل کرده اند اگرچه شاذ است برائی رفع تخالف تصریف ست چنانچه مذکور شد پس اگر در مضارع بتا بدل نمیکنند غرض فوت می شود و بعضے جواب داده اند که اتخذ ماخوذ ست از تخذ که مرادف اخذ است و در صراح آورده است الاتخاذ افتعال من الاخذ ادغم بعد تلیین الهمزة و ابدال الیاء تاء ثم لما کثر استعمالا علی لفظ الافتعال توهموا ان التاء اصلیة فبنوا منه فعل یفعل و قالوا اتخذ یتخذ و بعضے گفته اند اتخاد مشتق از اخذ ست و اخذ در اصل وخذ بوده است واو را بر خلاف قیاس علی سبیل اللزوم بهمزه بدل کردند والله اعلم بالصواب **ف** ابن هشام در شرح خلاصه تبعا لابی علی فارسی میگوید که قول جوهری که اتخذ افتعل از اخذ ست وهم ست بلکه اتخذ از تخذ بمعنے اخذ ست و درین هنگام حاجت بجواب شذوذ نخواهد افتاد زیرا که از مانحن فیه خارج ست کذا حققه مولوی انور علی

صرف اجوف وجه تقدیم او بر اقسام دیگر روشن ست و تعریف اجوف و وجه تسمیه اش در ماسبق نگارش یافت قال یقول قولا القول والمقالة والمقال گفتن یقال قال له یعنی روایت کرد از و قال به یعنی حکم کرد باو و قال علیه یعنی افترا کرد براو و قال فیه یعنے اجتهاد کرد درو و گاه باشد که لام بعد از قول بمعنے عن بود فهو قائل و قیل یقال قولا فهو مقول الامر منه قل و النهی لا تقل صرف ماضی معلوم قال قالا قالوا قالت قالتا قلن بضم قاف و همچنین قلت قلتما قلتم قلت قلتما قلتن قلت قلنا بعضے اصحاب تصریف قلتما را یکجا ذکر می کنند فحسب زیرانکه نظر اهل تصریف بلفظ ست نه بتعدد معنی والاقلت صیغه واحد متکلم را نیز دو بار می باید ذکر کرد مرة برای تذکیر و مرة برای تانیث و قلنا را چهار بار بالحسنے ذکر کرد کما لایخفی علی الواقف مجهوله ای مجهول الماضی قیل قیلا قیلوا قیلت قیلتا قلن بکسر قاف تا بمعلوم التباس نگیرد و سیجئ تحقیقه قلت قلنا صرف مستقبل معروف یقول یقولان الخ درین تصریف یقول دو بار مذکور میشود و تقولان سه بار و اگر بریک کرت اکتفا کنند وجهی دارد چنانچه در

ماضی گذشت مجهول ای مجهول المستقبل یُقال یُقالان یُقالون تُقال تُقالان یُقلن تُقال تُقالان تُقالون تُقالین تُقالان تُقلن اُقال نُقال حکم مجهول در تکرار صیغ حکم معلوم ست کما لایخفی صرف امر حاضر بی لام قل قولا قولوا قولی قولا قلن متقریب کلمهٔ قل بیت حضرت مولوی قدس سره یاد آمد سه تا کند در بزم گل بلبل بکرر قول خویش از صراحی آن نه قلقل بلکه تکرار قل ست ؛ صرف نهی حاضر معلوم لاتقل لاتقولا لاتقولوا لاتقولی لاتقولا لاتقلن صرف اسم فاعل بدانکه اسم فاعل را اسم فاعل ازان گویند که صیغهٔ او از ثلاثی مجرد که اصل ابواب ست بروزن فاعل می آید یا از برای آنکه اغلب بنای صیغهای اسم فاعل برای کننده کار باشد چون قائم وقاعد و مُخرج و مستخرج و وجه ثانیه اقرب ست قائل قائلان قائلون قائلة قائلتان قائلات صرف اسم مفعول و وجه تسمیه اش باین نام آنست که صیغهٔ او از ثلاثی مجرد بروزن مفعول می آید و فی الرضی وسمی اسم المفعول مع اَنّ اسم المفعول ہو المصدر اذ المراد المفعول به یقال فعلت به الضرب ای اوقعتهُ علیه لکنه حذف حرف الجر صار الضمیر مرفوعًا فاستتر لان الجار والمجرور کان مفعول مالم یسم فاعله وتحقیق این سخن لبسط طلب ست از تصانیف سید سند قدس سره باید جست مقول مقولان مقولون مقولة مقولتان مقولات الظرف مَقال مَقالان مَقاوِلُ والآلة مِقول مِقولان مَقاوِلُ ومِقوال مِقوالان مقاویلُ قال دراصل قوَلَ بود بفتح واو بر مذهب صحیح که مذہب جمہور باشد وبضم واو بر مذہب کسائی وسیاتی تحقیقه واو الف گشت یعنی بجای واو الف آمد قال شد ف ابوالحسن علی بن حمزه بن عبد اللہ بن عثمان بن فیروز معروف بکسائی نحوی کوفی یکی از قرای سبعه ہست ودر نحو ولغت از کبار ائمه قرایت از حمزه بن حبیب زیّات ولغت از ابن عُیینَه وغیر او اخذ کرده وادیب امین بن ہارون رشید بود واز ینجاست که چون با سیبویه در قولی اختلاف کرد اعراب نظر بتقرب خلیفه قولش را ترجیح دادند گو حوار ایشان موافق قول سیبویه بود یا باخذ رشوت ہکذا ذکره ابن ہشام در سال یکصد وہشتاد فوت کرده در طوس گویند چون در کوفه در آمد پوشش خود گلیم داشت ملقب بکسائی شد یا در گلیم احرام کرده بود لہذا الملقب بدان کردند کذا فی غایة الکلام ف بدانکه سکون عارضی عین کلمهٔ قال در وزن تغیر نمیکند از ینجهت وزن قال فَعَل بتحریک مے گویند

فی جامع المسائل لااعتبار للسکون العارضی فی التصویر نثل بَاعَ و مَدَّ وزنهما فَعَلَ بالتحریک وآنکه وزن قَالَ فَالَ گفته اند واستدلال بعبارت شافیه گرفته اند انکان فی الموزون قَلْبٌ قَلِبَ الزنة مثله ظاهرا بر مراد صاحب شافیه اطلاع نیافته اند زیرا انچه مراد از قلب که در عبارت او واقع شده است قلب مکانی ست چنانچه از ایراد امثله و مطالعهٔ شروح او ظاهر میشود قانون بدانکه هر واوی و یائی که متحرک باشد بحرکت لازمی و ماقبل او از کلمهٔ او مفتوح باشد آنرا بدل کنند بالف بشرط آنکه آن واو و یاء صحیح ضروری نباشد و محمول بر واو و یای صحیح ضروری هم نباشد و اگر باوجود این شرائط مبدل بالف نشود شاذ خواهد بود چون قَوَدٌ و خَوَنَةٌ و تحرک برای آن قید کردیم که اگر واو و یاء ساکن باشد آنرا بدل نمیکنند چون قَوْلٌ و بَيْعٌ و در لغت بعض عرب هر حرف علت ساکنه که ماقبل او مفتوح باشد بدل میگردد بالف بر سبیل جواز چنانچه اِنَّ هٰذَانِ لَسٰحِرَانِ که در اصل اِنَّ هٰذَيْنِ بود علی بعض الوجوه و رَأَيْتُ الزيدانِ و مررت بالزيدانِ که در اصل زیدینِ بود و تبتُ الیک فتقبل تابتی و صمتُ ربی فتقبل صامتی ای توبتی و صومتی و در قولٌ و بیعٌ قَالٌ و بَاعٌ گویند و در لغت بعض عرب هر واو ساکنه که در میان یای مفتوحه و فتحه افتد درست ست که بالف بدل شود قیاسا مطردا چون يَاجَلُ که در اصل يَوْجَلُ بود و در لغت بعض حجازیین هر واوی و یائی ساکنه که بجای فای فعل از مضارع افتعال افتد واجب ست قلب او بالف چون یاتَعِدُ و یاتَسِرُ و در لغت بعضی تمیم هر واو ساکنه که بجای فای کلمه اند جمع افتد جائز ست انقلاب او بالف قیاسا چون آلَادٌ و آتَادٌ که در اصل اَوْلَادٌ و اَوْتَادٌ بود و حرکت لازمی قید کردیم از جهت احتراز حرکت عارضی و تفسیر او چنانچه مصرح خواهد آورد آنست که حرفی مستحق سکون بوده باشد و برای ضرورتی متحرک ساخته باشند چون جَيَلٌ که در اصل جَيْأَلٌ بود بسبب نقل حرکت همزه بماقبل یاء متحرک شد و همچنین در لَوِ اسْتَطَعْنَا که اصلش لَوْ اسْتَطَعْنَا بود همزهٔ وصل در درج کلام بیفتاد و واو ساکنه بسبب التقای ساکنین متحرک بحرکت کسره شد کما هو الاصل فی مثله و همچنین در سَوْءٌ و شَيٌّ که در اصل سَوْءٌ و شَيْءٌ بود و همچنین در بَيَضَات پیش بنی تمیم در جمع بیضة که بموافقت قراءت مفتوح الیاء ساخته اند و همچنین در ائمة چنانچه شیخ ابن حاجب فرموده است و قد مر آنفا و همچنین در لتدعونّ و تدعینّ و قید کردیم که ماقبل او مفتوح باشد زیرا انچه اگر مکسور یا مضموم باشد بدل بالف نشود چون عِيَبٌ و عِوَضٌ و در لغت طی هر یای متحرک بفتحه غیر اعرابی که در آخر فعل افتد و ماقبل او مکسور باشد

ل
بنی تمیم

بدل کنند اورا بالف و ماقبل اورا مفتوح گردانند قیاسا مطردا چون بَقَی در بَقِیَ واما آنانکه در ناصیة
ناصاة و در داعیة داعاة گویند غیر مطرد ست و در بعض حواشی فوائد ضیائیه آورده است که
جواز یا علاتا در یا علامی مبنی بر همین لغت ست و قید کردیم که آن ماقبل از کلمهٔ او باشد زیرانچه
اگر از کلمهٔ منفصله باشد بدل بالف نشود چون رَمَاتَ وَجِلٌ و قید کردیم که صحیح ضروری نباشد زیرانچه
اگر صحیح ضروری باشد بدل بالف نشود و صحیح ضروری آنرا گویند که برای ضرورتی مانعه از اعلال
اورا صحیح و سالم گذاشته باشند و تغییر را بدو راه نداده باشند چنانچه واو و یائی که بعد او الف
ضمیر باشد چون دَعَوَا و یُدْعَیَانِ و اِخْشَیَا زیرانچه اگر بدل بالف شود تا چار الف بسبب التقای ساکنین
خواهد افتاد پس مشتبه خواهد شد بصیغهٔ مفرد اما التباس دَعَوَا خود ظاهر ست و التباس یُدْعَیَانِ
در حالهٔ دخول ناصب یا جازم ست و التباس اِخْشَیَا در وقت اتصال بساکن ست چون اِخْشَیَا
القَوْمَ و همچنین واو و یاء که بعد او الف تثنیه باشد چون عَصَوَانِ و رَحَیَانِ زیرانچه اگر بدل بالف
شود و یک الف بیفتد در وقت اضافت بمفرد ملتبس گردد و همچنین در جمع مؤنث سالم چون مُدَّعَیَات
که اگر الف شده بیفتد برنگ مفرد گردد و همچنین در رَحَوِیٌّ زیرانچه ماقبل یای نسبت همیشه مکسور
باشد و همچنین واو و یائی که در عین کلمه افتد و لام کلمهٔ او را تعلیل کرده باشند بدل بالف نشود
تحرزا عن توالی الاعلالین چون قَوِیَ که دراصل قَوِوَ بود و طَوَی که دراصل طَوَیَ بود و حَیِیَ که
نزدیک مازنی حَیِوَ بود بدلیل حَیَوَانٌ و همچنین هر اسمی که بر وزن فَعَلَی یا فَعَلَانٌ باشد واو و یا
او صحیح و سالم ماند چون حَیَوَانٌ و حَیَدَی بجای جهمله زیرانچه این اعلال اصل ست در فعل و در اسم
واقع نمیشود مگر بسبب موازنهٔ فعل و فَعَلَانٌ و فَعَلَی بسبب زیادت الف و نون در اول و الف تنها
در ثانی از موازنهٔ فعل بدر آمده اند پس این اعلال در اینها واقع نشود و این قول سیبویه ست و
مبرد الف و نون را مانع اعتبار نکرده ست و حَیَوَانٌ را شاذ گفته و اخفش الف تانیث را حکم
تای تانیث داده در عدم مانعیت اعلال حکم بشذوذ حَیَدَی کرده ست فی شرح الشافیة والاولی قول
سیبویه و همچنین هر واو و یا که مابعد او ساکنی باشد که لازم بود تحقق او و سکون او و بدل بالف نشود
چون سَوَادٌ و بَیَاضٌ و طَوِیلٌ و غَیُورٌ و غیر ذلک و قید لزوم تحقق برای اخراج ساکنی ست که تحقق
او عارضی بود چون واو جمع و یای او مثل مصطفَوْنَ و مصطفَیْنَ که دراصل مُصْطَفَیُونَ و مُصْطَفَیِینَ
بود و واو ضمیر و یای ضمیر چون یَخْشَوْنَ و تَخْشَیْنَ که دراصل یَخْشَیُونَ و تَخْشَیِینَ بود و تای تانیث
چون دَعَتْ که دراصل دَعَوَتْ بود زیرانچه اینهمه سواکن عارضی اند فصل اینها جائز ست و اما الف

تثنیه والف ضمیر والف جمع مؤنث ویای نسبت اگرچه سواکن عارضی اند لیکن واو ویاء که ماقبل
اینها افتد بدل بالف نشود از برای وجهی که گذشت و قید لزوم سکون برای اخراج ساکنی ست
که سکون او عارضی باشد اگرچه تحقق او لازمی بود چون قَالَ وَبَاعَ در حالهٔ وقف بسکون و چون
اِختَرنَ که در اصل اِختَیَرنَ است زیرانچه سکون را عارضی ست برای اتصال ضمیر بارز آمده ست
چنانچه در محل خود بیان شده ست و همچنین در لَم یَختَر و اِختَر که این سکون بسبب وقف یا جزم ست
و قید کردیم که محمول بر صحیح ضروری نباشد از جهت احتراز از مثل اِختَشَیَنَّ که محمول ست بر اِخشَیَنَّ
چنانچه بیاید انشاء الله تعالی و از مثل طَوِيَ وحَيِيَ نزدیک جمهور که اگرچه اجتماع اعلالین لازم نمی آید
عین کلمه را تعلیل نمیکنند از جهت حمل کردن بر مفتوح العین مثل طَوَی زیرانچه اصل ست فی شرح
الشافیة وذلک لان فَعَلَ بفتح العین فی الافعال اکثر من اخویه والخفة مطلوبة فی الفعل وهو
اکثر تصرفاً لان مضارعه یاتی علی ثلثة اوجه دون مضارعیهما و همچنین از مثل عَوِرَ واجتَوَرَ که محمول اند
بر اِعوَرَّ وتَجَاوَرَ کما سیاتی و از مثل عَصَوَینِ ورَحَیَینِ در حالهٔ نصبی وجری که با وجود عدم التباس
واو ویای اینها را بالف بدل نکنند زیرانچه محمول ست بر عَصَوَانِ ورَحَیَانِ در حالهٔ رفعی که اصل ست.
چون اینهمه بنظر اعزه گذشت و بر صفحهٔ خاطر عاطر منتقش گشت اکنون بتحقیق عبارت متن و انظار او باید
برگشت هر واوی و یائی که بجای فای کلمه نباشد تا ائمة خارج شود چنانکه گذشت متحرک باشد و در
لغت بعض اقوام ساکن را نیز بدل بالف کنند بتفصیلے که نگارش یافت بحرکت لازمی یعنی حرکتی
که از افراد لازم ست پس این نسبت از قبیل نسبت خاص ست بعام چون شخص انسانی و فعلاء اسمی
وجز آن و بعده ای هر یک از واو و یاء الف تثنیه و الف ضمیر الفی که در فعل باشد الف ضمیر ست
و الف اسم را چون دَاعِیَانِ الف تثنیه خوانند زیرانچه ضمیر متغیر نشود بتغیر عامل خود چنانچه الف
تَضرِبَانِ که باختلاف عامل تضربان مختلف نشود بخلاف الف ضاربان که بتغیر عامل ضاربان بدل
میشود بیاء چون رایتُ ضَارِبَینِ ومررتُ بضاربینِ بدانکه الف ضمیر در لغت بعض عرب گاه
باشد که محض علامت تثنیهٔ فاعل باشد و تحقیق این سخن در علم نحو ست و برای اخراج مُدَّعیات اگر
انتفای الف جمع مؤنث سالم نیز اعتبار کردی بهتر بودی و آنکه مراد از تثنیه تعدد باشد پس الف
تثنیه شامل میشود الف جمع را نیز تکلفے ست بعید پیش ارباب تمیز و حرف ساکن که لازم بود تحقق او
یعنی ثبوت او و وقوع او و سکون او و فائدهٔ این قید در سبق ظاهر شد نباشد و ماقبل او یعنی
واو و یاء از کلمهٔ او مفتوح باشد یعنی از کلمهٔ که در و واو یاء متحرک ست نه کلمهٔ منفصله و محمول بر واو

مرفوع

فعلی

وَیای صحیح العصۃ تندرست شدن من باب ضرب بضروری یعنی صحت او مبنی بر ضرورتی باشد ناشد **ف** بودن کلمہ بمعنی کلمۂ دیگر کہ در وی علت اعلال موجود نیست مانع تعلیل ست چون عَوِرَ وصَیِدَ کہ در معنی اِعْوَرَّ واِصْیَدَّ ست یا در معنی اِعْوَارَّ واِصْیَادَّ ست (و درین ہر دو باب شرط تعلیل مفقود ست) از انکہ ہر لغتی کہ از الوان وعیوب ست حق باب افعلال وافعیلال ست زیرا کہ وضع این ہر دو باب برای الوان وعیوب ست پس این ہر دو باب باعتبار اصل وضع بمعنے عَوِرَ وصَیِدَ شدند پس اگر در غیر این ہر دو باب بیاید گفتہ شود کہ در معنی این ہر دو باب ست ہمچنین اِزْدَوَجُوا واِجْتَوَرُوا بمعنی تَزَاوَجُوا وتَجَاوَرُوا ست از انکہ در ایشان معنی مشارکت ست زیرا کہ معنی ازدواج بایکدیگر جفت شدن ست چنانچہ تزاوج ومعنی اجتوار بایکدیگر ہمسایگی کردن آ دہست چنانچہ معنی تجاور وباب افتعال موضوع برای مشارکت نیست پس در معنی باب تفاعل باشد کہ موضوع برای مشارکت ست کذا فی دستور المبتدی **ط** ومصدر بر وزن فعلی بفتحتین وفعلان بفتحتین نباشد قید مصدریت ناجائز ست زیرا کہ در فعلی وفعلان تعلیل مطلقا نکنند خواہ مصدر باشد خواہ غیر مصدر برای وجہی کہ گذشت وعجب تر انکہ امثلہ کہ مم آوردہ است ظاہر از کتب لغت آنست کہ مصادر نیستند **ف** دلالت کلمہ بر معنی اضطراب وحرکت مانع تعلیل ست تا حرکت لفظی دلالت کند بر حرکت معنوی واین در کلمۂ ایست کہ بر وزن فعلان وفعلی باشد بفتح عین چون جَوَلَان ودَوَرَان وحَیَوَان وسَیَلَان وصَوَرَی وحَیَدَی وتصحیح مَیَتَان باوجود علت اعلال از انست کہ محمول ست بر حَیَوَان کہ نقیض اوست **ط** ولام کلمہ اورا بوجہ من الوجوہ تغیر نیفتادہ باشد یعنی تعلیل نکردہ باشند **ف** تعلیل لام کلمہ مانع تعلیل عین کلمہ ست تا توالی اعلالین در ان کلمہ لازم نیاید واین نزد صرفیین ممنوع ومحظور ست از انکہ موجب اختلال بنای کلمہ ست وشیخ رضی در شرح شافیہ میگوید کہ شاید مراد صرفیین از منع اجتماع تعلیلین در ثلاثی مجرد ست زیرا کہ در غیر ثلاثی مجرد الفاظ کثیرہ آمدہ ست کہ در انجا اجتماع تعلیل بود چنانچہ از رجوع بباب تمرین اینمعنے بخوبی ظاہر میشود وکلام ائمہ صرف درین باب مضطرب ست سیرافی گوید اعلالیکہ از جمعش منع کردہ ایم دو شرط دارد یکی آنکہ در موضع عین ولام باشد دوم آنکہ سکون عین ولام ہر دو از جہت این اعلال لازم آید وابو علی گفتہ کہ مکروہ اجتماع آن دو تعلیل ست کہ پی در پی باشد نہ مطلق کذا فی دستور المبتدی وحواشیہ **ط** آن واو ویا را بطریق وجوب بالف بدل کنند زیرا نچہ ہر واحد از واو ویاء مقدر ست بدو حرکت وچون ضم کنیم باین دو حرکت حرکت واو

سمی بہ ... ۱۲ ... ۱۲ ... ابدال مادہ ... دستور المبتدی

ویا و حرکت ماقبل را الف در تقدیر اجتماع چار حرکت میشود و اجتماع حرکات اربعه در کلام
عرب مستنکره است فی شرح الشافیة هما وان کانتا اخف من سائر الحروف الصحیحة لکن کثرة دوران
حروف العلة وهما اثقلها جوزت قلبهما الی ما هو اخف من حروف العلة وهی الالف ولا سیما مع
تثاقلهما بالحرکة وتهیؤ سبب تخفیفهما بقلبهما الفا وذلک لانفتاح ماقبلهما لکون الفتح مناسبة للالف
ولو لا هن هذه العلة لم تقلبا الفا اذا کانتا فائین چنانچه قال نظیر اجوف واوی از فعل و باع نظیر
اجوف یائی از فعل البیع فروختن و خریدن من الاضداد و همچنین شرا لیکن در عرف فقها یکے
بیکی خاص شده و دیگری بدیگری و باب در اصل بوب بود بمعنی در ابواب و ابوبة جمع باب السماء
راه کهکشان که در آسمان بشب پدید آید و باب بمعنی نوع نیز مستعمل میشود و ناب چهار دندان
تیز و را که چهار دندان پیشین که در فارسی او را کیشک بالفتح گویند و این مؤنث سماعی است جمع او
بر وزن انیب و انیاب و نیوب آید و بمعنی مهتر و کشه و ناقه کلان سال نیز مستعمل شود و فی
شرح الشافیة والثنایا هم الاسنان المتقدمة اثنان من فوق واثنان من تحت والرباعیات بفتح
الراء و تخفیف الیاء الاربع خلفها والانیاب اربع اخری خلف الرباعیات و عصا چوبی که بدست
گیرند در اصل عصو بود بدلیل عصوان و این نیز مؤنث سماعی است قوله تعالے هی عصای اتوکا
علیها و اهش بها علی غنمی و نیز نام اسپی است و بمعنی زدن شمشیر هم آمده است و رحی سنگ
آسیا یقال لفظت الرحی الدقیق و زمین بلند و دندان بزرگ و سینه شتر و نام جائے در اصل
رحی بود بدلیل رحیان **سوال** حرکت عصا و رحی عارضی است زیرا آنچه اعرابی است **جواب**
اگرچه نوع حرکت عارضی است جنس او لازمی است زیرا آنچه ناچار است در هر معرب بحرکت از
حرکت رفع یا نصب یا جر اگرچه خصوص حرکت لازم نیست **سوال** لزوم جنس حرکت بعد از
ترکیب است و قلب واو بالف پیش از ترکیب بود بمقتضائی قرار داد ایشان که اعلال مقدم
است **جواب** تحقیق درین مقام آنست که در بعض شروح کافیه آورده است الواضع اعتبر
فی الکلمات الحالات التی تقتضی الاعلال فیها بحسب کل ترکیب و اعلها قبل الوقوع فی الترکیب
لیسهل علی المتکلم ترکیبه ولا یتوقف له مثلا علم ان عصوا اذا وقع فی الترکیب تحرک واوه بحرکة تا
فیقلب الفا فعرضها متحرکا و قلبها الفا و کذا علم ان قاضیا اذا وقع فی الترکیب تحرک بالضم رفعا
و بالکسر جرا و یلزم الثقل فحرکه بالضم او بالکسر ثم حذفهما انتهی و این دقیقه جلیله در مواضع کثیره بکار
آمدنی است محافظت او ضروری است **سوال** چرا واضع حالت ترکیبی را اعتبار کرده است

جواب زیرانچه مقصد اصلی از وضع الفاظ حالت ترکیبی ست و ذلک لانه لا افادة الا بالترکیب بناء علی ما اشتهر من تقریر الدور فی افادة المفردات و تحقیق این کلام از شرح رساله وضعیه باید جست سوال چرا در عصا الف را بصورت خود نوشته اند و در رحی بصورت یا جواب هر الفی که در چهارم جا فصاعدا واقع شود در اسم و فعل بصورت یا نویسند چون یحیٰی و یخشٰی مگر آنکه پیش از الف یا باشد که حینئذ بصورت خودش نویسند چون اُحییا و صُدیا مگر الف یحیٰی و ریّٰی در حالتیکه علم باشند فی شرح الشافیة و ذلک للفرق بینهما علمین و بینهما فعلا و صفة ولم یعکسوا لاستثقال الصفة و الفعل و خفة الالف و اگر سیوم جا الف باشد نزدیک بعضے همیشه بر صورت خودش نویسند و مشهور آنست که اگر بدل از واو ست بر صورت خود باشد و اگر بدل از یا ست بر صورت یا نگارند چون العصا و الرحی فی الشافیة و علی تقدیر الکتابة بالیاء ان کان منونا فالمختار ان تکتب بالیاء ایضا و هو قیاس المبرد و قیاس المازنی بالالف و قیاس سیبویه المنصوب بالالف و ما سواه بیاء و در جَبَیل در اصل جَیال بود ملحق بجعفر ست و یا در و زائده است چون حضاجر علم جنس کفتار ست و لو استطعنا کسرهٔ واو بعد از حذف همزه در درج کلام بسبب التقاء ساکنین حاصل شده ست نه از نقل حرکت همزه باو کما توهم الاستطاعة توانستن و قرئ لو استطعنا بضم الواو تشبیها بواو اشتروا الضلالة ثلاثی مجرد از طَوْع و طاعة است بمعنی فرمان برداری کردن من باب نصر - آورده اند که چون مومنان محمدی بغزوهٔ تبوک مامور شدند موسم قحط و فرط حرارت بود و سفر دور و لشکر عدو بے شمار مینمود گزیدگان صادق و دل از دست دادگان عاشق جان شیرین را بر کف نهاده کمر بر حرب کفار بربستند و چرکهٔ نابکار که دل ایشان با زبان موافق نبود متاع حیات دنیا را مطمح نظر خود ساخته همت بر تخلف گماشتند و یک گام بمیدان حرب بر نداشتند آرے از سر فما متاع الحیوة الدنیا الا قلیل خبر نداشتند ؎ خنجر و شمشیر خورد بر جگر + آنکه زبانش دگر و دل دگر + و چون لشکر اسلام از حرب باز گشت منافقان سیه دل و روی مکاران دروغ گو در مقام معذرت قسم بنام خدا خورده میگفتند که ما از سبب عدم استعداد یا فقدان صحت بدن همراه شما بر نیامدیم و اگر ما را استطاعت می بود بهمراهی شما اقدام در معارک میکردیم باریتعالے پیش از آنکه رسول صلی الله علیه و سلم بحرب رود از حال منافقان خبر داده است در جائے که فرموده است سیحلفون بالله لو استطعنا لخرجنا معکم یهلکون انفسهم والله یعلم

نماند

اِنَّهُمْ لَكَاذِبُوْنَ ؎ تیغ برکش عاشقان را بر شگاف ٭ تا که خامان را نباشد جای لاف ٭

بسلامت ماند و بالف بدل نشد زیرانچه حرکت واو و یاء درین دو مثال عارضی ست بسبب نقلِ حرکت یا التقای ساکنین حاصل شده ست لازمی نیست و حرکت عارضی حکم سکون دارد کما سیجیئ و در لَیَقُوْلَنَّ بفتح لام مؤکد بنون ثقیله چنانچه گوئی وَاللّٰهِ لَیَقُوْلَنَّ زَیْدٌ و یحتمل که صیغه جمع مؤنث ازباب تفعیل باشد والتقویل سخن برکسی بستن یقال قَوَّلْتَنِیْ مالم اقل یاء الف نگشت هرچند حرکتش لازمی ست زیرانچه ماقبل او که لام باشد از کلمه او مفتوح نیست بلکه کلمه ایست منفصله که برای تاکید و تخصیص فعل مضارع بزمان حال در آرند و بیانه فی علم النحو و در عَصَوَانِ و رَحَیَانِ واو و یا را اعلال نکردند زیرانچه بعد ازیشان یعنی بعد از واو و یاء الف تثنیه ست و در دَعَوَا و یَدْعِیَانِ بسکون دال یا تشدید دال مفتوحه من الادّعاء بمعنی دعوی کردن و آرزو نمودن و اعتراف کردن و اِخْشَیَا من الخشیة بمعنی ترسیدن از باب علم اعلال نکردند زیرانچه بعد ازیشان الف ضمیر ست و وجه منع الف ضمیر از اعلال مذکور شده ست اما در اِخْشَیَنَّ اعلال نکردند زیرانچه محمول ست بر اِخْشَیَا بر ارباب بصایر مخفی نخواهد بود که مصنف رہ را احتیاج باین عذر نیست زیرانچه حرکت او عارضی ست بدلیل آنکه در مابقی برای اعاده واو قُوْلَنَّ عذر کرده ست بآنکه محمول ست بر قُوْلَا و اگر لازمی بودی برای اعاده واو احتیاج باعتذار حمل نماندی جواب فرق ست میان قُوْلَنَّ و اِخْشَیَنَّ بآنکه لام قُوْلَنَّ مستحق سکون بود برای وقف که بسبب نون ثقیله مفتوح شده ست پس حرکتش عارضی باشد لصدق تعریفها علیها و یای اِخْشَیَنَّ مستحق حذف بود از جهت وقف و برای نون تاکید اعاده کرده متحرک ساخته اند پس حرکت او عارضی نباشد بناءً علی تفسیر المص رہ للحرکة العارضیة کما ذکرنا و سیجیئ اگرچه حق آنست که نه لام قُوْلَنَّ مستحق سکون ست و نه یای اِخْشَیَنَّ مستحق حذف زیرانچه شیخ رضی فرموده ست الفعل مع نون التاکید لیس مجزوما ولا موقوفا لمشابهة بینهما یعنی ان وجه حمل اخشین علی اخشیا وجود المناسبة بینهما وهی ای المشابهة وفی بعض النسخ وهو فالتذکیر باعتبار الخبر وهو قوله وجوب الفتح الوجوب لازم شدن و سزاوار شدن و افتادن و مردن و فرو شدن آفتاب و مقرر شدن بیع من باب ضرب قبل ما لحقهما اللحوق بضم اللام بدنباله چیزی پیوستن و لاغر شدن من باب علم والمراد منه المعنی الاول وذلک لانه قد لحق لاخشیا الف الضمیر و یجب انفتاح ماقبل الالف و لحق اخشین النون الثقیلة او الخفیفة وما قبل نون التاکید فی المفرد یجب ان یکون مفتوحا فاشترکا فی وجوب الفتح قبل ما لحقهما و انما قیدنا بصیغة المفرد اذ لم یجب انفتاح ماقبل نون التاکید فی غیر صیغة المفرد کما لا یخفی و یجب ان یراد

وجوب فتح ما قبل اخشین فی غیر اخشین والا لکان مصادرة علی المطلوب ثم لا یخفی ما فی قول الحقها
من التسامح اذ لم یلحق اخشین واخشیا شیئ لکن المقصود واضح وهذا کقولهم المقصور ما لحقه الف مقصورة
و در سواد و بیاض السواد سیاهی و عدد بسیار و شخص و شهر و ده و یقال لفلان سواد کثیر ای مال و
مواشی و سواد الناس عوامهم و سواد القلب دانهٔ دل و البیاض سفیدی و سفید شدن بتقریب کلمه
سواد و بیاض و تقدیم سواد بر بیاض بیتی از ابیات خواجه جیو یاد آمد ه گویند پس از سیاهی رنگی
بود ؛ پس ریش سیاه من چرا گشت سفید ؛ بسلامت ماند زیرانچه بعد از ایشان یعنی بعد از واو
سواد و یای بیاض حرف ساکن ست لازم الوقوع یعنی ساکنی ست که لازم ست وقوع آن ساکن
بوصف سکون پس وارد نشد اخترن زیرانچه هر چند راء ساکن لازم الوقوع ست لیکن بوصف سکون
لازم الوقوع نیست ف چرا که سکون او عارضی ست بسبب اتصال ضمیر مرفوع متصل که آن نون
ست و انما کان سکونه لازما لان الالف لا یقبل الحرکة و النکتة فی عدم ابدال الواو والیاء الفا ههنا
انه لو تبدل الواو والیاء الفا یحذف الالف لالتقاء الساکنین فیلتبسان بفعل الماضی مثل قال و
باع ه حاصل آنکه اگرچه تحقق او لازم ست سکون او لازم نیست بخلاف دعت و رمت که در
اصل دعوت و رمیت بود واو و یا را بالف بدل کردند و الف را حذف کردند و سکون تا را مانع
اعلال ندانستند زیرانچه تحقق تا لازمی نیست دلیل مخالفت دعت و رمت ست با سواد و بیاض
که فصل او جائز ست ف زیرا که وضع تای تانیث بر زوال ست چنانچه در فوائد ضیائیه در بحث منادی
مرخم تصریح کرده و نیز سکون او غیر لازم ست بدلیل دعت القوم ه الفصل جدا شدن و جدا کردن
من باب ضرب و اینجا هر دو معنی صحیح ست و در عَوِرَ بر وزن عَلِمَ من العَوَر بفتحتین بمعنی کور شدن
و کور کردن و گذشتن حق و بیرون رفتن و حَوِرَ بر وزن سَمِعَ من الحَوَر بفتحتین بمعنی سیاهی چشم
در غایت سیاهی بودن و سفیدهٔ چشم در غایت سفیدی بودن و منه حور الجنة و عَیِنَ بر وزن عَلِمَ
من العَیَن بفتحتین بمعنی فراخ چشم شدن و اجتوروا الاجتوار بایکدیگر همسایگی کردن اعلال نکردند
بدانکه در فَعِلَ یَفعَلُ که بمعنی عیب باشد گاه تعلیل میکنند چون ه اعارت عینه ام لم تعارا ؛
و در کلام مصنف نیز اشارتی باین استعمال خواهد آمد انشاء الله تعالی زیرانچه محمول اند بر اِعوَرّ الاعورار
کور شدن و اِحوَرّ بمعنی حَوِرَ و اِعیَنّ بمعنی عَیِنَ و تجاوروا بمعنی اجتوروا لاتحاد المعنی ای
معنی کل اثنین من الالفاظ المذکورة کما عرفت و فی بعض الرسائل الموثوق بها اذا کانت الواو والیاء
عینا للفعل الذی الوصف فیه افعل نحو هَیِفَ فهو اهیف و عَوِرَ فهو اعور او عینا لمصدر هذا الفعل

کالهیف والعور او کانت الواو عینا لافتعل الدال علی معنی التفاعل نحو اجتوروا واشتوروا لا تقلبان الفا واما الیاء الواقعة عینا لافتعل الدال علی التفاعل فتقلب الفا نحو استافوا مع ان معناه تسایفوا ای تضاربوا بالسیف انتهی وبما سمعت من عدم قیاس الحمل فی بحث المثال لم یرد ان وجه الحمل وهو اتحاد المعنی حاصل بین استافوا وتسایفوا مع عدم الحمل فان قلت لم لم یعل تلک الکلمات المحمول علیها قلت اما تجاوروا فلوقوع الالف قبلها واما اعورّ فلانه لو انقلب عینه الفا فلا جرم یسقط همزة الوصل ایضا ف فیصیر عارّ واطال فیلتبس بمضاعف المفاعلة ف ای بماضیه نحو حابّ ط فان قلت حمل المجرد علی المزید یقتضی تقدم وجود المزید علی وجود المجرد مع ان الامر بالعکس قلت هذا ممنوع فان غایة ما لزم من ذلک هو تقدم ملاحظة عدم اعلال المزید لا علی وجود المجرد ولا فساد فی ذلک علی ان تقدم المجرد علی المزید اعتباری لا زمانی کیف لا وقد جعلوا المصدر محمولا علی الفعل مع القول باشتقاقه منه ف اگر گوئی که حمل مجرد بر مزید مستقیم نیست زیرا که اصل حمل کرده نمیشود بر فرع گویم که اینجا جائز است زیرا که درین نوعی اصالت است از مجرد وآن این است که باب افعلال وافعیلال اصل اند در الوان وعیوب ودیگر ابواب فرع این هر دو است درین معنی پس عَوِرَ فرع اِعْوَرَّ میگردد باین اعتبار پس حمل کرده میشود بر آن وکذا غیره من الامثلة

ط ودر حَیَوان بفتح یا جسم زنده وزندگانی وفارسیان بسکون استعمال میکنند ومَوَتان بفتحتین آنچه غیر حیوان باشد ونیز در دلیست که چون در آدمی پیدا شود فی الحال بمیرد بسلامت ماند زیرا نچه مصدر بر وزن فَعَلان است صاحب کنز اللغات ومهذب این هر دو را در غیر مصادر ذکر کرده است لیکن در تفسیر مدارک گفته است که حیوان مصدر است مگر آنکه مشترک باشد والله اعلم ودر حَیَدَی

بسلامت ماند زیرانچه مصدر بر وزن فَعَلی است یقال حمار حیدی بالحاء المهملة اذا کان کثیر الحید عن ظله لنشاطه کذا فی شرح الشافیة والحید والحیدودة میل کردن من باب ضرب یقال حاد عنه ای مال عنه ودر بعضی حواشی این کتاب نوشته دیده ام که حیدی مرادف حید است وبنای کلام بر همین است والا بر تقدیر شرح شافیه حکم بر مصدریت حیدی جائز نیست کما لا یخفی ف والنکتة فی عدم ابدالها الفا حینئذ انه انما یعل هذا الاعلال فی فعل واسم یکون موازنا له نحو دار وهما لیسا بموازنین له واخرجا عن موازنته بسبب زیادة الالف والنون فی الاول والالف وحدها فی الثانی وقیل انه لا یعل فی حیوان لان فی معناه حرکة فابقیت الحرکة فی لفظه ایضا لتدل الحرکة اللفظیة علی الحرکة المعنویة و اما الموتان فمحمول علیه لانه نقیضه ولا یعل فی حیدی لانه یلتبس بماضی المفاعلة اذا کان ناقصا کذا فی الشرح العزی

قیاسیة نسخه

علیهما نسخه

فی الاعلال

والحیدی بفتحتین [illegible]

ودر قَوِيَ بروزن عَلِمَ من القوة بمعنى توانا شدن و زورآور بودن و غالب شدن و باز ایستادن
باران وطَوَى بروزن رَمَى من الطی بمعنی نوردیدن وانباشتن من باب ضرب بسلامت مانند زیرانچه

لام کلمه را اعلال شده است ودر قَوِيَ بیا بدل شده است ف زیرانچه دراصل قَوِوَ بود واو در طرف
واقع شد بعد کسره آن واو را یا کردند قَوِيَ شد اکنون اگر واوش را بالف بدل کنیم توالی اعلالین لازم
می آید ط ودر طَوَى بالف ف چون یای طوی را بسبب تحرکش وانفتاح ماقبلش بالف بدل کردند
پس اگر واو را نیز بهمین قاعده بالف بدل کنیم توالی اعلالین لازم می آید سوال در طَوَى وقَوِيَ چرا عین کلمه را
تعلیل نکردند ولام کلمه را سلامت نداشتند تا توالی اعلالین لازم نیامدی جواب آخر کلمه محل تغیر می باشد
ولهذا اعراب در آخر کلمه متغیر شود نه در اوسط کذا فی دستور المبتدی وحواشیه ط اما تصحیح قَوَدٌ
بفتحتین قصاص کردن یعنی کشنده را باز کشتن ودر باز شدن وخَوَنَةٌ جمع خائن است من الخون و
الخیانة دغلی وناراستی کردن من باب نصر شاذ است بدانکه اگرچه تای تانیث چون زیادتی فَعَلَى و
فَعَلَانٌ مخرج اسم است از موازنهٔ فعل لیکن چون وضع تا بر عروض است اعتداد بوجود او ناکرده مانع
از اعلال نمیگردانند چون صَاغَة وغَابَة وغَارَة وقَالَة وبَاعَة پس حَوَكَة وخَوَنَة ومثل او شاذ باشد
چنانچه اعلال طائی لزوما بدانکه چون یای نسبت مشدده بر طَيّ مهموز اللام بروزن سید که نام
پدر قبیله ایست از یمن داخل کنند یای مدغم فیه که مقابله عین کلمه است حذف میکنند واین حذف بر
وفق قیاس است چنانچه در قوانین نسبت مذکور شده است بعده یای مدغم که ساکن است برای خفت
بر خلاف قیاس بطریق لزوم بدل بالف کنند پس طائی میشود واگر مدغم را حذف کنند ومدغم فیه را
بالف بدل کنند حذف بر خلاف قیاس باشد وقلب بر وفق او لیکن ارتکاب شذوذ قلب اهون
است زیرانچه در کلام عرب مثل این قلب بسیار است بلکه در لغت بعضی قیاسی است چنانچه نگارش
یافت وهمچنین یای نسبت را بر طیّ که نام قبیله ایست داخل کنند ویای مدغم فیه را که مقابله لام کلمه است
بر خلاف قیاس بدل بهمزه کنند ویای مدغم را بالف وطائی خوانند ومنه قولهم ذو الطائیة وبر هر دو
تقدیر اعلال طائی که قلب یا بالف باشد شاذ است ویَاجَلُ من الوجل بمعنی ترسیدن جوازا شاذ
است بدانکه در فعل مضارع علم یعلم از مثال واوی چهار وجه جائز است یکی یَوْجَلُ که اصل واکثر وفصیح است
دوم یَاجَلُ بقلب واو بالف سیوم یَيْجَلُ بقلب واو بیا چهارم يِيجَلُ بقلب واو بیا وقلب فتح حرف
مضارع بکسره واین قیاس مطرد است مختص بلفظ یاجل نیست پس معلوم شد حکم بشذوذ کرده است
غیر جید است کذا فی شرح الشافیة وفیه ایضا بعض العرب یقلب الواو الواقعة فی المضارع بین الیاء

ودر شرح بعضی [illegible] اعلال است پس صاغة و [illegible] شاذ باشد

المفتوحة والفتحة الفاً نحو یَیْأَسُ ویَاءَسُ ولیس ذلک بمطرد کما فی الواو قُلْنَ بدانکه ابواب اجوف
چهار اند یکی ضَرَبَ یَضْرِبُ چون بَاعَ یَبِیعُ وآن جز یائی نباشد دوم نَصَرَ یَنْصُرُ چون قَالَ یَقُولُ و
او جز واوی نبود سیوم عَلِمَ یَعْلَمُ وآن هم واوی باشد چون خَافَ یَخَافُ خوفاً و هم یائی باشد چون
هَابَ یَهَابُ هَیْبَةً چهارم شَرُفَ یَشْرُفُ و آن نیز واوی باشد چون طَالَ یَطُولُ فهو طویل و یائی
نیامده است الا یک کلمه هَیُؤَ یَهْیُؤُ ــــ و در ماضی معلوم اجوف که مجرد از ضمیر مرفوع متحرک باشد
در جمیع ابواب عین کلمه منقلب میشود الا هَیُؤَ ولَیِسَ وصَیِدَ که شواذ اند و چون ضمیر مرفوع متحرک لاحق
شود عین کلمه محذوف گردد و ماقبل او در مضموم العین مضموم میشود چون طُلْنَ و در مکسور العین مکسور
چون خِفْنَ وهِبْنَ مگر آنکه شاذ باشد چون لُسْنَ و مفتوح العین اگر واوی است ماقبلش مضموم گردد
چون قُلْنَ و اگر یائی ست مکسور چون بِعْنَ مذهب جمهور نحاة و ظاهر قول سیبویه آنست که در
مضموم العین و مکسور العین حرکت عین کلمه تا کرده بماقبل داده شود بعده عین بایر تأنیث کرده شود
تا دلالت کند بر آنکه عین کلمه او را ضم داده نقل حرکت بماقبل کنند و اگر یائی باشد عین کلمه را کسره
داده نقل حرکت بماقبل کرده شود و این جز اثقال برای آنست که تا کسره و ضمهٔ ماقبل عین دلالت
کند بر آنکه محذوف واوست یا یاء و این مذهب ضعیف ست زیرانچه هیچ ضرورتی در نقل مفتوح
العین بمضموم العین یا مکسور العین نیست نه معنیً چنانچه ظاهر ست و نه لفظاً زیرانچه دلالت بر واویت
و یائیت عین کلمه موقوف بر نقل فعل بسوی فَعُلَ و فَعِلَ نیست چنانچه در مذهب اهل تحقیق خواهد آمد
و نیز نقل حرکت عین کلمه بماقبل بر خلاف قاعدهٔ قال ست زیرانچه جمیع شرائط قلب حرف علت بالف
موجود ست مگر آنکه برای اخراج این صور در ضابطهٔ قال قیدی بیفزائیم و مذهب محققان آنست که در همه
ابواب عین کلمه را بالف بدل کرده حذف باید کرد تا مخالفت قاعدهٔ قال لازم نیاید بعده فا کلمه
را در مضموم العین مضموم باید ساخت تا دلالت بر ضم عین کند فی شرح الشافیة ضمة طُلْنَ لبیان
البِنْیَة لا لبیان الواو و در مکسور العین خواه واوی باشد خواه یائی مکسور باید کرد تا دلالت کند بر
بنیت هاب یعنی که مکسور العین ست نه غیر او و دلالت بر واویت و یائیت عین نکنانیدند زیرانچه دلالت
بر بنیت اهم ست از بیان واویت و یائیت لتعلق الاول بالمعنی والثانی باللفظ و در مفتوح
العین بعد از حذف الف در واوی فا را مضموم کنند و در یائی مکسور تا دلالت بر واویت و یائیت
عین کلمه کند و در اینجا دلالت بر بنیت اختیار نکردند لما فی شرح الشافیة لما لم یمکنهم الدلالة علی
البنیة فی قلت و بعت اذ لو فتحوا فیهما لما دلّ علی حرکة العین لان حرکتی الفاء والعین فیهما متماثلان

ضم عین کلمه مضموم است یا مکسور و در مفتوح العین اگر واوی یا یائی باشد
دور کرده شود ۱۲ ۱۵

تركوا ههنا التنبيه على البنية ولم يتركوا ايضا التنبيه على اثبات الواو والياء والفرق بينهما حذرا
من فوات المقصود اجمع انتهى ومثل مشهور ان لم يكن خمر فخل وخذ من اللص ما تجد وما لم يدرک کله
لم يترک کله مناسب این قضیه است لیکن این کلام خالی از اشکال نیست زیرا که هرگاه در مکسور العین و
مضموم العین فاء را مکسور و مضموم ساختند و در مفتوح العین اگر فاء را مفتوح میگذاشتند دلالت
میکرد بر آنکه عین کلمه مفتوح است زیرا که اگر عین کلمه مفتوح نمی بود فاء نیز مفتوح نمی بود بلکه فای کلمه را مفتوح
ناگذاشتن موجب التباس ابنیه است و آنکه گوئیم که بمضارع و صفت مشبه و تعدی و لزوم رفع
التباس خواهد شد حدیث دیگر است و مذهب بعض علماء آنست که قال یقول از باب شرف یشرف است
و فسادش ظاهر است زیرا که این باب همیشه لازمی باشد و قول متعدیست و این مذهب را علائی جاربردی
نسبت بکسائی کرده است چون اینهمه بخاطر عاطر دوستان جا گرفت اکنون شرح عبارت متن کنیم
در اصل قَوَلَ بود بفتح واو نقل کرده از قَوَلَ بقَوُلَ آوردند یعنی فتحه واو بضمه بدل کردند و
این سخن مبنی بر مذهب جمهور است واما بر مذهب کسائی احتیاج بنقل نیست کما لا یخفی **سوال**
در نقل تحقق امور اربعه ناچار است ناقل و منقول و منقول عنه و منقول الیه و در ما نحن فیه این امور
مخفی است **جواب** قَوَلَ و قَوُلَ شک نیست که در صیغه و صورت ممتاز اند و در ماده و جوهر
حروف متحد اند پس ماده منقول است و صورت اولی که فتحه باشد منقول عنه و صورت ثانیه
که ضمه است منقول الیه است و واضع ناقل است هذا مثل ماذکره بعض المحققین فی شرح قولهم
العدل خروج الاسم عن صیغته الاصلیة ای خروج مادة الاسم عن صورته الاصلیة واو حرف علت
ضعیف بود فرموده اند که حروف علت اخف از جمیع حروف است و همزه اثقل جمیع حروف است
صفت حرف مقتضی ضعف اوست پس قول ضعیف صفت کاشفه حرف علت است و می باید
دانست که حروف علت اگرچه از ما سوای خود اضعف اند اما در میان خود ها تفاوت دارند الف
اضعف از همه است و یاء میانه است و حرکت ضمه بر و قوی زیرا که بتحرک شفتین حاصل میشود
چنانچه در محل خود مبین شده است دشوار بضم اول یعنی ثقیل و گاهی بجای واو خاء آرند و دشخوار
گویند دشتند بما قبل دادند اگر این دلیل بجمیع مقدماته تمام باشد لازم می آید که طال که اصلش
طَوُل بود نیز نقل حرکت بما قبل میکردند فتامل فیه ای درویش دل ریش بنده مسکین که با هوای نفس
اماره خو گرفته است و در سلاسل عوائق دنیوی مقید است اگر در تحمل بار امانت الهی که عبارت از امتثال
اوامر و نواهی است با قصوری که دارد عجب نیست زیرا که از ضعفاء احتمال این مشاق شاقه و محن دآقه

جواب سوال ۱۲

مختفی

حروف علت اخف حروف

خیلگی دور می نماید بزرگے میگفت بیچاره انسان چه کند که خود باری تعالی در معذرت را برو
کشاده ست در جائیکه فرموده ست خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِیْفًا آری اگر از دست ساقی فیض ربانی
در کاسهٔ اخلاص بجرعهٔ ایمان صادق خود را سرخوش گرداند و نغمهٔ لَا یُکَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا
وُسْعَهَا را بگوش هوش خود رساند اگر این بار را بردار دمی تواند چنانچه بزرگے میخواند ؎
تا مست نگردی نکشی بار غم عشق ؛ آری شتر مست کشد بار گران را ؛ و او را از جهت
التقای ساکنین بیفگندند چنانچه مقتضای قیاس ست علی ما سیاتی قلن شد و همچنین ست
حال تا قلنا سوال چرا بکسر جیم بمعنی برای چه و بالفتح چریدن و چرنده و بسا باشد که در مقام
کسر فتح خوانند و این غلط عام ست کذا سُمع ف جامع استعمالین این بیت ست ؎
آهو بچرا شد بچه را برد چرا ؛ تا خود بچرد هم بچراند بچه را ؛ ط نقل کردند از قولن بفتح واو
بقولن مضموم آوردند و بر اصل خود نگذاشتند جواب بالفتح والجابة والجیبة بالکسر پاسخ زیرالجیم ف الجواب
کلمهٔ تعلیل ست و گاهی بجای چه که آرند و زیرا که گویند و بسا باشد که بر زیرا اکتفا کنند اگر قَوَلَن
مفتوح الواو بر اصل خود بماندی و منقول نگشتی واو الف گشتی بقاعدهٔ قال زیرا نچه سکون لام
عارضی ست مانع از اعلال نیست ف چرا که بسبب لحوق ضمیر پیدا شده ست ط و ناچار آن الف
بسبب التقای ساکنین بیفتادی و قَلَنَ شدی بفتح قاف پس دلیل نبودی بر حذف واو
این سخن منظور فیه ست زیرا که ممکن ست که فای کلمه را مضموم ساخته دلیل کنند بر حذف واو
چنانچه مختار اہل تحقیق است و کذلک بِعْنَ فی النقل والحذف در اصل بَیَعْنَ بفتح یاء بود نقل کردند
از بَیَعْنَ مفتوح الیاء به بالفتح ترجمهٔ بای مکسورهٔ عربی ست بِیَعْنَ بکسر یاء آوردند حرکت یاء
ثقیل دانسته نقل کرده بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل بعده دو ساکن بهم آمدند یاء و عین
اول را که مده بود حذف کردند بِعْنَ شد و همچنین ست حال تا بِعْنَا ف سوال بعد آوردن
ضمه در واوی و کسره در یائی نیز واو و یاء از جهت تحرک وانفتاح ما قبل خواست که الف گشته
بالتقای ساکنین بیفتند و دلیل نبود بر حذف واو و یاء پس در آوردن ضمه و کسره فائده چیست
جواب لا نسلم که واو و یا خواستند که الف شوند زیرا که شرط این تعلیل آنست که واو و یا متحرک
باشند بحرکت لازمی و این ضمه و کسره عارضی ست و سر درین آنست که حرکت لازمی ثقیل ست
و حرکت عارضی ثقیل نیست و ابدال از جهت ثقل ست نه از جهت خفت سوال چون ثقالت
ضمه و کسره بسبب عارضی بودن ایشان ثابت نشده پس نقل بسوی ما قبل برای چیست جواب

شرط نقل تحقیق حرکت بر واو و یاء مطلق ست خواه لازمی باشد خواه عارضی بخلاف ابدال کہ شرط او تحقیق حرکت بر واو و یاء لازمی ست زیراکہ نقل اسہل ست از ابدال لط او نقول ہذا بیان مذہب اہل التحقیق وانما اخرہ لشہرۃ الاول واختیار اکثر النحاۃ ایاہ ویحتمل ان یکون او بمعنے بل فاشار بالاضراب عن المذہب الاول الی حقیۃ الثانی ذکرہ شیخ ابن الحاجب فی الشافیہ واما باب سدتہ فالصحیح ان الضم لبیان بنات الواو لا للنقل وکذلک بعت انتہی والمراد ببنات الواو المعتل الواوی ای بیان انہ واوی واو قُلْنَ و یاء بِعْنَ بغیر از نقل الف گشتند و برای التقای ساکنین بیفتادند قُلْنَ و بِعْنَ شد و حرفیکہ ماقبل واو بود در قلن مضموم کردند تا دلالت کند بر واو و ماقبل یاء در بعن مکسور کردند در عبارت مصنف تسامح ست لیکن مقصود واضح ست ف تسامح از جہت انتشار ضمیر گشتند و بیفتادند و کردند ست ازانکہ مرجع اولین واو و یاء ست و مرجع دوم صرفیان – اگر بجای کردند شد گفتی انتشار ضمایر لازم نیامدی لط

قانون بنای این قانون بر مذہب اہل تحقیق ست و ستمیع مافیہ ہر واوی و یائی کہ در ماضی ثلاثی مجرد الف گردد و بیفتد قید ماضی برای اخراج یَخَفْنَ ست و قید ثلاثی مجرد مخرج اَقِمْنَ ست و قید الف شدن برای اخراج لَسْنَ و لَسْتُمَا و لَسْتُنَّ ست زیرانچہ یای او بالف بدل نشدہ ست کما مرف ہرچند لَیْسَ دراصل لَیِسَ بروزن فَعِلَ بودہ ست یاء متحرک و ماقبل او مفتوح و از جمیع موانع خالی اما یای او را ساکن کردہ بالف بدل نکردند تا دلالت کند بر عدم تصرف او و غلبۂ مشابہت او بحرف در حق عدم دلالت بر حدث و زمان و عدم دلالت بر معنی بنفس خود کذافی دستور المبتدی وقید سقوط الف برای آوردن قال و باع ست و یک شرط دیگر براعتماد سیاق و سباق ترک کردہ ست یعنی آن واو و یاء مقابلۂ عین کلمہ باشد تا دَعَتْ و رَمَتْ بر آید حرکت ماقبل او را موافق او گردانند یعنی اگر واو ست مضموم میکنند و اگر یاء ست مکسور اما در خِفْنَ یعنی اجوف واوی از علم یعلم کہ دراصل خَوِفْنَ بود واو را الف نکردند بلکہ حرکتش بماقبل دادہ حذف کردند و یحتمل کہ گوئیم واو را الف کردہ اند خفتند بعدہ خاء را کسرہ دادند از جہت دلالت کردن بر کسرہ عین کلمہ بر خلاف قیاس و در اجوف یائی از باب علم چون ہِبْنَ اگر عین را بدل بالف کردہ حذف نمودہ اند و ماقبل او را برای یاء مکسور ساختہ اند موافق قیاس ست و اگر حرکت یاء نقل کردہ بماقبل دادہ اند پس چون خِفْنَ مخالف قیاس خواہد بود بدانکہ غرض مصنف رہ اگر مخالفت قیاس مذکور ست فسادش برظاہر ست زیرانچہ مخالفت قیاس عبارت ازانست کہ شرائط قیاس موجود باشد حکم جاری

نشود و در خفّن شرائط قیاس مذکور موجود نیست زیرانچه واوش بدل بالف نشده است چنانچه مص
اعتراض نموده است و اگر مقصود او مخالفت قانون قال ست سلمنا ذلک لیکن ذکر این کلام ملائم
این مقام نیست مگر برای ادنی مناسبت و تحقیق این مقام آنست که بر مذهب اہل تحقیق واو خوف
بدل بالف گرد انداخته اند و ما قبل او برای دلالت بر بنیت مکسور ساخته اند و این مخالف قیاس نیست
زیرانچه قیاس پیش اہل تحقیق نه آنست که مص رح ذکر کرده ہست بلکه چنین ست هر واوی و یائی که
در عین کلمهٔ ماضی معلوم ثلاثی مجرد افتد و الف گردد و بیفتد حرکت فا کلمه موافق حرکت عین کلمه کنند
اگر مخالف باشند و اگر حرکتی فاء و عین موافق باشند در واوی مضموم باید ساخت و در یائی مکسور
و بتقریر دیگر نیز می توان گفت تحریک فای ماضی مذکور بحرکت ضمه و کسره یا مبنی بر رعایت متابعت
حرکت عین کلمه است اگر یکی ازین حرکتین در انجا ضمه و کسره باشد یا بر ملاحظهٔ مناسبت عین کلمه
اگر مفتوح باشد و شیخ ابن حاجب بتقریر دیگر ادا کرده ہست و در لطف اختصار از مقرران دیگر گوی
برده ہست حیث قال یکسر الفاء اذا کان العین یاء او واوا مکسورة و یضم فی غیره بدا و بر مذہب جمہور
نقل حرکت عین کلمه بما قبل خود در وقت اتصال ضمیر بارز مرفوع متحرک در جمیع ابواب اجوف مجرد
است ہم خفّن وجه غیر او بعضے بے نقل و بعضے با نقل چنانچه مفصل گذشت و بالجمله کلام مص پیش
اہل انصاف خالی از اضطراب و انحراف نیست سوال واو و یاء را چرا بیفگندند بنای این سوال
بر مذہب اول ست یعنی بمذہب آنانکه قائل بنقل شده اند زیرانچه حذف واو و یاء بر ہمین مذہب ست و بر مذہب
ثانی حذف الف ست پس مناسب آنست که این سوال را بر او نقول مقدم آوردی مگر آنکه باین معنی
گوئیم واو و یاء را بعد از انقلاب بالف چرا افگندند تا بر مذہب ثانی درست آید بلکه عام تر اعتبار باید کرد تا
بر مذہبین منطبق گردد لیکن تکلفی ست بعید و تعسفی ست غیر سدید و اگر او بمعنی بل باشد ذکر این کلام
اینجا با وجود ابتنای او بر مذہب اول موجّه باشد زیرانچه علی ہذا او نقول جملهٔ مستقله نباشد فتامل
جواب بدانکه التقای ساکنین بر دو قسم ست علی حدّه و علی غیر حدّه علی حدّه آنست که ساکن اول
مده باشد و ثانی مدغم و ہر دو در یک کلمه باشند چون آدّہ و این قسم جائز کثیر الوقوع ست و علی غیر
حدّه آنست که چنین نباشد و این قسم اگرچه متعذر التلفظ نیست اما متعسر النطق ست و چون وضع
کلام عربی بر خفت ست این نوع التقای ساکنین را گاہی قبیح و گاہی غیر مستحسن و گاہی غیر جائز و گاہی
ممتنع میخوانند و مراد از عدم جواز امتناع عادی میدارند نه عقلی و از عادی نیز مراد عادی عربی ست
زیرانچه در کلام عجم سه ساکن نیز یکجا واقع میشود چون گوشت و کارد و تخالف عادت عرب با عجم

ف التقای ساکنین بر دو قسم ست

دربسیاری ازامور واقع ست ازآنجمله ابتدا بساکن درکلام عرب متعذرست ودرکلام عجم واقعست چنانچه
درفواتح آورده است که خوارزمیان ابتدا بساکن میکنند امّا درتعذر ابتدا بحروف مده عرب وعجم شریک
اند کذا فی شرح المواقف بدانکه التقای ساکنین علی غیر حده بهفت صورت متصور میشود یکی آنکه
شرائط ثلثه که در التقای ساکنین علی حده مذکور شد مفقود باشد چون قل الحق که نه اول مده است
ونه ثانی مدغم ونه وحدت کلمه دوم آنکه دوشرط اول درو معدوم باشند چون مدّ که نه اول مده
است ونه ثانی مدغم اگرچه کلمه واحدست وزنهار فرق مدغم ومدغم فیه را فراموش نکنی سیوم آنکه
یک شرط اول درو نباشد چون یخصم که بغیر ازنقل حرکت ادغام کنند وخاء را ساکن خوانند چنانچه
مصرح در آخر کتاب خواهد آورد انشاء الله تعالیٰ چهارم آنکه دوشرط اخیر مفقود باشند چون اضربوا
القوم که نه ثانی مدغم ست ونه کلمه واحدست اگرچه اول مده است پنجم آنکه شرط ثالث مفقود باشد
چون اضربُنّ که اول مده است وثانی مدغم لیکن کلمه واحد نیست ششم آنکه قید ثانی موجود نباشد
چون قلن وبعن که ثانی مدغم نیست هفتم آنکه شرط اول وثالث معدوم بود چون یدعُونّ که نه اول
مده است ونه کلمه واحدست اگرچه ثانی مدغم ست حی باید دانست که در التقای ساکنین علی غیر حدّه
اگر ساکن اول مده است نخستین را حذف باید کرد اتفاقاً واگر مده نیست یکی ازساکنین را در ماورای
صور مستثناة حرکت باید داد بر سبیل الاتفاق مگر آنکه دوحرف علت ساکن یکجا بهم آیند اول مقابل
عین کلمه وثانی زائده باشد که درین صورت اختلاف ست سیبویه میفرماید ثانی را حذف باید کرد زیراچه
زائده است وبطرف آخر که محل تغیرست نزدیکترست واخفش حذف اول میکند چنانچه مقتضای
قیاس التقای ساکنین ست وبناءً علی هذا محذوف در مثل مقول واقامة واستقامة عین کلمه است
نزد اخفش ونزدیک سیبویه واو مقول والف افعال واستفعال ست بدانکه در شرح مالکی التقای
ساکنین را که نخستین ازایشان یاء تصغیر باشد وثانی مدغم چون خُوَیصّةٌ داخل التقای ساکنین علی حدّه
کرده است وسخنش به قبول اقرب ست وآنانکه این قسم را داخل غیر حده کرده اند تغلیط وتخبیط
ایشان نباید کرد زیرانکه در التقای ساکنین علی غیر حده حذف یا التحریک علی سبیل الاطراد واجب
نیست بسا باشد که هردو را بحال خود گذارند چون ضاربان والحسن عندک ومیم وقاف وغیر
ذلک وچون زید درحالت وقف پس ممکن که مثل خُوَیصّة نیز ازباب این صور مستثناة باشد
والله اعلم چون این همه برصفحهٔ خاطر منقش گشت به تحقیق عبارت متن باید برگشت زیراچه هرجا
دریک کلمه ویا دو کلمه دوحرف ساکن بهم آیند برغیر حدّ خود معنی واقسام او عنقریب تحریر

التقای ساکنین علی غیر حده بهفت صورت منحصر میشود

یافتہ است بدانکہ التقای ساکنین در کلام عرب مطلقا ثقیل ست چہ علی حدہ و چہ غیر او لیکن ثقل
علی حدہ از حد در نگذشتہ است و بمرتبۂ فرط نرسیدہ زیرانچہ حروف مدہ مخفف بعض ثقل ست
و دشواری قسم دیگر از حد گذشتہ پا در میدان افراط زدہ ست ازین سبب بتحریک یا حذف احد
الساکنین دفع این ثقل مے نمایند مگر در صور مستثناۃ ازین کلام وجہ تسمیۂ علی حدہ و علی غیر حدہ
نیز معلوم میگردد فاعلم و ساکن اول از ایشان مدہ بود و ثانی غیر مدغم باشد یا مدغم لیکن بشرط
آنکہ در دو کلمہ باشند چون اضربنّ والآلّی علی غیر حدہ نخواہد بود نخستین را بیفگنند بشرط آنکہ حالت
وقف نباشد زیرانچہ در وقف التقای ساکنین مطلقا مغتفر ست چہ علی حدہ وچہ علی غیر حدہ و کلمہ از
التباس ایمن بود چون اضربانّ کہ اگر الف را حذف کنند التباس بمفرد لازم می آید و چون ہمزۂ تعریف
کہ بر وہمزۂ استفہام داخل شود آن ہمزۂ وصل را ابدل بالف کنند و ہمزہ را حذف نکنند چون آلحسن
عندک تا التباس نیاید حالت استفہام را بحالت اخبار و حذف مدہ مفوت غرض نباشد چون
اضربنانّ کہ اگر الف را حذف کنند اجتماع نونات لازم می آید و آنچہ مقصود از زیادت الف ست
از دست میرود سوال در مثل خشوا کہ در اصل خشیوا بود حرکت یاء نقل بما قبل کردہ یاء را بسبب
التقای ساکنین انداختہ اند با آنکہ آن یاء مدہ نبود جواب یحتمل کہ حذف یاء بعد از قلب بواو
باشد و ہمچنین تصرف باید در امثال این مثال تا نقض بر قاعدہ لازم نیاید لیکن شارح قصار
و مراح الارواح بخلاف این تصریح کردہ اند و ازین اندیشہ غافل اند رحمہم اللہ چنانچہ قلن این مثال ہم
بر مذہب جمہور و ہم بر مذہب مختار محققان صحیح ست کما لا یخفی و یقلن صیغۂ معلوم یا مجہول از قول یا از
اقالۃ بمعنی گسیختن بیع و لم یقل معلوم یا مجہول و قل و بع کہ امر اند و لعن و بعن و لم یبع بر قیاس
گذشتہ محتمل ست و دعت و رمت و بعضی گفتہ اند یعنی اخفش و اتباع ش اگر دو حرف علت ساکن
بہم آیند متجانس باشند خواہ غیر متجانس علی نحو ما ذکرنا ای یکون الاول مدۃ اعلم ان مبیعا کان فی
الاصل مبیوعا فلو نقلت حرکۃ الیاء الی ما قبلہا ثم کسر ما قبلہ لمناسبتہا ثم حذف احد الساکنین کما سیذکرہ
المص و نقل عن الاخفش ایضا کان مبیع داخلا فی ہذہ الضابطۃ و ان کان کسر ما قبل الیاء بعد حذف
احدہما کما اختارہ بعض المحققین لم یدخل فی ہذہ الضابطۃ الا ان یحمل قولہ علی نحو ما ذکرنا علی کون
اجتماع الساکنین علی غیر حدہ من غیر التقیید بکون الاول مدۃ او ل اصلی بشرط آنکہ مقابلہٴ عین
کلمہ باشد زیرانچہ در مثل یدعون و داعون و ترین محذوف ہمان واو و یای اولی ست اتفاقا
علی ما قالوا دوم زائدہ اصلی را حذف باید کرد زیرانچہ این قسم التقای ساکنین بحکم تتبع در دو جا

یافته اند یکی در صیغهٔ اسم مفعول دوم در مصدر افعال و استفعال و درین هر دو جا حرف علت
ثانی زائده علامت ست در اول برای دلالت بر مفعولیت و در ثانی و ثالث بر بنیت باب ف
یعنی برای دلالت بر مصدریت لهٰ والعلامة من حقها ان لا تحذف وهذه المقدمة اکثریة فان الرفع
الذی هو علامة الفاعلیة فی جاءنی زید یحذف عند الوقف وغیر ذلک وبعضی یعنی خلیل و سیبویه
گفته اند دوم را حذف باید کرد لان الثانی زائد والحرف الزائد احق من الحرف الاصلی بالحذف
ومنشأ هذا الحکم عنوان الموضوع واحق بمعنی الیق واولی ف مازنی گفته است که قول سیبویه
بغایت قویست زیرا که برای حذف زائد سزاوارتر ست و هم این واو قریب الطرف که محل تغیر ست
واقع شده اگرچه قول اخفش نیز از حسن ولطافت من حیث الدلیل بیرون نیست و آنچه اخفش میگوید
که واو دوم علامت ست والعلامة لا تحذف بلکه محذوف اول ست چه در مثل این مواضع اکثر حین کلمه محذوف
بوده ست سیبویه جواب میگوید که علامت بودن واو غیر مسلّم ست بلکه واو درینجا از جهت اشباع
ضمه پیدا شده زیرا که وزن مفعل سوای مکرم و معون نیاید و بر تقدیر تسلیم گوییم که علامت را وقتی
حذف نکنند که در انجا علامت دیگر نباشد و اینجا علامت دیگر موجود ست و آن میم ست و دلالت
میکند بر بودن میم علامت بر اسمها بدون واو زیادت این میم در اسم مفعول غیر ثلاثی مجرد بدون واو
و اگر کسی از جانب اخفش گوید که قاعده مقرر ست که هرگاه زائد و اصلی در یکجا مجتمع شوند آنجا اصلی را
حذف میکنند ولهذا یا را در قاض حذف کردند و تنوین را بحال خود گذاشتند و نیز هرگاه که دو ساکن
جمع شوند اول آنها هر چه بوده را حذف کنند چنانچه در قل و بع و خف گوییم آری اینهمه که گفتی
حق ست الا این در جائیست که ثانی از ساکنین حرف صحیح باشد چنانچه در امثلهٔ سابقه ست لیکن
هرگاه که حرف ثانی حرف علت باشد چنانچه درینجاست سزاوار حذف حرف ثانی ست نه اول ط
واذا عرفت ذلک فعلی هذا ای علی المذهب الثانی المحذوف من بین الواوین اللتین کانتا فی نحو
مقول هی الواو الثانیة التی هی واو مفعول فان قلت لم یتعارف تسمیة اسم المفعول مفعولاً
قلت المراد بمفعول ههنا هذا الوزن الخاص والمحذوف فی نحو مقول بناء علی المذهب الاول الواو
الاولی التی هی عین الکلمة فوزن مقول علی مذهب سیبویه مَفُعْلٌ وعلی مذهب الاخفش مَفُوْلٌ
ف بدانکه بر قول سیبویه در مبیع سه تغیر لازم می آید یکی نقل حرکت ضمه بماقبل دوم قلب
ضمه بکسره از جهت یاء سوم حذف واو از جهت اجتماع ساکنین و بر قول اخفش چهار تغیرات یکی نقل
ضمه دوم حذف یاء بسبب اجتماع ساکنین سوم قلب ضمه بکسره برای محافظت یاء چهارم قلب واو بیاء

از جهت کسرهٔ ماقبل و بعضی صرفیان پیش از اعلال تحویل میکنند که از مَفتُوح بمَضمُوم آرند واو را
از جهت کسرهٔ ماقبل بیا بدل کنند بعدهٔ بقانون مذکور کسره از یاء نقل کرده بباء میدهند دیگ یاء
از جهت اجتماع ساکنین حذف میکنند لط بدانکه حرکت عارضی در حکم سکون ست از ینجا تا قول
مصرم لما تقدم کلامی ست اجنبی ف یعنی جملهٔ معترضه ست لط بما قبل و ما بعد مربوط نیست کما لا یخفی
و مقصود ازین کلام دفع شبه الیست که در اوهام خلجان میکند تقریر شبه آنست که از بیان این
سوال و جواب ظاهر شد که حذف واو و یاء والف در قِل و بِع و دَعَت برای التقای ساکنین ست
و در قل الحق و بع الثوب و دعتا که ساکن ثانی متحرک شده ست و باعث حذف ساکن اوّل
برخاسته چرا حروف علت ساقطه را اعاده نمیکنند چنانچه در قولا کرده اند و تقریر دفع آنست
که این حرکت ساکن ثانی درین امثله عارضی ست و وجود او کلا وجود ست پس گویا ساکن ثانی
سکون او بحال خود باقی ست و ازینجاست که میگویند که دعتا در اصل دعوتا بود واو الف شد التقای
ساکنین شد الف حقیقةً ساکن و تا حکماً ساکن و اما قیاس کردن معترض این امثلهٔ مذکوره را
بر قولا و لم یقولا قیاس مع الفارق ست و وجه فرق آنست که در امثلهٔ مذکوره حرکت عارضی
است نه در قولا و لم یقولا علی ما سیاتی درینمقام چند دقیقه دانستنی ست یکی آنکه چنانچه حرکت
عارضی در حکم سکون ست بسا باشد که سکون عارضی نیز در حکم حرکت باشد چنانچه در مثل رَضِیَ و طَوِیَ
گاه باشد که برای تخفیف عین کلمه را ساکن کنند و یای رَضِیَ را بر حال خود گذارند و باصل نکنند
هر چند کسرهٔ ماقبل که علت انقلاب واو بیاء ست برخاسته ست و در طَوِیَ واو را یاء کرده بقاعده
سَیِّد ادغام نکردند و در مثل اخترن و لم یخترن سکون راء را مانع اعلال ندانسته اند زیرانچه عارضی
است و سیجیٔ فی کلام المصنف اما در یقلن و لم یقل اعلال کردند زیرانچه سکون لام عارضی ست و لا عبرة
به انتهی دوم آنکه حرکت عارضی همیشه در حکم سکون نیست چنانچه در مثل اِجْاَرْ و اِزْاَفْ چون نقل
حرکت همزه بما قبل کنند و همزه را بینداز ند گاهی اِجَرْ و اِرُفْ گویند و گاهی جَرْ و رُفْ خوانند و اما
آنکه در سَلْ اِسْاَلْ نمیخوانند برای کثرت استعمال ست که مقتضی تخفیف ست و در مثل اِخْتَصَمُوا هم خَصَّمُوا
و هم اِخِصِّمُوا جائز ست ف فیجوز خِصِّمُوا الاجل الاعتداد بالحرکة العارضیة و الا فلا یجوز
ذلک فیه للابتداء بالساکن لط علی ما فی شرح مراح الارواح و همچنین در مثل اَلْاَحْمَرُ چون نقل
حرکت همزهٔ ثانیه بلام کنند اَلَحْمَرُ و لَحْمَرُ گویند و همچنین در اَلْاِسْتِغْفَارُ اَلِسْتِغْفَارُ و لِسْتِغْفَارُ
خوانند علی ما فی شرح الجاربردی و امثال این بسیار ست سوم آنکه در مثل اختر الفرس حرکت راء عارضی

است لهذا الف محذوفه را رد نکرده اند زیرانچه را مستحق سکون ست از جهت وقف امر و
آن سکون نیز عارضی ست زیرانچه بسبب بنای امر حاصل شده است و از ینجهت این سکون را مانع
اعلال ندانسته اند ولا فساد فی ذلک لاختلاف جهتی العروض والاصالة چهارم آنکه بودن حرکت
عارضی در حکم سکون نه بنسبت چیز لیست که عروض این حرکت بسبب اوست زیرانچه نسبت باو حکم
حرکت دارد والا تحریک عبث می بود مثلا در مثل قل الحق حرکت لام قل نسبت بلام تعریف حکم
حرکت دارد و اگر نسبت باو در حکم سکون می بود تحریک لام رافع التقای ساکنین نمیشد آری نسبت
بواو محذوفه حکم سکون دارد زیرانچه نسبت بلام تعریف که حرکتش اعتبار کرده ایم برای ضرورت ست
و هیچ ضرورتی نیست از آنکه بواو نیز حکم حرکت دهیم وقد تقرر عندهم ان الضرورات تتقدر بقدرها ت ۴
سوال در مثل مد الثوب حرکت دال نسبت بماقبل حرکت اعتبار میکنند یا مابعد نسبت بهر چه او را
حرکت اعتبار خواهید کرد باید نسبت بدیگری در حکم سکون باشد پس لازم می آید التقای ساکنین
جواب این حرکت را نسبت بماقبل و مابعد حکم حرکت میدهیم زیرانچه مقتضای التقای او با هر یک
از ماقبل و مابعد تحریک ست چنانچه خواهد آمد انشاء الله تعالی بخلاف قل الحق که در و حرکت را نسبت بماقبل
و مابعد اعتبار نمیتوان کرد زیرانچه مقتضای التقای او بماقبل تحریک نیست بلکه حذف ماقبل ست و
مجال الکلام واسع لا یلیق بالکتاب و حرکت عارضی آن بود که حرف متحرک مستحق سکون بوده باشد
و این استحقاق سکون از دخول جوازم یا بنای امر یا اتصال ضمیر مرفوع متحرک یا بوضع کلمه یا غیر این باشد
بنا بر ضرورت متحرک کرده باشند یعنی حرکت عارضی حرکت این متحرک مذکور ست و مراد از ضرورت
نه آنست که بوجوب تحریک رسانده باشد والا مثل قد افلح بر می آید زیرانچه هیچ ضرورتی ملجئه بوجوب
تحریک دال نیست و حرکتش را عارضی گفته اند و لهذا المذکور من کون الحرکة العارضیة فی حکم السکون نقول
بلا اعادة الواو المحذوفه قل الحق وهو الامر الثابت فی نفس الامر روی ان امیة بن خلف دعی النبی
صلی الله علیه وسلم الی طرد الصحابة الفقراء عن مجلسه علیه السلام لمجیء صنادید قریش فانهم کانوا یستکبرون
انفسهم و یستکبرون مجالسة الفقراء و یستنکفون من مصاحبتهم فنهی الله تعالی النبی صلی الله علیه وسلم
من اطاعة الکفار فی هذه الدعاء قائلا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَ
كَانَ اَمْرُهُ فُرُطًا ای تقدما علی الحق و نبذا له وراء ظهره و امره علیه السلام بان یقول لهم ان الحق
لیس ما یقتضیه الهوی بل ما یکون من عنده تعالی فقال وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ
وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ یعنی لاابالی بکفر من کفر و ایمان من آمن والحق مرفوع بانه مبتدا و خبره قوله

من ربکم ویحتمل ان یکون خبر مبتدء محذوف ای ہذا الذی اوحی الیّ ہو الحق ومن ربکم حال من الضمیر
المستتر فی الخبر او خبر بعد خبر وتعول بلا اعادة الیاء المحذوفة بع الثوب بفتح الثاء المثلثة وسکون الواو
جامہ وجمع ثیاب واثواب واثوب والثوب جاء مصدرًا ایضا من باب نصر معناه باز آمدن و
گرد آمدن آب ومردم در جائی کذا فی شرح النصاب ودعتا ف بلا اعادة الالف المحذوفة
سوال ہرگاہ کہ حرکت تاء عارضی ست پس حالا ہم در دعتا التقای ساکنین در میان تاء والف
تثنیہ موجود ست پس حذف کردن یکی از آنہا لازم ست جواب تا را در ینجا دو حالت ست
اصلی وآن سکون اوست وعارضی وآن حرکت اوست پس ہنگام حذف کردن الف عین کلمہ
حالت اصلی او را اعتبار کردیم وبنسبت الف تثنیہ حالت عارضی او را اعتبار کردیم ہمچنین
ست در حنفیہ شرح مراح ط ہذا علی اللغة المشہورة والا فیقال فی بعض اللغات دعاتا بالالف
علی ما فی المنہل شرح الوافی بخلاف لم یقولا ف جواب سوال ست وآن اینست کہ حرکت لام
در مثل لم یقولا عارضی ست چرا کہ عامل جازم عمل جزم در وی کردہ ست چنانچہ در مفردش کردہ و
فتح لام برائی الف تثنیہ ست پس مناسب این بود کہ واو را اینجا باز بنیاوردندی ولم یقلا گفتندی
جواب حرکت لام عارضی نیست چرا کہ جازم در لام عمل نکردہ بلکہ عمل در نون کردہ چرا کہ جازم از مفرد
حرکت حرف اخیر می اندازد واز تثنیہ نون را کہ عوض حرکت مفرد می باشد می اندازد ط فانہ اعیدت
فیہ الواو المحذوفة فی المفرد لان اللام فیہ لیست مستحقة للسکون حتی تکون الحرکة عارضیة وذلک لان
الجزم واقع علی النون دون اللام فان النون عوض من الضم الذی کان فی المفرد اعرابا علی ما مر
فاذا اسقط الجازم فی المفرد الضم اسقط فی المثنی ما ہو نائب عن الضم اعنی النون فلیس اللام مستحقا
للسکون فی المثنی کما لا یخفی وکذلک قولا ف این ہم جواب سوال ست چنانکہ در لم یقولا
گذشت ط فی عدم کون حرکة اللام عارضیة وذلک لان البناء یتبع اعراب المستقبل یعنی ان
الامر وان لم یکن مجزوما لکونہ مبنی الاصل لکن بناءہ یتبع اعراب المستقبل المجزوم من حذف الحرکة او
اللام او النون فی الزنجانی الامر جار علی المجزوم وفی الکافیة حکم آخر الامر حکم المجزوم التبع بفتحتین پی
روی کردن من باب علم یعلم ف سوال بنا واعراب نقیضان اند پس پیروی یکدیگر چگونہ
می توانند کرد جواب بنا اینجا مقابل اعراب نیست بلکہ او اینجا مصدر ست از بنی یبنی بناءً
مبنی برای مفعول یعنی بمعنی مبنی ومراد بمبنی مبنی خاص ست کہ اینجا امر حاضر ست بقرینہ قول
مصـ رہ قولا پس معنی این ست کہ امر حاضر تابع اعراب مستقبل مجزوم گردیدہ یعنی با او ہم مشاکلہ مستقبل

مجزوم کرده شد از حذف حرکت در مفرد و حذف نون در تثنیه و جمع مذکر و واحده مخاطبه بدخول جازم بر آن کذا فی الشرح العربی ف اما در قولن اعادهٔ واو محذوف کرده اند با آنکه حرکت لام عارضی ست زیرا نچه مستحق سکون ست از جهت آنکه محمول ست بر قولا در ما سبق شناخته که احتیاج باین عذر نیست فتذکر لما تقدم من وجه الحمل و هو وجوب الفتح قبل ملحقها و فی بعض النسخ کما تقدم ای حمل قولن علی قولا حملاً کحمل تقدم ذکره و هو حمل اخشین علی اخشیا و وجه المشابهة بین الحملین اتحاد وجه الحمل او کحمل ما تقدم ذکره علی حذف المضاف والمراد بما تقدم اخشین فعلی الوجه الاول یکون ما عبارة عن وجه الحمل و علی الثانی عن الحمل و علی الثالث عن المحمول فتامل ف فان قلت حرکة الباء فی نحو اضربن عارضیة کما هو الظاهر فالالتقاء باق قلنا ان الحرکة العارضیة علی قسمین قسم حصل بالامر الداخلی و قسم حصل بالامر الخارجی کالتقاء الساکنین فی نحو قل الحق فالاولی معتد بها کانها من نفس الکلمة والثانی غیر معتد بها فالحرکة فی نحو اضربن بالامر الداخلی و هو نون التاکید لانها کالضمیر المرفوع المتصل فی شدة الاتصال بالفعل و ذلک الضمیر امر داخلی فی الفعل لان الفاعل کالجزء من الفعل ولذا لا یجوز فصله و جزء الشئ یکون داخلا فیه فکذا ما یلتحق النون کذا قال الجاربردی ف و در دعوا الله آورده اند که کفار علیهم اللعنة چون بر کشتیها سوار میشدند و امواج دریا راه خلاص ایشان از هر طرف می بستند دست دعا پیش جناب رحمان علی الاطلاق برداشته بتضرع تمام نجات خود را درخواست می نمودند و سر نیاز را بر خاک مذلت می سودند و حضرت رب العزة از آنجا که سحاب الطاف او شامل حال گنهگاران است نظر بتقصیرات این مردگان ناکرده ملاحان باد را امر میکرد تا بیکساعت آن تیره درونان را بساحل نجات میرسانیدند و آن ناسپاسان بی شرم در همان ساعت بدو و کفر خود را سیاه رو می کردند خدایتعالی در قرآن مجید ازین معنی خبر میدهد فَاِذَا رَكِبُوْا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ یعنی لا یدعون معه غیره فَلَمَّا نَجّٰىهُمْ اِلَى الْبَرِّ اِذَا هُمْ يُشْرِكُوْنَ چه خوش گفت آنکه گفت

دوستان را کجا کنی محروم ۞ تو که با دشمنان نظر داری ۞

و در قل الحق ساکن اول را حذف نکردند چنانچه در قل و بع کرده بودند آخر کلمه را که واو دعوا و لام قل باشد و لام الحق اگرچه در آخر کلمه است لیکن از سبب شدت اتصال بدخول حکم وسط گرفته است حرکت دادند زیرا نچه حرف اول بمنه بود و سیاتی حکمه انشاء الله تعالی ای حکم هذا النوع من الالتقاء فی صرف المضاعف و سنبین هناک ما یتعلق به ان ساعدنا التوفیق الالهی ف قیل در اصل قول بود حرکت واو بقاف دادند بعد از سلب حرکت قاف و بعضی علماء بخلاف این گفته اند چنانچه خواهد آمد انشاء الله تعالی واو ساکن و ما قبل او مکسور آن واو را

نسـ الابقاء

بمقتضای قاعدهٔ میزان بیا بدل کردند قیل شد قانون هر واوی و یایی که منقلب از همزه نباشد زیرانچه
در منقلبه نقل حرکت بما قبل نمیکنند چنانچه در مستهزِؤُن مستهزِئون میخوانند که مضموم باشد یا مکسور
و آن ضمه و کسره حاصل از نقل حرکت همزه نباشد چنانچه در بحث مهموز بنگارش در آمده است
در فعل متصرف یعنی فعلے که تثنیه و جمع و تذکیر و تانیث او جائز باشد و این تفسیر در اینمقام صحیح ست
زیرانچه مقصود اینجا اخراج فعل تعجب ست و او ازین تفسیر خارج ست چنانچه در علم نحو مبین شده است
یا فعلے که از و چهارده صیغهٔ ماضی و چهارده صیغهٔ مضارع و شش صیغهٔ امر و شش صیغهٔ نهی
آمده باشد فعلے هذا لَیْسَ و نِعْمَ و بِئْسَ و عَسٰی از افعال متصرفه نباشند و قد صرحوا بذلک و ما یتعلق
به اعلم ان الاصل فی هذا الاعلال هو الفعل لفرط ثقله کما مر من غیر مرة و لا یعل الاسم الا اذا کان محمولاً
علی الفعل و هو علی ضربین الاول الاسماء المتصلة بالفعل کالمصدر و الظرف و اسم الفاعل و المفعول
و الثانی ما یوازن الفعل مع مباینة فالموازنة هو المساواة فی عدد الحروف و الحرکات و السکنات
لا فی زیادة الحروف و اصالتها کمَضرِب فانه یوازن یضرب و ضارب فانه یوازن یضرب ایضاً و المباینة
و هو ان یخالف الفعل بزیادة او بنیة مخصوصتین بالاسم کمفعل و تِفعل بکسر التاء فلذلک لو بنیت من
البیع مثل مَضرِب و تِحلِیء قلت مَبِیع و تِبِیع بالاعلال لموافقتهما الفعل حرکة و سکونا مع المخالفة فی مبیع
بزیادة المیم و فی تبیع بزنة تِفعل بکسر التاء و اما تِحِبُّ بالکسر فلغة بعض العرب و لو بنیت من البیع
مثل تَضرِب قلت تَبیَع بالتصحیح لئلا یلتبس بالفعل و اما نحو یزید علما فمنقول الی العلمیة بعد ان اعل اذا
کان فعلاً اذا عرفت هذا فاعلم ان المص ان اراد بالتعلق ما یعم النوعین فبها و نعمت و ان اراد بالتعلق
الاتصال کما هو المتبادر فیخرج امثلة القسم الثانی و یمکن ان یقال انه مبنی علی مذهب المبرد فانه لا یجوز
هذا الاعلال الا فی الاسماء المتصلة و اما حمل التعلق علی ما یشمل النوع الثانی فقط فقصور و اضح متوسط
بود یعنی در مقابلهٔ عین کلمه باشد یا در حکم توسط یعنی در آخر کلمه باشد لیکن لاحق شده باشد باو
چیزی که کالجزء باشد از ماقبل خود چون ضمایر که باخر ماضی و مضارع در آیند و علامات تثنیه و جمع که در
آخر اسم لاحق شوند التوسط میان چیزی شدن و میانجی کردن و اینجا مراد معنی اول ست و آن واو و یاء
در اصل یعنی در ماضی معلوم آن باب بسلامت نمانده باشد و ماقبل او مفتوح نباشد اعم از انکه ساکن
باشد یا مکسور یا مضموم احتراز ست از مثل شاکَ و مالَ که در اصل شوِک و موِل بکسر عین بوده است
حرکتِ آن واو و یاء را بما قبل دهند اگر متحرک باشد بسلب حرکت کنند زیرا که اجتماع حرکتین محال
ست خواه متخالف باشند خواه متوافق و اگر ساکن باشد احتیاج بسلب حرکت نیست چنانچه

قیل وبیع در اصل قِوِل وبُیِعَ بود کسره بر واو ویا دشوار داشتند نزدیک شیخ ابن حاجب انداختند
قال لان النقل انما یکون الی الساکن دون المتحرک پس قُوْلَ وبُیْعَ شد بعده ضمهٔ یاء را از جهت مناسبت
یاء بکسره بدل کردند بِیعَ شد ودر قُوْلَ نیز ضمهٔ قاف را بکسره بدل کردند از جهت حمل کردن بر بِیعَ لانهما
ماضیانِ مجهولانِ من المعتل العین المجرد پس واو ساکن وماقبل او مکسور آن واو را بیاء بدل کردند قیل شد ونزدیک
جزولی کسرهٔ واو ویاء را نقل کرده بماقبل دادند وآن واو را بیاء بدل کردند قِیل وبِیعَ شد فی شرح الکافیة وذلک
لان الکسرة اخف من حرکة ماقبلها وقصدهم التخفیف ما امکن فیجوز علی هذا نقل الحرکة الی المتحرکة بعد حذف حرکته
اذا کان حرکة المنقول اخف من حرکة المنقول الیه وبنای کلام مصنف رح بر مذهب جزولی ست ومذهبش
بقبول اقرب ست لان اعلال الکلمة بالنظر الی نفسها اولی من حملها فی العلة علی غیرها وتقول وتغزین
اصلش تغزُوِینَ بود بر وزن تنصرین حرکتِ واو بماقبل دادند وواو را انداختند مشتق ست از غزو بمعنی
قصد کردن وبا دشمن دین جنگ نمودن سوال چون دو ساکن علی غیر حده جمع شوند واول ایشان مده
نبود یکی را حرکت میدهند ودر تغزین واو را باآنکه مده نیست حذف کرده اند جواب محتمل که حذف واو
بعد از قلب بیاء کرده باشند کما اشرنا فیما سبق سوال چون دو حرف علت ساکن یکجا بهم آیند اول
اصلی دوم زائد بعضی نخستین را حذف کنند وبعضی ثانی را ودرینجا بالاتفاق اصلی را حذف کرده اند
جواب اگرچه اصلی در کلام مص رح مطلق واقع شده ست لیکن تخصیص باید کرد واو را باآنکه بمقابلهٔ عین کلمه
باشد بقرینهٔ ذکر او در مباحث اجوف هرچند این قرینه بر محل اعتماد نیست وترمون اصلش
ترمِیُونَ بود حرکت یاء بماقبل دادند واو را حذف کردند ومخفی نماند که این نقل نه بر مذهب شیخ
ابن حاجب صحیح باشد زیرانچه او سکون ماقبل شرط کرده ست ونه بر مذهب جزولی زیرانچه او اگرچه
سکون ماقبل شرط نکرده ست لیکن شرط کرده که حرکت منقول اخف از حرکت منقول الیه باشد چنانچه
از شرح کافیه نقل کرده شد ودرینجا حرکت منقول الیه اخف ست وظن این فقیر آنست که مذهب مص رح
بضبط لغت اقرب ست وبمصلحت نزدیکتر ودر امثال این اعتبارات چون مصلحتی باز دیده شود مخالفت
شیخین مذکورین بلکه جمیع مشائخ باک نیست کما لایخفی علی المنصف باآنکه کلام مص رح باکلام اکثر رسائل
موافق ست وبالجمله تحقیق این مقام مقتضی اطناب ست ومَقُول ومَقِیل صیغهٔ ظرف ست از قیلوله
بمعنی نیم روز خفتن ونیم روز شراب خوردن وجاخفتنگاه خواب کردن ومحتمل که صیغهٔ اسم مفعول باشد
چنانچه گوئی هذا المکان مَقِیل فیه ودر کتابی دیده ام که مصدر میمی ست چون مَرجِع بکسر عین واحتمال
دارد که بضم میم صیغهٔ اسم فاعل باشد از اقاله بمعنی گسیختن بیع واز گناه درگذشتن ودر اَدْوُر

جمع دار ست بمعنی سرای و قبیله مؤنث سماعی ست و جائز ست که واوش را بهمزه بدل کنند کما هو القیاس
فی مثله علی ما مر فی الشرح و اَعْیُنٌ جمع عین ست بمعنی چشم و چشمه و چشمهٔ زانو و آفتاب و زر و چربی و
یک پلهٔ ترازو و نفیس هر چیز و دیده بان و جاسوس و شخص و غیر آن که بشمار در نیاید اعلال نکردند
زیرانچه نه فعل ست و نه متعلق بد و نه تعلق نوع اول ست چنانچه ظاهر ست و نه تعلق نوع ثانی زیرانچه
مخالفت ندارد با فعل بوجه تا ف نه در عدد حروف و حرکات و سکنات و نه در وزن چراکه این
وزن در فعل موجود ست چون اَقْوُلُ و اَنْصُرُ ط و در یَرْمِیُ و یَدْعُوُ و رَمْیٌ حرکت یاء که ضمه باشد
بما قبل ندادند بلکه در اول حذف کردند و در ثانی بحال گذاشتند زیرانچه یاء در هر دو لفظ نه متوسط
است و نه در حکم توسط بلکه در طرف ست سوال در رَمْیٌ بسبب لحوق تنوین یاء حکم وسط گرفته
است جواب وجود تنوین کلا وجود ست زیرانچه در وقت دخول لام و اضافت و حالت وقف
ساقط میگردد و در جُهْوِرَ صیغهٔ ماضی مجهول یا امر ست ماخوذ از جَهْوَرَةٌ بمعنی سخن بلند گفتن
و یُحْیِیُ صیغهٔ مضارع معلوم ست از اِحْیَاء بمعنی زنده کردن و در فراخی نعمت شدن و در باران
شدن و یَسْتَحْیِیُ الاستحیاء شرم داشتن و زنده گذاشتن و مُحْیِیٌ حرکت واو و یاء بما قبل
ندادند زیرانچه در اصل بسلامت مانده ست و در قَوِیَ حرکت واو را بما قبل ندادند زیرانچه ما قبل
او مفتوح ست ف و نکته در عدم اعلال او اینجا آنست که اگر نقل کرده شود کسره واو را بما قبل
هر آینه در مضارع هم لازم میگردد نقل حرکت آن بما قبل و بدل کردن آن بالف بموجب قاعدهٔ
یُقَالُ پس میگردد یَقَایُ پس واقع میگردد ضمهٔ ثقیل بر یای ضعیف چراکه اعلال ماضی مستلزم
اعلال مضارع ست ازانکه مضارع فرع ماضی ست و لما لم یقید المص هذه القاعدة بالوجوب او
الجواز فتوهم ان نقل الحرکة الی ما قبلها فی قیل و بیع و غیر ذلک من الامثلة المذکورة فی مرتبة المثال
یکون واجبا لان الوجوب فرد کامل فی الاطلاق فدفعه بقوله ط الخ آنکه در ماضی احتراز ست
از تَدْعِیْنَ مجهول احتراز ست از مثل رَضُوْا ماضی معلوم اگر حرف علت مکسور احتراز ست از
مثل رُمُوْا که در اصل رُمِیُوْا بود و ما قبل او مضموم بود برای اخراج مثل اُقِیْمَ و اُسْتُقِیْمَ ست که
در اصل اُقْوِمَ و اُسْتُقْوِمَ بود نقل حرکت لازم نیست هر چند فصیح و مشهور و کثیر الاستعمال ست
حذف حرکت از حرف علت و ابقای ما قبل او بر حال خود پس اگر حرف علت یاء باشد بدل بواو
گردد چون بُوْعَ و اشمام در لغة بمعنی بو یانیدن و سر بد رفتن و راستی کردن و عدل نمودن و بدینی
سخن گفتن و در اصطلاح تفاسیر مختلفه دارد چنانچه خواهد آمد نیز روا است و در غیر ماضی مجهول مذکور

نقل حرکت لازم ست الامثل تدعین کہ اشمام نیز درو جائز ست چنانچہ در صراح آوردہ ست
تقول فی قیل قیل و قول و فی بیع بیع و بوع اعلم ان فی نحو قیل و بیع ثلث لغات الاولی قیل
و بیع و ہی افصحہا واشہرہا والثانیۃ قیل و بُیع بالاشمام و ہذہ لغۃ فصیحۃ قلیلۃ والاشمام
ان تنحو بکسرۃ فاء الفعل نحو الضمۃ فتمیل الیاء الساکنۃ نحو الواو قلیلا اذ ہی تابعۃ لحرکۃ ماقبلہا بعدہٗ
وہذا ہو مراد القراء والنحاۃ بالاشمام فی ہذا الموضع وقال بعضہم الاشمام ہہنا کالاشمام حالۃ الوقف
وہو ان تکسر الفاء کسرا خالصا لکن تضم الشفتین وتدع بینہما بعض الانفراج لیخرج منہ النفس فرآہما
المخاطب مضمومتین فیعلم انک اردت بضمہا حرکۃ الضم فہو شئی یختص بادراک العین دون الاذن
لانہ لیس بصوت لیسمع وانما ہو تحریک عضو فلا یدرکہ الاعمی ولا البصیر فی الظلمۃ بخلاف الاشمام
بالمعنے الاول فانہ یدرکہ الاعمی والبصیر وہذا المعنی خلاف المشہور عند الفریقین وقال بعضہم ان تاتی
بضم خالصۃ بعدہا یاء ساکنۃ وہذا ایضا غیر مشہور عندہم والغرض من الاشمام الایذان بان الاصل
الضم فی اوائل ہذہ الکلمات واللغۃ الثالثۃ قول وبوع وانہا لغۃ ردیۃ لا اعتداد بہا وبکذا یجری
تلک اللغات الثلث فی نحو اختیر وانقید ایضا واذا سقط العین باتصال الضمیر المرفوع المتحرک
ففی الموشح لم یجز فی الیائی الا الاشمام او الضمۃ الصرفۃ ولم یجز فی الواوی الا الاشمام او الکسرۃ
الصرفۃ خوف الالتباس بالمعلوم فی شرح الرضی ان قام قرینۃ جاز لک اخلاص الضم فی الواوی و
اخلاص الکسر فی الیائی نحو عدت یا مریض وبعت یا عبد وان لم تقم قرینۃ فالاولی انہ لا بد لک فی
الواوی من اخلاص الکسر او الاشمام وفی الیائی من اخلاص الضم او الاشمام وظاہر کلام السیرافی
انہ لا یجب الفرق بل یغتفر الالتباس بقلۃ وقوع مثلہ وہو الظاہر من کلام الشیخ ابن الحاجب فی الشافیۃ
وعلیہ مبنی کلام المصنف ف ابو محمد یوسف بن ابو سعید حسن بن عبد اللہ سیرافی نحوی بکمال
علم نحو و لغت و شعر عرب آراستہ و بحلیۂ ورع و تقوی پیراستہ و تصانیف مفیدہ دارد از ان است
شرح ابیات کتاب سیبویہ و شرح ابیات اصلاح المنطق و جز آن بروز چہارشنبہ بیست و ہفتم
ربیع الاول سال سہ صد و ہشتاد و پنج فوت کرد کذا فی غایۃ البیان ۱۲ و در غیر او لازم ست
چنانچہ اشارت کردیم سوال در بعض رسائل آوردہ است و بنو تمیم تصحح الیائی فتقول مبیوع
و ربما صحح بعض العرب شیئا من ذوات الواو جواب کلام مصنف بر لغت اہل حجاز ست و تصحیح پیش
ایشان شاذ ست یقال در اصل یقول بود حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند و واو را الف کردند
یعنے بجای واو الف آوردند و این مسامحت در عبارات علماء شائع و ذائع ست چنانچہ بر متتبع مخفی

نخواهد بود یقال شد قانون بر واو و یاء مفتوح احترازست از واو و یائی مضموم و مکسور که
حکم او در قاعدهٔ قیل معلوم شد که در غیر فعل تعجب و آن دو صیغه اند که موضوع اند برای انشای
تعجب یکی اَفْعَل که در مَا اَفْعَلَه است دوم اَفْعِل که در اَفْعِل بِهٖ ست و مقصود از ذکر این قید اخراج
صیغهٔ اولی ست و الّا صیغهٔ ثانیه بقید مفتوح بر آمده ست و تعلیل در وا زان نکنند که با اَفْعَل اسمی
در عدم تصرف شریک است و از راه معنے با فعل تفضیل مشابهت دارد بجای عین کلمه افتد و ازینجا
است که در دَعْوَة و غَزْوَة بدل نکرده اند و صاحب جامع المسائل بعد از ذکر این قید قیدی دیگر
نیز ذکر کرده ست یعنی آن کلمه رباعی و ملحق بر باعی نباشد تا بِشْل و سُوس که رباعی ست و اِکْوَهَدَّ
که ملحق باقْشَعَرَّ است انتقاض لازم نیاید و مخفی نماند که شرط تقابل عین کلمه ازین قید مغنی ست زیرا که
واو اِکْوَهَدَّ زائده ست برای الحاق و واو سوس در مقابلهٔ لام کلمه ست ازینجهت مصنف ترک ذکر
این قید کرده ست فی التاج اِکْوَهَدَّ الفرخ الی امه اِکْوِهْدَادًا اذا ارتعد الیها لتلزقه و بین الساکنین
لزومًا یحتمل ان یکون مفعولا مطلقا بحذف المضاف ای سکون لزوم او بحذف الموصوف ای سکونا لازما
فعلے الاول یکون اللزوم بمعناه و علی الثانی بمعنے اسم الفاعل و یحتمل ان یکون مفعولاً مطلقا الفعل محذوف
و ہو صفة لموصوف محذوف ای سکونا یلزم لزوما و لک ان تتکلف و تقول ان اللزوم بمعنی اللازم
حال من الساکنین و التنوین عوض من المضاف الیه ای حال کونهما لازمی السکون و الافراد نظرا
الی لفظ المصدر کما تقول الزیدُ و الزیدون عدلٌ علی ما فی شرح الکافیة تحقیقا او تقدیرا نیفتاده باشد
یعنے سواء کان مجموع الساکنین محققا بان یکونا ملفوظین او مقدرا بان یکون احدہما مقدرا غیر ملفوظ
فیکون المجموع مقدرا فان انعدام الجزء یستلزم انعدام الکل من حیث الکل بل انعدام الجزء عین انعدام الکل
علے ما حققه السید السند فی الحواشی الشریفیة العضدیة من بحث الذاتی و العرضی فعلیک بمطالعتها
فایاک و ان تتوہم ان المراد تقدیر کل واحد من الساکنین فانه توہم غیر مطابق لما فی نفس الامر و ان اوہمه
ظاہر عبارة المتن فلا تکونن من اہل الظواہر و یحتمل ان یراد بنیة تحقیقیة او تقدیریة ای توسطا محققا
موجودا او مقدرا معتبرا من حیث التقدیر و الاصل و لام کلمهٔ او را اعلال کرده باشد **سوال** در مثل
اِسْتَحْيَىٰ بلغت بنی تمیم اِسْتَحٰی نیز جائزست ببدل کردن یای عین کلمه را بالف بعد ازان بسبب التقای
ساکنین یکے را حذف کردن **جواب** در شرح شافیه گفته که در توجیه لغت تمیمیه علماء را اختلاف ست
مذہب خلیل آنست که اصل اِسْتَحٰی اِسْتَحَایَ بر وزن اِسْتِہَاب ماخوذ ست از حای بر وزن ہاب
چنانچه اصل اِسْتَحْيَىٰ اِسْتَحْيَيَ بود که ماخوذ از حَيِيَ ست حرکت یای اِسْتَحَای را حذف کردند از لم یوجد

ساکن زیرا که نقل حرکت در و متصور نیست و از واو و یا

لازم

الزیدان

من حیث المجموع

لام الماضی یاءً متحرکةً ساکنًا ما قبلها پس التقای ساکنین شد نخستین را حذف کردند و یای ساکنه را بالف بدل کردند چنانچه در یاجل و طائی و مذهب علمای دیگر آنست که اصل اِسْتَحٰی اِسْتَحْیی بود یای اولی را بعد از نقل حرکتش بما قبل حذف کردند چنانچه در اَحَسْتُ و اَظَلْتُ **ف** که در اصل اَحْسَسْتُ و اَظْلَلْتُ بودند **ط** و بنا بر هر دو مذهب هیچ اشکال وارد نمیشود کما لایخفی و توجیه لغت تمیمیه بوجهی که سائل در سوال ذکر کرده است شاید مختار مصنف نباشد و می باید دانست که مذهب خلیل سخت بلکه نادرست زیرانچه مشتمل بر ارتکابات مکروهه است و نیز لازم می آید که در تثنیه اِسْتَحٰی اِسْتَحَایا خوانیم چون اِسْتَبَاعَا و در مصدر اِسْتِحَایَةً چون اِسْتِجَابَةً و لیس کذلک و آن واو و یاء در اصل بسلامت نمانده باشد یعنی در ماضی مجرد معلوم از ان باب و مخفی نماند که این قید مغنی از ذکر قید اول است زیرانچه هرچه بقید اول بر می آید از مثل اِسْتَحْوَی و یَطْوِی باین قید نیز خارج میشود و هرچند عکس نیست لیکن سید سند و علامهٔ تفتازانی قدس سرهما این قسم اغنا را در بسا جا از تصانیف خود تجویز فرموده اند آری اگر قید اول مغنی از قید ثانی باشد مستهجن است بلکه در جائیکه مقصود توضیح و تنویر باشد این نیز مجوز است و کلمهٔ اسم از قبیل اضافت عام است بخاص و این را اضافت بیانیه خوانند و علامهٔ تفتازانی در بعض تصانیف خویش استقباح این اضافت کرده است و تمثیل او باضافت انسان زید نموده است و لهذا بعلمیت مجموع شهر رمضان حکم کرده است و در بعض دیگر تجویز نموده و مثال او علم الفقه و شجر الاراک آورده و در حواشی بیضاوی برای تطبیق بین الکلامین گفته اند اگر فردیت مضاف الیه مر مضاف را مشهور و معلوم هرکس باشد اضافت قبیح است و الا جائز است بلا قبح و این فقیر در وقت خواندن تفسیر بیضاوی کلام بعض حواشی را بخدمت مخدومی قبله گاهی ولی نعمی که سایهٔ رافتش بر رقاب مسترشدان مدام ممدود باد عرض کرده بود مستحسن نداشتند و فرمودند که فرق کردن در میان انسان زید و علم الفقه بشهرت و عدم شهرت ظاهر آنست که تحکم است بر وزن اَفْعَل نباشد اعم از انکه افعل تفضیلی باشد یا افعل صفتی یا افعل اسمی

سوال اگر لفظ اسم را ذکر نکردی و گفتی و کلمه بر وزن افعل نباشد فعل تعجب نیز بهمین قید بر آمدی و احتیاج بنفی فعل تعجب جداگانه نیفتادی **جواب** اگر چنین فرمودی صیغهٔ متکلم واحد از باب خاف بیخاف بر آمدی می باید دانست که هر اسمی که موافق باشد بفعل در عدد حرکات و سکنات و مخالف نباشد باو در زیادتی یا بنیت که مختص باسم باشد چون اَدْوُرٌ و اَنْسُوْدٌ عین کلمهٔ او را بالف بدل نکنند بلکه بالقا اعلال نکنند تا اگر بر مثال تضرب و تمنع اسمی از بیع بنا کنند تَبِیْعٌ و تَبْیِیْعٌ خوانند و اعلال نکنند و اگر در زیادتی یا بنیت مخالف باشد عین کلمهٔ او را اعلال کنند چون مَبِیْعٌ صیغهٔ ظرف که در اول او زیادتی مختصه

باسم ست وچون تبیغ بکسرتین وسکون ثالث که اسمی از بیع بروزن تجلی بنا کرده شود زیرانچه همیشه تفعل در فعل بنا مده ست چون این مسئله بخاطر عاطر آمد ظاهر شد که اگر مصنف چنین گفتی وکلمه اسم بروزن فعل نباشد ومراد از وزن وزن صرفی داشتی نیکتر ونافعتر بودی چنانچه برارباب دانش پوشیده نخواهد بود وماقبل آن واو ویار ساکن مظهر قابل حرکت بود مراد از مظهر درین مقام خلاف مدغم ست نگوید کسی که مدغم مادام کونه مدغما قابل حرکت نیست پس احتیاج بذکر قید مظهر نباشد زیرانچه مراد از قبول حرکت قبول بالذات ست علی ما هو المتبادر وعدم قبول مدغم حرکت را از عارض وصف ادغام ست کیف لا وحال آنکه هیچ ساکن مادام کونه ساکنا قابل حرکت نیست ودر بعضی رسائل بجای این دو قید قید صحیح ذکر کرده ست وهمانا که این یک کار آن دو میکند کما لایخفی حرکت او را بماقبل دهند وواو ویا را الف گردانند چنانچه یقال ویباع بدانکه در مثل یُقَال که اصلش یُقْوَل بود بدو طریق تعلیل کنند یکی آنکه قاف ساکن را چون در ماضی معلوم مفتوح بود در حکم مفتوح اعتبار کرده واو را بی نقل حرکت بالف بدل کنند چنانچه قال بعد از آن برای مناسبت الف قاف را که حکما مفتوح بود حقیقة مفتوح گردانند وبالجمله فتح حکمی موجب انقلاب او بالف ست ووجود الف مقتضی فتح حقیقی نیست دوم آنکه مصنف اختیار کرده ست که نقل حرکت واو بقاف کنند وواو را الف گردانند والی هذا اشار من قال اصل اقام اقوم لکنه لما کان فرع قام اجری مجراه فجعل ماقبل الواو فی حکم المفتوح اونقلت حرکتها الی ماقبلها وجعلت فی حکم المتحرک فقلبت الفا سوال در مشورة ومریم اعلال نگردند جواب شاذ ست کما قالوا واعان واستعان ومعان ومستعان الاعانة یاری کردن والاستعانة یاری خواستن وموی زهار ستردن زِهار بالکسر شرمگاه ودر ما اقوله حل ترکیب او در علم نحو خواهد آمد ف بدانکه ما در ما احسن زیدا اسمیه ست ومبتدا وجمله که بعد وی ست خبر مبتدا هذا ما ذهب الیه الجمهور اما اخفش ما را موصول گوید وجمله را صله وخبر را محذوف وجوبا تقدیره الذی احسن زیدا شیء عظیم واحسن در احسن بزید فعل امر ست بمعنی ماضی در اکثر وهمزه برای صیرورت ومجرور فاعل فعل وبا زائد ومعناه صار حسنا فی معنی ما احسن زیدا واین با لازم ست مگر با اَنْ واَنَّ در بعض نحو احبب الی ان تزورنی واَحْبِبْ علی ان زیدا لیغضب وگاهی موکد بنون آید نحو احسنن بزید ومتعجب منه بیوستگی معرفه آید یا نکره مخصصه ومتصل فعل باشد الا بمصدر وبمنادی که فصلش هم درست در بعض نحو ما احسن احسانا زیدا واحبب الی یا زید بان تزورنی وگاهی عند القرینه آنرا حذف کنند نحو زیدا ما احسن واحسن بزید واجمل کذا فی مسالک البهیة شعر وحاصل معنی او آنست که چه خوش گویا است

است

آن مرد اعلال نکردند زیرانچه فعل تعجب ست **ف** اگر در مثل ما اقوله تعلیل کرده شدی البته برای
مناسبت مثل قال بودی وچونکه افعل التعجب غیر متصرف اند پس حمل نکردند بر فعل متصرف کذا فی حاشیة
دستور المبتدی **لط** التعجب بشگفت شدن **ف** اقول التعجب حصول التحیر عند ادراک الامور
الغریبة التی لم یکن سببها معلوماً للمدرک واذا علم بالسبب زال تحیره کذا فی الرضی شرح الکافیة **لط** ودر خلوة
وحلیة الخلوة خالی شدن باکسی وافسوس داشتن وشیخ ابو القاسم بلخی مفتی بدستخط خود نوشته
است ظاهر آنست که خلوة بفتح خاء باشد چون سلوة وآنکه در السنهٔ عوام بکسر مشهور ست
اشتباه ست وحلیة الرجل بالکسر پیکر وصفت مرد وبالفتح نام جای شیرناک در نواحی یمن اعلال
نکردند زیرانچه واو ویاء بجای عین کلمه نیفتاده اند بلکه مقابلهٔ لام کلمه اند **ف** والنکتة فی عدم
اعلالهما حینئذ هو انه لو ابدلت فیهما صارا خلاة وحلاة فتوهم ان التاء فیهما اصیلی وزنهما فعال وفعال
کجبان وصراف **لط** ودر احوال جمع حال بمعنی گشت هر چیزی وبمعنی میانهٔ پشت اسپ وزمان که
تو در آن باشی وگل سیاه وپشتهٔ جامه وواسطه میان موجود ومعدوم چنانچه معتزله ثابت کرده اند
وما بین هیئة الفاعل والمفعول نیز می آید واقوال جمع قول ست **سوال** فعل مفتوح الفاء ساکن
العین را بر وزن افعال جمع نمیکنند **جواب** بر تقدیر تسلیم این منع مختص بغیر اجوف ست زیرا که در
اجوف این قسم جمع بسیار ست کثوب واثواب **ف** یعنی لانسلم که برین وزن جمعش نمیکنند
بلکه بسا باشد که برین وزن جمع می آرند چون فرد وافراد ونهر وانهار **لط** وتقوال مصدر ست بمعنی
گفتن ودر مقوال المقول والمقوال بسیار سخن گوی وزبان آور **ف** مقوال صیغهٔ اسم آلت
یا مبالغه ست ووجه عدم تعلیل او اولاً آنست که اگر تعلیل درینجا بعد تعلیل لازم آید اتحاد هر دو صیغهٔ اسم آلت
پس معلوم نشود که مقال آیا اصلش مقول ست یا مقوال ووجه دیگر آنکه مص ذکر کرده **لط** اعلال نکردند
زیرانچه بین الساکنین لزوماً تحقیقاً افتاده ست ودر مقول اگرچه واو بین الساکنین تحقیقاً نیفتاده
اعلال نکردند زیرانچه بین الساکنین تقدیراً افتاده زیرانچه مقول در اصل مقوال بوده است الف را
برای تخفیف حذف کرده اند بدانکه مقول اگر صیغهٔ مبالغه باشد محتمل که در اصل مقوال بود چون
مقضال پس مانع اعلال او وقوع بین الساکنین تقدیراً است ومحتمل که بر اصل خود باشد وعدم اعلال او
برای حمل بر مقوال ست لاتحادهما فی معنی واگر صیغهٔ آلة است پس اصل او مقوال باشد زیرانچه اصل در
صیغهای آلت مفعال ست برای کثرت استعمال او ومفعل ومفعلة فرع او بند وشیخ رضی فرموده
است لنا ان لا نقول انه فرعه بل نقول هما اصلان ومفعل محمول علی مفعال فی ترک الاعلال لکونه بمعناه

ودور واکوار ووقص واعمان

وهذا اولی بدانکه بعضی فضلای زمان ما چون گوش زد ایشان شده که مِفعَل در اصل مِفعَال بوده است هرگاه که خواهند که مِفعَل را جمع اقصی کنند بروزن مفاعیل آرند وهمانا که این توهمی ناشی از قلت تتبع وتدرب در کلام عرب کیف لا وحال آنکه جمع کرده میشود مِرفَق ومِخلَب ومِنبَر ومِصحَف را بر مرافق ومخالب ومنابر ومصاحف وامثال این بسیارست وآیضا شیخ رضی رح منکر اصالت مِفعَال شده است واگر جمع مِفعَل مَفَاعِیل بودی این انکار را گنجایش نبودی والله اعلم بالصواب اما در یُقَلْنَ ولَمْ یُقَلْ **ف** بصیغهٔ فعل مضارع مجهول **لہ** که در اصل یُقْوَلْنَ ولَمْ یُقْوَلْ بود اعلال کردند هرچند واو بین الساکنین تحقیقا افتاده است **ف** جواب سوال مقدرست وآن این ست که واو در یُقَلْنَ ولَمْ یُقَلْ هم درمیان ساکنین تحقیقا واقع شده پس چرا اعلال قَالَ درو جاری شده پس جواب داد مع سوبانچه می بینی **لہ** زیراکه سکون لام عارضی ست که بسبب دخول کلمهٔ دیگر عارض شده است در اول برای دخول ضمیر مرفوع بارز که فاعل فعل ست ودر ثانی بدخول لَم که یکی از جوازم خمسهٔ مشهوره است واگر گوییم که یُقَلْنَ ولَمْ یُقَلْ در اصل یُقَالُ بود چون نون ضمیر ولم جازمه آمد لام ساکن گشت والف بالتقای ساکنین بیفتاد احتیاج باین عذر نمی ماند زیرانچه علی هذا انقلاب واو بالف پیش از سکون لام باشد ولاعبرة به کلمة لا النفی الجنس وتسمی لا التبرئة تفید استغراق النفی لجمیع افراد العبرة وامثال هذه المبالغة شائعة فی عبارات المصنفین ترویجا للمدعی کیف ولو لم تکن للسکون عبرة ما بوجه من الوجوه لما جاز حذف الالف من هاتین الکلمتین فانه لیس الا بملاحظة سکون اللام وذلک ظاهر ثم قوله به لیس متعلقا بالعبرة والا لکان مشبها بالمضاف فینصب مع انه مبنی علی الفتح بل هو خبر متعلق بالفعل العام کما یتعلق به علیکم فی قوله تعالی لا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمْ ای لا تقبیح علیکم بفعلکم وذلک لان حرف الجر الذی هو صلة المصدر جاز ان یجعل خبرا عن ذلک المصدر مثبتا کان او منفیا ولا یضر تقدیر ما یتعلق به الجار والمجرور لتضمنه ضمیر المصدر ومن هذا القبیل قولهم علیه التوکل والیه التفویض ومروری بک ولابد منه واما حرف الجر الذی هو صلة لاسم الفاعل فلا یجوز ان یجعل خبرا عن اسم الفاعل فلا تقول بک مَارّ علی ان یکون بک خبرا عن مَارّ ثم العبرة بالکسر اعتبار کردن وپند گرفتن وپند وبالفتح اشک **ف** فقوله ولا عبرة به حاصل معناه انه لا اعتبار للسکون العارضی فکانه لم یقع الواو فی مثل هذین الصیغتین بین الساکنین **لہ** اما در اِغَاثَة واِستِغَاثَة که در اصل اِغْوَاث واِستِغْوَاث بود الاغاثة فریاد رسیدن والاستغاثة فریاد خواستن اعلال کردند واو را بالف بدل کردند بعده التقای ساکنین شد یکی را حذف کرده تا

نجم الامم

جاذبه

بعوض آوردند برای موافقت مصدر مر فعل را که اصل در اعلال ست کما مر اگرچه مانع از اعلال
که وقوع بین الساکنین تحقیقا لزوماً باشد قائم بود یعنی غیر مرتفع بود ف ہذا فی الحقیقۃ جواب
سوال و ہو ان الواو وقعت بین الساکنین لزوما تحقیقا فی اغاثۃ و استغاثۃ فاجاب بما ترک
و در اسود و ابیض هر دو صفت مشبه اند و پیش کوفیان جائز ست که افعل تفضیلی باشند بسلامت
ماند زیرانچه اسم بر وزن افعل ست ف و نکته عدم اعلال اینجا ہمان التباس بصیغهٔ متکلم
واحد ست از باب خاف ط و در اخیی و استحیی معنی اینها مذکور شده است و استهوی الاهواء
سرگشته گردانیدن و از راه بردن و افگندن بسلامت مانده ست زیرانچه در اصل بسلامت مانده بود
و ایضاً لام کلمه را اعلال افتاده ست و ایضا بین !! اینین واقع شده است و در اجلوذ ذکر
معنیش مذکور شد واو ثانیه مدغم فیها بسلامت ماند زیرانچه ماقبل او که واو اولی باشد ساکن مدغم
مظهر نیست ف نکته عدم اعلال اجلوذ در قاعدهٔ میزان مذکور شده ط و ایضا در اصل او
اعلال نیفتاده است و ایضا این دو واو مقابله عین کلمه نیست زائده ست پس اگر بجای اجلوذ قول
گفتے بهتر بودی لیکن مضایقه در مثال سهل ست ف سهل بمعنے زبون هم می آید یعنی مناقشه
کردن در مثال زبون ست زیرا که از داب محصلین نیست ط و در تقاول و تقاول اعلال نکردند
زیرانچه ماقبل او قابل حرکت نیست ازبرای آنکه الف مادام کونه الفاً احتمال حرکت نمیتواند کرد المقاولة
والتقاول باکسی قول کردن وگفت شنید کردن و در استعور الاستعوار طلب یک چشمی کردن
بسلامت ماند زیرانچه در اصل یعنی عور بسلامت مانده ست برای وجهی که گذشت ولذلک یقول
اعار علی قول من یقول عار و اعور علی قول من یقول عور ف ای اذا کان الامر کذلک یعنی
اعلال المزید یشترط اعلال مجرده تقول اعار الخ ط اعلم ان العور بفتحتین اذا اشتق منه الفعل
فمنهم من یقول عار یعار بالاعلال مستدلاً بما وقع فی بعض الاشعار وبانه لا مانع من الاعلال ومنهم
من یقول عور یعور حملاً علی اعور کما مر قیل اصل عور اعور فخفف بحذف الزوائد کذا فی
الصحاح والغالی فمن اعل قال فی الافعال و الاستفعال واسم الفاعل اعار و استعار و عائر بالهمزة
ومن صحح قال اعور و استعور و عاور و الاعوار کور کردن و ویران کردن ف چون فارغ شد
از بیان فعل شروع کرد در اسم فاعل پس گفت قائل الخ ط قائل در اصل قاول بود واو را بهمزه
بدل کردند قائل شد متعارف در زمان ما آنست که همزهٔ قائل را بصورت یا می نویسند منقوط
بنقطتین من تحت لیکن بعضے علما فرموده اند که بصورت یاء نوشته شود لیکن منقوط نباید کرد۔

واو

تا آنکه روایت میکنند که روزی ابو علی فارسی برای زیارت یکی از علماء رح رفته بود پیش او جزوی دید که در وقایل یایای منقوط نوشته بود پرسید که این خط کیست آن عالم گفت این خط من است ابو علی غضبناک شد و روی بهمراه خود کرده گفت ناحق برای زیارت این مرد تصدیع کشیدیم هر قدر گام که برای زیارتش زدیم برباد رفت و زود همان ساعت از خانهٔ او بر آمد ۴

ف ابو علی حسن بن احمد بن عبد الغفار فارسی فسوی نحوی در علم نحو امام وقت بود و در حلب در حضرت سیف الدوله بن حمدان مدتی بوده با ابو الطیب متنبی صحبتی داشت بعد ازان در بلاد فارس در آمد و بخدمت عضد الدوله منزلتی رفیع پیدا کرد و برای او در نحو کتاب الایضاح و تکمله تصنیف کرد در سال دو صد و هشتاد و هشت متولد شد در مدینه فسا ـ و بروز یکشنبه هفدهم ربیع الآخر عام سه صد و هفتاد و هفت فوت کرد در بغداد و از مصنفات اوست کتاب التذکره و کتاب المقصور والممدود و کتاب الحجة فی القراءات و جز آن کذا فی غایة البیان

قانون هر واوی و یائی که بعد از الف اسم فاعل افتد درین مقام چند چیز باید دانست یکی آنکه هر حرفی که متقدم باشد در تلفظ بر حرف دیگر آن حرف متقدم را ما قبل و حرف متاخر را ما بعد خوانند اعم از آنکه میان اینها حرفی متخلل باشد یا نه پس در ضرب ضاد و راء ما قبل باء ست و راء ما بعد ضاد ست لیکن مراد از بعد در کلام مصنف حرفیست که متاخر باشد از الف اسم فاعل بے تخلل فاصلے میان اینها و اگر مراد متاخر مطلق باشد این قانون منتقض میشود بمثل اَجِیبُوا دَاعِیَ اللّٰهِ کما لا یخفی دوم آنکه در اکثر کتب این فن تخصیص این قانون بالف کرده اند حتی که در شرح شافیه گفته است یشترط ان یکون الساکن الذی قبل حرف العلة الفا الفرط خفته لیکن در بحث تصغیر از شروح شافیه و لباب مسطورست که مثل قائل را در وقت تصغیر رد باصل نمیکنند زیرا که مکبری که در وی اعلال بقلب شده باشد اگر اعلال او لازم باشد در تصغیر باصل خود مردود نشود و اعلال لازم آنرا گویند که باعث آن اعلال در مصغر و مکبر موجود باشد چنانچه اُدَد که اصلش وُدَد چون تصغیرش کنند اُدَیْد گویند و قائل را نیز از همین قبیل شمرده اند زیرا که علت قلب بودن اوست اسم فاعل از فعلی که عین او را اعلال شده است و این علت در مصغر و مکبر موجودست پس تخصیص قانون بوقوع حرف علت بعد از الف اسم فاعل غیر جید باشد اللّٰهم مگر آنکه گفته شود که ابدال حرف علت بعد یای تصغیر در صورت مذکوره برای حمل یای تصغیر است بر الف جمع تکسیر یا ملاحظهٔ مناسبت بمکبر سیوم آنکه اگر ترک لفظ اسم کردی بهتر بودی تا شامل شدی مصدری را که بر وزن فاعل باشد چون قمت قائما جواب چنانچه مصادر بمعنی اسم فاعل

اسم فاعل

واسم مفعول می باشد بحتمل که در امثال این مثال بمعنی مصدر بود پس برای ادراج این مثال احتیاج بترک لفظ اسم نیست واین توجیه اکثر بخاطر فاتر خلجان میکرد لیکن از ترس مخالفت عبارات علمای بر منصه تحریر جلوه گر نمیشد درا ینویلا چون در شرح مراح الارواح تصریح باینمعنی یافتیم دلیر آنرا بر تحریر او شتافتیم چهارم آنکه گاه باشد که صیغه فاعل برای نسبت باشد چون سائف واو داخل اسم فاعل نیست لعدم صدق التعریف علیه واورا درین اعلال مشارک اسم فاعل داشته اند اللهم مگر آنکه اسم فاعل را اعم گردانیم از حقیقی وحکمی وفاعل نسبی را در اسم فاعل حکمی داخل سازیم فی شرح الشافیة یعتل عین فاعل الکائن للنسبة کسائف لکونه کاسم الفاعل من ساف یسیف

ودر اصل بسلامت نمانده باشد یعنی در ماضی معلوم آن باب واو ویاء را اعلال افتاده باشد تحقیقاً چنانچه در امثلۀ آتیه یا تقدیراً چنانچه در فاعل نسبی علی ما مر ف فانه لا فعل له حقیقة بل نحن نفرض له فعلاً حتی لا یرد النقض علی القاعدة ط آن واو ویاء را بهمزه بدل کنند بدانکه اولاً آن واو ویاء را بالف بدل میکنند باعتبار آنکه الف را کالمیتة انگاشته فتحه ماقبل الف مایلی واو تصور مینمایند یا همان الف را نازل منزل فتحه میسازند بعده الف ثانی را بدل بهمزه مکسور میکنند وآنکه گفته اند که الف ثانی را حرکت کسره دادند محمول بر همین ست والا الف مادام کونه الفاً قابل حرکت نیست وبالجمله ظاهر شد که در عبارت مصنف تسامح واخذ بالحاصل ست فی شرح الشافیة فی قول النحاة فی هذا الباب تقلب الواو والیاء همزة لیس بمحمول علی الحقیقة چنانچه قائل واوی

وبائع یائی ویحتمل که اول نیز یائی باشد از قیلولة ودر مقاول ومبایع بضم میمین واما بفتح میمین در قاعدۀ آینده حکمش مذکور خواهد شد اعلال نکردند زیرانچه در اصل بسلامت مانده است یعنی قاول وبایع پوشیده نماند که اخراج این دو لفظ بقید عدم سلامتی شعر ست بآنکه در قید اول یعنی بعد از الف اسم فاعل افتد داخل ست واین محل نظر ست زیرانچه الف این دو لفظ الف اسم فاعل نیست بلکه علامت اسم فاعل درینجا میم مضمومه وکسر ماقبل آخر ست آری در قائل وبائع الف علامت اسم فاعل ست مگر آنکه گفته شود که اضافت الف فاعل برائی ادنی ملابست باشد اعم از آنکه علامت او باشد یا نباشد المقاولة گفت وشنید کردن باهم المبایعة خرید وفروخت کردن وبیعت کردن والتبایع مثله ولذلک المذکور من کون اعتلال اسم الفاعل مشروطاً باعتلال فعله تقول فی اسم الفاعل من العور عاور بالتصحیح وحائر بالاعلال بناء علی اختلاف القولین فی فعله کما سبقت الاشارة الیه فتذکره وفی بعض النسخ فلذلک بالفاء وهی للنتیجة فیدل علی ترتب العلم واللام للتعلیل فیفید ترتب العلم فلا یغنی

احدہما عن الاخری کمافی قول الشیخ ابن الحاجب فلذلک حرف اربع علی ما فی حواشی الفوائد الضیائیۃ و
کذلک ہر واوے و یائی بدانکہ چون الف شبہ مفاعل را دو حرف علت مکتنف شوند و حرف علت
کہ بعد از الف بود قریب بطرف باشد یعنی بعد از دو حرف علت ساکنہ زائدہ نبود چون طواویس
حرف علت ثانیہ را بالف بدل کنند و الف را بہمزہ بدل سازند اعم از انکہ این دو حرف علت کہ
بالف جمع مکتنف شدہ اند ہر دو واو باشند چون اَوَائِل کہ در اصل اَوَاوِل بود علی وجہ یا ہر دو یاء
باشند چنانچہ خیر خیائر و نیف و نیائف یا اول واو باشد و ثانی یا چون بوایع کہ جمع بویعۃ باشد یا
عکس این چون سیائد و عیائل کہ جمع سید و عیل کہ در اصل سَیوِدٌ و عَیوِلٌ بودہ ست و این قول سیبویہ
و خلیل ست و اخفش این اعلال را خاص باکتناف واوین میداند لفرط ثقلہما پس مثل ضَیَاوِن کہ
جمع ضَیوَن ست نزدیک اخفش بر وفق قیاس بود و نزدیک خلیل شاذ باشد چنانچہ مفردش
نیز شاذ ست علی ما سیجئ فائدہ بدانکہ مثل حَایِی را کہ اسم فاعل حَیِیَ ست چون جمع تکسیر کنند
بر مذہب سیبویہ حَوَایَا خوانند چون طوایا و بر مذہب اخفش حَوَایِي گویند بر وزن دَوَاعٍ اما
در اسم فاعل طَوِیَ یَطْوِی بالاتفاق طَوَایَا گویند و سیجئ تحقیقہ انشاء اللہ تعالی باز آئیم بتنقیح متن
کہ بعد از الف مَفَاعِل افتد بفتح میم و مراد از بعد الف مفاعل رتبی ست کہ متاخر از الف مفاعل
باشد بی تخلل فاصلہ فلا تغفل پوشیدہ نماند کہ شمول این قید مر مثل اوائل و بوائع را بیکی از سہ
توجیہ ست اول حذف مضاف یعنی بعد از الف شبہ مفاعل دوم حذف معطوف یعنی بعد از
الف مفاعل و آنچہ موازن اوست سیوم آنکہ مراد از وزن مفاعل وزن عروضی باشد نہ صرفی
یعنی وزنی کہ دو حرف اول او مفتوح باشد و سیوم جا الف و بعد الف دو حرف بود کہ نخستین
مکسور باشد بلکہ اولی آنست کہ مراد از مفاعل صیغہ منتہی الجموع باید داشت تا شامل مفاعیل باشد
و برای اخراج طواویس بقید عدم وقوع ساکن بعد الف احتیاج افتد و الا این قید مستدرک
واقع میشود مگر آنکہ غرض مصنف تصریح ما علم ضمنا باشد و قبلہ یعنی پیش از الف مفاعل نیز حرف
علت بود یعنی حرف ثانی از مفاعل واو باشد یا یاء و بعدہ یعنی بعد از ہر یکی از واو و یا کہ بعد از
الف مفاعل افتادہ است حرف ساکن بسکون وضعی نباشد نہ لفظا چون طواویس و نہ تقدیرا
چون کُحِلَ العینُ بالعَوَاوِرِ زیرانچہ اصلش عَوَاوِیر بود کہ جمع عوار ست بمعنی خاشاکی کہ بچشم افتادہ
باشد برای خفت یاء را حذف کردند و اگر سکون عارضی باشد چون جَآءَتنِی الجَوَآئِي یا مان حرف
ساکن عارضی بود چون عَیَایِیل در جمع عَیِّل کہ اصلش عَیَائِل بود یاء را بعد از ہمزہ برای اشباع افزودند

مانع اعلال نیست و قید لزوم وقوع و لزوم سکون بر اعتماد تبادر ظاہر امر متروک کردہ باشد
آن واو و یا را کہ بعد از الف مفاعل افتادہ است بہمزہ بدل کنند بعضے این عبارت را بر ظاہر
حمل کردہ اند و محققان بر آنند کہ اینجا نیز ہمان مسامحت ست کہ در قانون قائل گذشت چنانچہ در
اثنای تقریر اشارت کردیم فتنبہ چنانچہ اوائل کہ در اصل اَوَاوِل بود جمع اوّل ست و اوّل
صیغۂ اسم تفضیل ست کہ در اصل اَوْوَلُ بود کذا قال جمہور البصریین و صاحب لباب نیز اختیار
ہمین مذہب کردہ است و بعضی گفتہ اند اصلش اَوْأَلُ بود ماخوذ از آل یاؤل لان کل شیٔ
یرجع الی اوّلہ ف اگر بجای یرجع یؤل گفتے بہتر بودے تا مناسب آل یاؤل افتادی
و این از محسنات بدیعیہ است ط و فراء میگوید اصلش اَوْءَل ست ماخوذ از وال بمعنے نجات
ف ابو زکریا یحییٰ بن زیاد بن عبد اللہ اسلمی معروف بفراء در علم لغت و نحو و ادب اعلم
نحاۃ کوفہ بود نحو از کسائی اخذ کردہ و او رحمہ اللہ تعالیٰ مائل باعتزال بود قال ابن خلکان و قال
الخطیب فی تاریخ بغداد کان محمد بن الحسن الفقیہ ابن خالۃ الفراء و کان الفراء یوما جالسا عندہ
فقال الفراء قل رجل امعن النظر فی باب من العلم فاراد غیرہ الا سہل علیہ فقال محمد یا ابازکریا
قد امعنت النظر فی العربیۃ فنسألک عن باب من الفقہ فقال ہات علی برکۃ اللہ تعالیٰ فقال ما تقول
فی رجل صلے فسہی فسجد سجدتین للسہو فسہی فیہما ففکر الفراء ساعۃ ثم قال لا شیٔ علیہ قال محمد
ولم قال لان التصغیر عندنا لا یصغر فقال محمد ما ظننت آدمیا تلد النساء مثلک در سال و صد
و ہفت فوت کرد در راہ مکہ کذا فی غایۃ البیان ط و کوفیان گفتہ اند کہ وَوْاَل بود بر وزن
فوعل واو اولی را بہمزہ بدل کردند و برخی بر آنند کہ در اصل وَوْءَل بود قلب مکانی کردند ہمزہ را
بجای واو بردند و واو را بجای ہمزہ پس وزنش عوفل باشد و بالجملہ در اوّل پنج قول ست در اوّل
و پنجم ہیچ ابدال نیست و قلب مکانی را ابدال نمیگویند و در دوم و سیوم قلب ہمزہ بواو ست بر خلاف
قیاس و در چہارم قلب بر وفق قیاس بنا بر اختلاف تقریرات علماء کہ در اوّل بحث بنگارش در
آمدہ و بوائع کہ جمع بائعۃ یا بُوْیِعَۃ است و در معایش کہ جمع معیشۃ ست بر وزن مفعلۃ
بمعنے زندگانی و زیستن من حد ضرب و بمعنی ما یعاش بہ نیز می آید چنانچہ ع ولو انما اسعی لادنی
معیشۃ + علی ما فی شرح الکافیۃ و گاہ باشد کہ در معایش یا و را بہمزہ بدل کنند لیکن ضعیف ست

و معاون جمع معونۃ است بمعنے یاری دادن کذا فی الصحاح بسلامت ماند زیرا نچہ پیش از الف
مفاعل درین ہر دو لفظ حرف علت نیست کما تری بدانکہ تقدم حرف علت بر الف شبہ مفاعل

شرط در اعلال حرف علت اصلی ست یا آنچه در حکم اوست اما در حرف علت زائده که در حکم حرف
اصلی نباشد تقدم شرط نکرده اند یعنی واو و یائی که بعد از الف مَفَاعِل افتد اگر اصلی باشد او را
بهمزه وقتی بدل کنند که ماقبل الف مفاعل نیز حرف علت باشد چون امثلهٔ مذکوره و اگر ماقبل
الف حرف علت نباشد بدل بهمزه نکنند چون أَسَاوِدُ و مَقَاوِلُ و اگر واو و یائی که بعد از الف
مَفاعل ست زائده بود او را بهمزه بدل کنند مطلقا خواه ماقبل الف حرف علت باشد خواه نه چون
طَوَائِل و صَحَائِف که جمع طَوِيلَة و صَحِيفَة است و ذلک للفرق بین الاصلیة والزائدة و کون الزائدة
بالتغیر اولی و اما آنکه در مَصَائِبُ باوجود فقدان شرط تقدم التزام قلب واو بهمزه کرده اند بر خلاف
قیاس ست و پوشیده نماند که تخصیص این قانون بواو و یاء شاید برای کثرت استعمال باشد و الا این
حکم در الف نیز جاریست چون قلائد و رسائل که جمع قلادة و رسالة است وان ارتبت فعلیک
بمطالعة بحث الجمع من الشافیة فلذلک ای لکون اعلال الحرف الاصلی مشروطا بتقدم حرف العلة دون
الحرف الزائد تقول فی جمع اسود اسما للحیة السوداء أَسَاوِدُ بالتصحیح لفقدان الشرط وکذا تقول
فی جمع جَدْوَل بمعنی النهر الصغیر جَدَاوِلُ فان واوه وان کانت زائدة لکنها الملحقة بالاصلیة
بجعفر فاجریت مجراها فظهر ان المراد بالاصلی فی کلام المص هو اعم من الحقیقی والحکمی والا لزم النقض
فتنبه و تقول صحائف بالهمزة و کذا عجائز فی جمع صحیفة و عجوزة فان الواو والیاء فیهما
زائدتان الصحیفة قطعهٔ کاغذ که مکتوب باشد و پوست روی مردم و روی زمین والجمع صُحُفٌ و
صَحَائِفُ والعجوز بالضم گنده پیر شدن من حد نصر و بالفتح گنده پیر ابن سکیت گفته عامه بتاء
میخوانند یعنی عجوزه و در حدیث بغیر از تاء واقع شده است ان الجنة لا یدخلها العجوز و در شرفنامه
آورده است که عجوزة بتاء غلط ست و در کنز اللغات گفته عجوز بغیر تاء زنان و شراب و گاه و ریگی | گاو
که در موضع دهناء باشد و دهناء نام جائیست و در طَوَاوِیسُ جمع طاوس بر وزن فَاعُول مشتق
از طوس بضم طاء بمعنی خوبرو شدن من حد نصر و نام مرغی معروف فارسی و عربی وی یکیست و در
شامل آورده که طاوس در لغت اهل شام بمعنی مرد جمیل مستعمل میشود و در کلام اهل یمن بمعنی نقره آید
و نیز نام منزلی ست در کرمان و نیز نام مردی از صحابه رض و نیز نام مخنثی که در مدینه منوره بود و مر
اهل مدینه را میگفت چشم دارید برون آمدن دجال لعین را تا آنکه وجود ناميمون من در میان شما
است و چون بساط این جهان ما از لوث حیات من پاک بشویند و نقش هستی مرا از تختهٔ تکوین
بتراشند از خروج دجال ایمن شوید زیرا که شبی که متاع ناپاک تولد من ببازار ایجاد حاضر شد

بدر آسمان نبوت وشمس سموات رسالت خاتم انبیا فلک جلالت صلی الله علیه وسلم تنگنای جهان
فانی را قطع نموده بخدای عزوجل پیوست **رباعی** در ماتم او دهر لبسی شیون کرد + لاله همه خون
دیده تا دامن کرد + گل جیب قبای ارغوانی بدرید + قمری نمد سیاه در گردن کرد + وروزی
که دهن ناشسته من از پستهٔ پستان مادر جدا کرده اند مهر سپهر خلافت امیر المؤمنین ابوبکر
صدیق رض آتش فراق در سینهٔ ساکنان این قطعهٔ غبرا انداخت وجهان را بر ایشان تیره ساخت
در روزی که بسن بلاغت رسیدم مفارقت شهسوار میدان عدالت وامارت امیر المؤمنین عمر رض
دیدهٔ جهانیان را بخون غرقه گردانید ودریای درد والم را از سر اینان درگذرانید ووقتی که زوجه
در نکاح خود در آوردم قتل عثمان رض شد وچون ایزد متعال که لطف عام او شامل حال هر کس
وناکس ست من واژگون بخت را فرزندی داد وفات حیدر کرار امیر المؤمنین علی کرم الله تعالی
وجهه خرمن جمعیت مومنان را برباد داد واز جهت این نافرجامی طاوس جحیم لقب این مخنث
بدبخت نهاده اند وطاوس فردوس لقب حضرت جبرئیل ع است بدانکه گاه باشد که واو مخستین
از طاوس منقلب بهمزه گردد بقاعدهٔ أدؤر چنانچه گذشت بسلامت ماند باآنکه شرط تقدم
حرف علت حاصل ست زیرانچه بعد از وحرف ساکن ست لازم الوقوع بخلاف عیائیل در جمع
عیل زیرانچه یاء حاصل از اشباع شده ست لازمی نیست کما مر الیائی منه ای من الاجوف باع یبیع
من حد ضرب یضرب بیعاً خریدن وفروختن وکذا الشراء فهو بائع وبیع یباع بیعاً فهو مبیع
الامر بع والنهی لاتبع الظرف منه مبیع مبیع اسم مفعول در اصل مبیوع بود حرکت یاء
که ضمه باشد بما قبل دادند از برای آنکه یاء حرف علت ضعیف ست وضمه حرکت قوی کما تقدم
فی قانون قیل اعلم ان اسکان حرف العلة علی ستة اوجه الاول الاسکان المحض وهو ان یسقط الحرکة
من غیر تغیر آخر نحو یدعو ویرمی ومررت بالقاضی الثانی الاسکان مع النقل ای نقل الحرکة الی ما
قبلها نحو یقول ویبیع والثالث الاسکان مع القلب نحو جاء فی الداعی فان اصله الداعو ثم الداعی
ثم الداعی والرابع الاسکان مع النقل والسلب ای سلب حرکة ما قبله نحو یبیع علی ما مر تعلیله
والخامس الاسکان مع النقل والقلب مثل یقال ویباع والسادس الاسکان مع النقل والقلب
والسلب کقیل واما الاسکان مع السلب فقط او مع السلب والقلب ففی بعض الرسائل انه غیر موجود والا
لزم التقاء الساکنین علی غیر حده ولایخفی ما فیه لانه یجوز ان یسکن حرف العلة من غیر ان ینقل حرکته
الی ما قبله ویحرک بحرکة اخری کبیع عند من قال اصله بیع فحذفت حرکة الیاء ثم سلبت ضمة الیاء و

واعطیت لہا الکسرۃ لمناسبتہا الیاء فلا تغفل ثم ان ما نحن فیہ من القسم الثانی وہو الاسکان مع
النقل فقط ولا یخفی ما فیہ ایضاً فان ما نحن فیہ قد نقل حرکۃ حرف العلۃ الی ما قبلہ بعد ان سلب منہ السکون
حرف ۱ والا لزم اجتماع الحرکۃ والسکون فی حکم واحد ویمکن ان یقال ان السکون لیس امراً وجودیاً حتی یسلب
بل ہو عبارۃ عن عدم الحرکۃ علی ما فی الحواشی الشریفۃ بخلاف الحرکۃ فانہ امر وجودی فلا بد فی نقل
حرف ۲ الحرکۃ الی حرف ان یسلب اولاً حرکۃ السابقۃ ان کانت لامتناع اجتماع الحرکتین متوافقتین ف
فیہ انہ یقال ان زیداً مثلاً منصوب ولیس النصب الا الفتحتان علی انہ لیس للسلب کثیر فائدۃ ط
او مختلفتین علی حرف واحد ولا یلزم سلب السکون اولاً من الحرف الساکن اذا ارید نقل الحرکۃ الیہ
لانہ لو سلب منہ السکون لتحرک بحرکۃ ما البتۃ لعدم الواسطۃ بین الحرکۃ والسکون فاذا نقل الحرکۃ الیہ
یلزم اجتماع الحرکتین فیہ وبالجملۃ یلزم التسلسل کما لا یخفی لعدہ ما قبل یاء را کسرہ دادند یعنی ضمہ را
حذف کردہ کسرہ آوردند لامتناع اجتماع الحرکتین مخفی نماند کہ ظاہر ازین کلام آنست کہ حذف
یکے از واو و یاء بعد از انکسار ما قبل یاء ہست و بعضی بعکس این گفتہ اند و شمۂ ازین کلام در سابق
تحریر یافتہ برای محافظت کردن و نگہداشتن مر یاء را کہ فارق میان اجوف واوی و یائی ست
اما محافظت یاء بر مذہب آنانکہ واو را حذف میکنند ظاہر ست واما بر مذہب آنانکہ یاء را حذف
واد ۳ میکنند بنا بر آنست کہ آن واو مفعول منقلب بیاء میشود واگر ما قبل یاء را کسرہ نمیدادند بحال خود
می ماند پس آنچہ در طلبہ مشہور شدہ کہ این تعلیل بر مذہب اول ست نہ ثانی منشأ او آنست کہ مراد از یاء
جز ۴ یای عین کلمہ داشتہ اند و محافظت این یاء بر مذہب اول نیست وکذلک قانون ف
ایراد این قانون اینجا مبنی ست بر ابدال ضمۂ ما قبل یاء بکسرہ وحاصل این قانون مع بعض زیادات
فان سکنت ۵ این ست کہ شارح رح گفتہ اعلم الخ ط اعلم ان الیاء الساکنۃ الغیر المدغمۃ اذا انضم ما قبلہا اذا کانت
وان ۶ فانہ تقلب واواً کیوسر ویوقن وقد مر فان کانت لام یبدل ضمۃ ما قبلہا کسرۃ نحو اعجبنی الرامی
ویجی وان کانت عیناً فان کانت الکلمۃ فعلی اسماً ینقلب الیاء واواً کالطوبی والکوسی وان کانت
فعلی صفۃ او فعلان او فعلاً جمع افعل ینقلب الضمۃ کسرۃ نحو حیکی وبیضی وبیضان وان کانت
غیر ما ذکر فسیبویہ یقلب الضمۃ کسرۃ ولا یقلب الیاء واواً لان الاول اقل تغیراً والاخفش بعکس الامر فلو
بنی من البیع مثل قفل او مثل ترتب بضم التائین لقیل بیع وتبیع علی مذہب سیبویہ وبوع وتبوع
علی مذہب الاخفش ومصنف رح مذہب سیبویہ اختیار نمودہ است واز برای اشارت باین معنی
کلمہ ہر کہ سور ایجاب کلی ست ایراد فرمودہ گفت ہر یائی کہ ساکن ف احتراز ست از متحرک

نحو عُیَیث ط غیر مدغم باشد ف لان ہذہ القاعدۃ لا تجری فی المدغم نحو زیّن وبیّع ک و در غیر فُعلیٰ
اسمی بجای عین کلمہ افتد وماقبل او مضموم باشد ف احترازست از مثل بُیَع وبُیَّع ک ضمہ ماقبل را
بکسرہ بدل کنند و در شرح ماکلی گفتہ است وکذلک تفعل لکل ضمۃ تلیہا یاء او واو بشرط ان یکون فی آخر
الاسم کأدلٍ واظبٍ فی جمع دلو وظبی ولا کذلک فی الفعل کیدعو الّا اذا سمّی مجردا عن الضمیر فحینئذ
یاخذ حکم ادلٍ ولا یخفی بہ لانہ جملۃ انتہی برای محافظت مر یا را اچنانچہ بیض بکسر با ہم جمع ابیض
ف اصلہ بُیض ط وہم جمع بیضا است بمعنی سپیدان ع بیض ثلث کنعاج حجم و بیض
بالفتح خود و تخم مرغ و آماسی کہ بر دست پیدا میشود و قسمۃ ضیزی القسمۃ بکسر القاف بخشش کردن
فی الصراح قاسما المال وتقاسماہ واقتسماہ بخشش کردند والاسم القسمۃ والضیز نقصان کردن و
جور کردن و باز داشتن از حق و ستم کردن من حد ضرب وکذلک ضیاز بالہمزۃ وقرء ابن کثیر بالہمزۃ
علی ما فی البیضاوی ف ابن کثیر نام یکی از قراء سبعہ ست واو مکی ست ک وقسمۃ ضیزی
ای قسمۃ جائرۃ مقرونۃ بالافراط والتفریط وذلک لان الکفار کانوا یحبون الابناء حتی کانوا یقتلون
البنات ویثبتون البنات للہ تعالی حیث یقولون الملئکۃ بنات اللہ فاخبر اللہ عن حالہم فی مواضع
من کتابہ ویجعلون للہ البنات سبحانہ ولہم ما یشتہون ای الابناء الکم الذکر ولہ الانثی تلک اذا
قسمۃ ضیزی ف چون اینجا سوالی لازم آمد و آنکہ این قاعدہ منقوض ست بمثل طوبی کہ در
اصل طُیبی بود و ضمہ او بکسرہ بدل نشد جواب داد مص رہ بقول خود اما در طوبی الخ ک اما در طوبی
صیغہ مصدرست بر وزن رجعی قال اللہ تعالی طوبی لہم ای طیبا لہم یا مونث اطیب ست و اگرچہ صفت ست
لیکن از سیبویہ منقول ست کہ چون طوبی بغیر الف ولام صفت واقع نمیشود جاری کردہ شد او را مجری
اسمائیکہ ہرگز صفات نباشد زیرا نچہ مقتضای صفت آنست کہ وصفیت او مختص بحالتی دون حالتی
نباشد پس لہذا چون اسما یای او را بواو بدل کردہ اند و این دلیل در فُعلی ہر اسم جاریست چنانچہ بر تفصیل ۳
دانندہ احوال اسم تفصیل مخفی نخواہد بود و از ینجاست کہ در بعض رسائل صفت جاریہ مجری اسما را
بفُعلی افعل تفسیر کردہ ست و نیز در ہمان رسالہ آوردہ ست ان کان فُعلی صفۃ محضۃ وجب قلب ضمتہا
کسرۃ ولم یسمع من ذلک الّا قسمۃ ضیزی ومشیۃ حیکی پس ظاہر شد کہ در مونث ابیع بوعی
باید خواند و شہرت بیعی در افواہ طلبہ محل اعتماد نیست فتامل وافہم و در کنز اللغات آوردہ ست الطوبی
خیر و نیکی واقصای مرادات و نام درختیست در بہشت وقیل اسم الجنۃ بالہندیۃ ضمہ را بکسرہ بدل
نکردند بلکہ یا را بواو بدل کردند للفرق بینہ وبین فُعلی صفۃ ولم یعکسوا لان الاسم اخف فکان اولی بقلب الیاء واو

فیہ واواً فی المالکی وقد یعطی فعلی وصفاً مالہ اسماً من بقاء الضمۃ والقلب فیقال ضوزی سیفی ضیزی ثم ان قولہ صفۃ حال من قولہ فعلی ومن جوز کون صفۃ صفۃ لفعلی فنشاءہ عدم التدرب فی علم النحو وذلک لان النحاۃ قد اجروا فی استعمالاتہم من غیر ان یقع فی کلام العرب الامثلۃ التی یوزن بہا مجری الاعلام اذا لم یدخل علیہا ما یختص بالنکرات ککل ورب فقالوا فعلان الذی مؤنثہ فعلی منصرف فوصفوہ بالمعرفۃ ونصبوا علیہا الحال کقولہم لا ینصرف افعل صفۃ ہذا اذا کان الوزن کنایۃ عن الموزون بلا اعتبار المعنے ولم یکن الموزون مذکوراً معہ واما اذا کان مذکوراً معہ کما یقال وزن اصبع افعل فالاکثر انہ لا یجری مجری الاعلام والزمخشری جعل ہذا القسم ایضاً علماً وہو الاصوب

ف ابو القاسم محمود بن عمر بن محمد بن عمر خوارزمی زمخشری معتزلی در علم تفسیر وحدیث ونحو ولغت وعلم بیان یگانۂ وقت بود نحو از ابو منصور اخذ کردہ وتصانیف جلیلہ بسیار دارد از انست کشاف در تفسیر قرآن وفائق در حدیث واساس در لغت ورائض در فرائض ومفصل در نحو وشرح ابیات سیبویہ وجز آن بروز چہارشنبہ بیست وہفتم رجب سال چہار صد وشصت وہفت متولد شد در زمخشر ودر سال پانصد وسی وہشت فوت کرد در جرجانیہ وچون مدتی در مکہ مجاور بود اورا جار اللہ نیز گویند کذا فی غایۃ البیان - وآنچہ صاحب آئینہ صورت نما وفاتش در پانصد وسی وہفت نوشتہ از اختلافات اہل تواریخ است وآن تاریخ کہ نوشتہ اینست ۵

آنکہ او بود صاحب کشاف ؛ دلش از کینہ وکدورت صاف ؛ نام نامی اوست جار اللہ جعل اللہ فی الجنان مثواہ ؛ سال نقلش ملک بہفت ورق ؛ در رقم رحمۃ العلی الحق ۵۳۷ والذی ہو کنایۃ عن موزون مع اعتبار معناہ فحکمہ عند سیبویہ حکم الموزون ولیس بعلم نحو مررت برجل فعل ای احمق ہذا التفصیل کلہ فیما اذا کان الموزون اسما واما اذا کان فعلا نحو افعل امر فحکمہ حکم الموزون مع کونہ علماً ہذا خلاصۃ ما فی شرح الرضی للکافیۃ فظہر مما ذکرنا انہ لو کان صفۃ صفۃ لقولہ فعلی لقیل الصفۃ بالالف واللام واندفع ما یتوہم علی توجیہ الحالیۃ من کون ذی الحال نکرۃ محضۃ ووجہ الاندفاع منع النکارۃ ولو ناقشت بان ذا الحال یجب ان یکون فاعلاً او مفعولاً بہ وفعلی لیس کذلک قلنا یکفی للحالیۃ الفاعلیۃ والمفعولیۃ من حیث المعنے وفعلی فاعل او مفعول للمفارقۃ معنے کما لا یخفی پس از آنکہ حرکت یاء راء در مبیوع نقل کردہ بما قبل دادند ویاء ساکن شد دو ساکن بہم آمدند نزد یک بعضے

یاء را حذف کردند پس واو ساکن ما قبل او مکسور آن واو را یاء کردند مبیع شد وقیل قائلہ سیبویہ کہ ماء

دوم را حذف کردند لان الزائدۃ احق بالحذف من الاصلیے حذف المفصل علیہ للعلم بہ ولاستحالۃ من

مرحوان

عنہما

تقول

تقدیراً لم یؤنث اسم التفضیل مع کونہ خبراً عن الزائدۃ ثم لا اخفاء فی جریان ہذا الدلیل فی نحو تزمین
للمخاطبۃ ویدعون ویرمون مع ان المحذوف ہناک ہو الاصلی بلا خلاف من احد فلا بد من
التخصیص ولعلہ لہذا قال اما مثل مضیوفۃ الضیافۃ بمہمانی نزدیک کسی آمدن تضییف کذلک
وایضا نزدیک بغروب شدن آفتاب ومخیوطۃ الخیاطۃ درزی گری کردن من بضرب مخیوط ومخیط
دوختہ شاذ ست بدانکہ گاہ باشد کہ اسم مفعول اجوف واوی را بتصحیح خوانند وآن نیست مگر
دو حرف مَدْوُوْفٌ ومَصْوُوْنٌ کذا فی الصحاح وقد جاء فیہما النقصان ایضاً ف صحاح
نام کتابی ست مشہور در لغت عرب تصنیف ابو نصر اسماعیل بن حماد الجوہری صاحب آئینہ صورت
تاریخ وفاتش چنان نظم کردہ ۵ آنکہ ذاتش بصد صفات آمد ؛ جوہری کاشف اللغات آمد ؛
سال ترحیلش ار بخواہی ہان ؛ مظہر رحمۃ العلی برخوان ؛ لکن سیبویہ تصحیح واوی را منکر شدہ
وگفتہ لا تعلمہم اتموا الواوات وکسائی خاتم مصووغ نیز حکایت کردہ است و در جمیع ابواب اجوف
واوی تصحیح را قیاساً جائز داشتہ وگاہ باشد کہ اسم مفعول واوی بر صورت یائی آرند چون مشیب
از شاب یشوب ومنیل از نال ینول چنانچہ عکس نیز کنند چون مہوب از ہاب یہوب ہیبۃ وگاہ باشد
کہ اسم مفعول اجوف یائی را بتصحیح خوانند چون مبیوع برخلاف قیاس وفی بعض الرسائل وبنو تمیم
یصحح الیائی فیقول مبیوع ومخیوط ومطیوب وغیر ذلک پس ظاہر شد کہ حکم بشذوذ بر لغت اہل حجاز
وقد اشرنا الی ذلک فیما سبق ایضاً الاجوف الواوی من مہموز الفاء آبَ یَؤُوْبُ اَوْباً
دست و پای زود انداختن ناقہ در رفتار و بازگشتن والاَوْبۃ والایاب کذلک من حد نصر واَبَتِ
الشمسُ لغۃ فی غابت وابَتُ الی فلان وتَاَوَّبتہ اذا اتیتہ لیلا فہو آیِبٌ الامر منہ اُبْ والنہی منہ
لا تَاُبْ والاجوف الیائی من مہموز اللام جاء یجیء یقال جاءہ وجاء الیہ بیامد بروی جیئاً
ومجیئاً وجیئۃ آمدن وجیئۃ بالکسر اسم منہ اجاءۃ آوردن فہو جاءٍ وجِیءَ یجاء جیئاً
ومجیئاً وجیئۃ فذاک مجییءٌ الامر منہ جِیْءْ والنہی لا تجیْءْ جاءٍ در اصل جایِءٌ بود در توضیح این
مقام بتمہید سہ مقدمہ احتیاج تام ست یکی آنکہ ہر یائی کہ پیش از ہمزہ واقع شود وعلت موجبہ ابدال
آن ہمزہ نیز موجود باشد در چنین صورت مختار سیبویہ آنست کہ آن یاء را بہمزہ بدل باید کرد
بعدہ بموجب قانون اجتماع ہمزتین کہ در بحث مہموز بنگارش در آمد عمل باید کرد ومختار خلیل آنست
کہ قلب مکانی باید کرد ہمزہ را بجای یاء باید برد ویاء را بجای ہمزہ وآین در دو صورت باشد یکی
در اسم فاعل اناجوف مہموز اللام چون جاءٍ دوم در جمع اقصای این اسم فاعل چون جواءٍ کہ در اصل جوایِءُ ترایا

بود سیوم در جمع قضایا فعیلة که لام کلمهٔ او همزه باشد چون خطایا که در اصل خطایئ بود دلیل
از جانب خلیل آنست که اگر قلب مکانی نمیکنیم واختیار مذهب سیبویه میکنیم اجتماع همزتین لازم می آید
وایضاً ارتکاب اعلالین لازم می آید یکی قلب یاء بهمزه دوم قلب همزهٔ ثانیه بیاء، وبر اہل انصاف
پوشیده نماند که اظهر قول سیبویه است وهر دو دلیل که از طرف خلیل آورده اند غیر جید اند اما دلیل اول برای
آنکه فرار از مکروه در جائی باید کرد که راه اخلاص از و مسدود باشد اگر چیزی مؤدّی بمکروهی شود که سبب
زوال او حاصل باشد ارتکاب چنین چیزی محذور نیست چنانچه مَقُول که در اصل مَقْوُول بود ضمهٔ واو را
بماقبل دادند باآنکه موجب التقای ساکنین میشود زیراچه مزیل این محذور که حذف احدی الواوین باشد
ممکن است پس اجتناب از نقل حرکت نکردند وامثال این بسیار است وکذلک در ما نحن فیه قلب همزهٔ
ثانیه بیاء بقاعدهٔ ائمة مزیل اجتماع همزتین است ونعم ما قیل؎ زلف را بوسه زدم لعل لبت
کردم یاد؛ آری از مار نترسم چو فسون دانستم؛ اما دلیل ثانی برای آنکه بر مذهب سیبویه اگرچه ارتکاب
اعلالین میشود لیکن هر دو بر وفق قیاس اند بخلاف قلب که بر خلاف قیاس است وارتکاب دو چیز که
بر طبق قیاس باشند اَولی است از ارتکاب یک چیز که مخالف قیاس بود اگر ترس مخالفت اقوال جمّ
غفیر از علماء نباشد غالب در ظن این مسکین قاصر در فن آنست که مذهب خلیل با مذهب سیبویه موافق
باشد و در کلام اگر تصریح بقلب مکانی شده باشد محمول بر تشبیه گردانیم نه بر حقیقت اصطلاحیه یعنی جاءٍ را
با جرای اعلالین چنان ساخته اند که گویا مقلوب است کیف لا وقد حکی عن الخلیل انه اذا اجتمعت الهمزتان فی
کلمة اختیر تخفیف الاخیرة نحو جاءٍ وآدم وتوجیه این کلام تا آنکه مذهب خلیل موافق مذهب سیبویه نباشد
مشکل است لیکن اگر استدلالات که از جانب خلیل مذکور کردیم منقول از خلیل باشد پس جریان این تاویل
را گنجایش نیست کما لا یخفی مقدمهٔ ثانیه آنکه چون فَعِیلَة وفَعُولَة را جمع اقصی کنند دو حرف اول
را فتح دهند سیوم جا الف جمع تکسیر در آورند وواو ویاء را مکسور کنند وتای وحدان را بیندازند
وآن واو ویاء را بقانون آوائل بهمزه بدل کنند چون صحائف وعجائز مقدمهٔ ثالثه
آنکه هر جا که بعد الف جمع اقصی همزه واقع شود وبعده یاء بود و در مفرد او همزه پیش از یاء واقع نشده
باشد کسرهٔ آن همزه را بسبب ثقل بفتحه بدل کنند وآن یائی که بعد همزه است بسبب انفتاح ماقبل بالف
منقلب گردانند بعده آن همزه را میان الفین مستکره پنداشته بیاء بدل سازند واین بر چند صورت
متصور شود یکی آنکه هرگز در مفرد او همزه نباشد چون مَطَایَا ومَطِیَّة وبَلَایَا وبَلِیَّة دوم آنکه همزه باشد
لیکن یاء نباشد چون صَلَایَا وصِلَاءَة سیوم آنکه هر دو باشند لیکن یاء مقدم از همزه باشد چون

ن
کلاش

چون خطایا وخطیئة الا آنکه در مفرد واو بعد از الف در چهارم جا افتد درین یک صورت آن همزه را
بواو بدل کنند برای موافقت مفرد چون اِدَاوَةٌ واَدَاوَی وآما نحو هداوی در جمع هدیّة واشاوی
در جمع اَشْیَاء شاذ ست واگر در مفرد همزه پیش از یاء بود همزه جمع را سلامت گذارند ویاء را
حذف کنند وعوض آن یاء یا عوض حرکت او تنوین در آرند علی اختلاف المذهبین اعم از آنکه در اصل
چنین باشد چنانچه در اسم فاعل از شاءَ یشاءُ بروزن دعاء یدعو که شائیة می آید یا باعلال وقلب
منعکس چنین شده باشد چنانچه جائیة که در اصل یاء مقدم بر همزه بوده است وباعلال وقلب منعکس
شده چون اینهمه بر صفحه خاطر عاطر منقش گشت باز آئیم بتنقیح عبارت متن ودر وی دو قول ست اول آنکه
یاء را بهمزه بدل کنند کما تقدم فی قانون قائل دو همزه متحرک در یک کلمه بهم آمدند ویکی از ایشان مکسور بود
دوم را بیاء بدل کردند کما تقدم فی قانون ائمة وقد ذکرنا هنالک ما ینفع ههنا پس اعلال قاضٍ کردند
صیغه اسم فاعل ست از قضاء من حد ضرب معناه حکم کردن وگزاردن واجب وتمام کردن ومحکم
کردن وکشتن وآفریدن وتقدیر کردن وروا کردن حاجت وخبر کردن وواجب گردانیدن و
دانستن ومردن ورسانیدن وپرداختن وایضا القضاء مرگ واداء فرضی که وقتش گذشته باشد
جاءٍ شد واین قول سیبویه ست سوال خلیل استاد سیبویه بود تقدم قول او مناسب تر است
جواب برای قوت قول سیبویه قولش مقدم آوردند چنانچه بیان شد فی شرح الجاربردی ومذهب
سیبویه اقیس واصح لما نقل عن العرب الموثوق بعربیتهم اللهم اغفر لی خطائی مثل خطائی بتحقیق الهمزتین
فلو کان خطایا مقلوبة کما هو مذهب الخلیل فی مثله لم یکن لذلک وجه ودوم آنکه عین کلمه را قلب کرده
بجای لام کلمه بردند ولام کلمه را بجای عین کلمه کراهة لاجتماع الهمزتین قد عرفت ما فیه فتذکر واین قول
امام خلیل ست بعده اعلال قاضٍ کردند جاءٍ شد ودر وقت اضافت وتعریف بالف ولام اعلال
قاضٍ نکنند بلکه اعلال القاضی کنند وعلی هذا یحتمل ان یکون متعلقا بالفعل المحذوف ای قس علی هذا
وقوله خطایا کان فی الاصل مسئلة اخری مناسبة لما تقدم ویحتمل ان یکون متعلقا بما بعده ای
بناء علی هذا الاختلاف المذکور فی جاءٍ حصل هذا المجموع من کون اصل خطایا کذا واختلاف الا ما فیه
خطایِئُ بتقدیم الیاء علی الهمزة علی وزن فعایل بالیاء کما هو القیاس فی جمع فعیلة اشارة الی
المقدمة الثانیة ثم قلبت الیاء همزة کما تقدم فی صحائف فاجتمع الهمزتان وانکسر احدهما
فقلبت الهمزة الثانیة یاء کما تقدم فی ائمة فصار خطائیُ بتقدیم الهمزة علی الیاء فقلبت الهمزة
المکسورة یاءً مفتوحة بان قلبت اولا کسرتها فتحة ثم الیاء التی بعدها الفا ثم تلک الهمزة الواقعة بین

الالفین یاءً کما ہو القیاس فی مطایا اشارۃ الی المقدمۃ الثالثۃ جمع مَطِیَّۃ ف اصلہا مَطِیْوَۃ علی وزن فَعِیْلَۃ ط من المطو بمعنی نیک رفتن ستور در سفر وکشیدن یقال مطوت بہم ای مددت بہم فی السیر والمطیۃ بارگی یذکر ویؤنث اصلہ مَطَایِوُ قلبت الواو یاءً لتطرفہا وانکسار ماقبلہا فصار مَطَایِیُ وبیائین قلبت الیاء الاولی ہمزۃ کما فی صحائف فصار مَطَاءِیُ بیاء واقعۃ بعد الہمزۃ الواقعۃ بعد الف فعائل فکرہوا وقوع الہمزۃ المکسورۃ بین حرفی العلۃ فی الجمع المستقل مع ان مفردہ لیس کذلک حتی تراعی موافقتہ فابدلوا کسرۃ الہمزۃ فتحۃ فانقلبت الیاء الفًا فصار مَطَاءَا فکرہوا وقوع الہمزۃ بین الالفین فقلبوہا یاءً ف مفتوحۃ فصار مطایا و

این قول سیبویہ ست اما بر قول خلیل قلب کردند ہمزہ را بجای یاو بردند ویا را بجای ہمزہ آوردند ثم فعل بہ مافعل فی مطایا بعد قلب یائہ الاولٰی ہمزۃ وبالجملۃ در خطایا سہ تغیر افتادہ یکی آنکہ از خَطِیْئَۃ خَطَایِءُ شدہ دوم از خَطَایِءُ خَطَاءِیُ گشتہ سیوم از خَطَاءِیُ بخطایا آمدہ در مقام اول وسیوم سیبویہ با خلیل متفق ست اما در مقام ثانی اختلاف دارند چنانچہ در مقدمۂ اولی بہ تفصیل گذشت اعلم ان الخطأ بفتحتین ناراست ضد الصواب وقد یمد والخِطْأۃ بفتح الاول وکسر الثانی گناہ کردن من حد ضرب وکذا الخاطئۃ والخَطِیْئَۃ علی وزن فعیلۃ اسم منہ وفی المحسن الخطیۃ و الخطأ والخطاء والخاطئۃ گناہ کردن وعلل دیگر کہ درین ابواب واقع شوند از آنچہ یعنی از قوانین کہ در ماسبق یاد کردہ شدہ بیرون آیند مثلا تعلیل جآءَ از قانون قال معلوم میشود وتعلیل حَیَّ از قانون قیل وہکذا وصرف خاف یخاف از باب علم یعلم وہمچنین باب ہاب یہاب وطال یطول از باب شرف یشرف ست بقرینۂ طویل ہمبرین مذکورات قیاس باید کرد المخافۃ ترسیدن والہیبۃ والمہابۃ بزرگی وترس وترسیدن والطول بالضم درازی خلاف العرض ودراز شدن مع بعضہما وبالفتح منت نہادن وفزونی کردن برکسی وغالب آمدن در فضل ومنت من حد نصر صلتہ بعلی وکذا ابواب المنشعبۃ ای الثلاثی المزید فیہ والانشعاب فی اللغۃ پراگندہ شدن ومردن والشعب جدا کردن از ہم وبہم پیوستن من الاضداد چنانچہ از باب افعال اَغَاثَ یُغِیْثُ اِغَاثَۃً بفریاد رسیدن وباران دادن الاول واوی والثانی یائی فہو مغیث واغیث یغاث اغاثۃ فہو مُغَاثٌ الامر منہ اَغِثْ والنہی لَاتُغِثْ واما اَخِیْلُ الاخالۃ درگمان افگندن وسزاوار شدن ومشتبہ شدن وامیدوار شدن از ابر کہ ببارد واخیلت الناقۃ اذا وضعت وقرب ولدہا خیالًا کیلا یقربہ الذئب واغیم الاغامۃ ابرناک شدن ہوا یقال غامت السماء واغامت واغیمت

الخطائیۃ
الخطائیۃ

وغيمت وتغيمت صارت ذا غيم اغيم القوم اصابهم غيم و مانند آن چون اَغيَل واَغوَل الغال
درحالت آبستنى فرزند را شير دادن والاغوال حريص شدن ويقال اغولت القوس اذا صوتت
شاذ ست وبسا باشد كه موافق قياس نيز مستعمل شوند كذا فى الصراح اِفاثة دراصل اِغواثا بود
حركت واو نقل كرده بماقبل دادند و واو را الف كردند وبعضى نقل حركت نكنند چنانچه در قاعدهٔ يقال
گذشت بعده دو الف ساكن بهم آمدند بعضے اول را حذف كردند وبعضى دوم را چنانچه گذشت
وعوض او تاء در آخر در آوردند اِغاثة شد قانون هر حرف كه در مصدر ساقط شود بغير التقاى
تنوين احترازست از مثل تَبَنّى ورِضًا والالتقاء بهم رسيدن ويكديگر را ديدن عوض او تاء در آخر
در آورند خواهى شنيد انشاء الله تعالى كه در مصدر رآى يرى رُئية سه وجه جائزست تعويض تاء در ولازم
نيست چنانچه عِدَة بكسر عين وسَعَة بكسر سين وفتح او ومعنى اين هر دو لفظ در بحث مثال گذشت
واغاثة واستغاثة فرياد خواستن **ف** سوال واو در عِدة در اول كلمه حذف شده است
عوض او تاء در آخر كلمه چرا آوردند جواب اگر تاء در اول كلمه مى آوردند التباس مصدر بفعل مضارع
آمدى از روى صورت نه در تلفظ چرا كه اين تاء مكسور باشد وعلامت فعل مضارع كسره ندارد در لغت فصيح
ودر وَعْدُ ووَزْنُ واو نيفتاد زيرا كه كسره نيست كذا فى دستور المبتدى وحواشيه لها ومن باب الافتعال
اختار يختار اختيارًا برگزيدن وبخواهش كار كردن فهو مختار واختير يختار اختيارًا فهو مختار
الامر منه اِختَر والنهى لاتختر اسم فاعل واسم مفعول هر دو بر يك طريق آيند ومعنى اسم فاعل برگزيننده
وبخواهش دل كار كننده ومعنى اسم مفعول برگزيده شده وكار بخواهش دل كرده شده الا ان اسم
الفاعل فى الاصل مُختَيِر بكسر العين واسم المفعول مُختَيَر بفتح العين ومن باب الانفعال
وهو كله لازم اِنقاد ينقاد انقيادًا كشيده شدن وگردن نهادن در اصل انقوادًا بود فهو منقاد
الامر منه اِنقَد والنهى لاتنقد ومن باب الاستفعال استعان يستعين استعانة يارى خواستن
وموى زهار ستردن زهار بالكسر شرمگاه وستردن بضمتين تراشيدن فهو مستعين الامر منه
استعِن والنهى لاتستعن واستحوذ يستحوذ شاذ ومثله استصوب واستروح وعند ابى زيد
التصحيح قياس فى مثله اذا لم يكن لفعل ثلاثى كاستنوق وعند سيبويه نحو استنوق ايضا شاذ
فى الصحاح هذا الباب كله يجوز ان يتكلم به على الاصل تقول العرب استصاب واستصوب واستجاد
واستجود وهو قياس مطرد عندهم الاستحواذ غالب شدن ودست يافتن بر چيزى قوله تعالى الم نستحوذ
عليكم اى نغلب عليكم وعلى اموركم والاستصواب صواب شمردن والاستروح آسودن وبوى بردن

دل م

وآسایش جستن و در ابواب دیگر از اجوف اعلال نکنند زیرانچه موجب او موجود نیست چنانچه در
باب تفعیل حَوَّلَ یُحَوِّلُ تَحْوِیْلًا بسیار گردانیدن و واگردانیدن و بگردیدن لازم و متعدی ست
فهو مُحَوِّلٌ الامر منه حَوِّلْ والنهی لَاتُحَوِّلْ باب تفعّل نحو تَحَوَّلَ یَتَحَوَّلُ تَحَوُّلًا برگشتن از جای
بجای فهو مُتَحَوِّلٌ الامر منه تَحَوَّلْ والنهی لَاتَتَحَوَّلْ وباب المفاعلة نَاوَلَ یُنَاوِلُ مُنَاوَلَةً
چیزی بکسی دادن فهو مُنَاوِلٌ ونُوْوِلَ یُنَاوَلُ مُنَاوَلَةً فهو مُنَاوَلٌ الامر منه نَاوِلْ والنهی
لَاتُنَاوِلْ باب التفاعل تَنَاوَلَ یَتَنَاوَلُ تَنَاوُلًا خوردن و فراگرفتن یقال ناولتُه الشیءَ
فتناولَه ای اعطیته فاخذه فهو مُتَنَاوِلٌ الامر منه تَنَاوَلْ والنهی لَاتَتَنَاوَلْ وعلی هذا القیاس
هذا الترکیب من قبیل قولهم علیه التوکل وقد ذکر فی شرح قوله ولاعبرة به فتذکر **صرف**
الناقص دَعَا یَدْعُوْ دُعَاءً بضم الدال والمد خواستن وخواندن وعبادت کردن والدعوة
بالفتح بطعام خواندن وبالکسر به پسری خواندن ودعوی نسب کردن هذا کلام اکثر العرب وبعضهم
یعکسون وبالضم خواندن بحرب وایمان فهو دَاعٍ ودُعِیَ یُدْعٰی دُعَاءً فهو مَدْعُوٌّ الامر منه اُدْعُ
والنهی لَاتَدْعُ دُعَاءً دراصل دُعَاوٌ بود واو را بهمزه بدل کردند محققان بر آنند که اینجا نیز همان مساحت
است که در قانون قَائِلٌ واوائل گذشت دُعَاءٌ شد **قانون** بر واوی و یائی بدانکه چون الف بعد
از الف زائده بر طرف افتد آن نیز بهمزه بدل میشود چون حَمْرَاءُ که دراصل حَمْرٰی بود بروزن سَکْرٰی
فزیدت الالف قبل الآخر للمد فابدلت الثانیة همزة کذا فی شرح المصباح والشافیة پس تخصیص این
قانون بواو و یاء از برای احتراز از الف نباشد بلکه از جهت کثرت وقوع ست **ف** جاربردی گفته
وجه قلب واو و یاء که در طرف بعد الف زائده افتد آنست که این واو و یا بسبب انفتاح ماقبل خود ها
متقاضی شدند که الف گردند زیرا که الف حاجز ضعیف ست مانع نخواهد شد و چون اجتماع الفین
یکے الف زائده و دیگری الف مبدل لازم آمد مبدل را بسبب نرمی طبیعت او همزه کردند زیرا که در حذف
التباس ممدود بمقصور لازم آمدی کذا قال المولوی انور علی رح **ف** که بعد از الف زائده بر طرف افتد
یعنی بعد از و حرفی دیگر نباشد یا در حکم طرف یعنی بعد او حرفی باشد که ذکر او لازم نبود چنانچه تای فارق
درمیان مذکر و مؤنث چون سَقَّاءَةٌ که در مذکر سَقَّاءٌ گویند یا تای قیاسیه که فارق میان واحد و جنس
بود چون اصطفاء واصطفاءة یا الف تثنیه که لازم نباشد چون کساء وکساءان واگر تای تانیث
موضوع با کلمه باشد چون عداوة ونهایة آنرا اعلال نکنند و همچنین اگر تاء فارقه میان واحد و جنس
قیاسی نباشد چون غطایة وغطاء وذلک لان تاء الوحدة فی المصدر قیاسیة کثیرة فهو حفظ

بخلاف اسم العین فان مایکون الفرق بین مفرده وجنسه بالتاء منه قلیل فکان الاصل لزومها اذ لیست قیاسیة ومع ذلک فقد یجوز الہمزة ایضا نظراً الی عدم لزوم التاء حقیقةً وہمچنین اگر الف تثنیه لازم باشد آنرا نیز تعلیل نکنند چون ثنایان اذ لم یستعمل ثناء للواحد وشیخ ابن حاجب در شافیه فرموده که چون بعد از واو ویا تای تانیث واقع شود قیاس آنست که بدل بہمزه نکنند واگر بدل کنند بر خلاف قیاس خواہد بود لیکن اظہر آنست که مصنف فرموده است که واو ویا را بہمزه بدل کنند چنانچه دُعَاءٌ نظیر واویست که بر طرف باشد اگر بضم دال وتخفیف عین ست صیغهٔ مصدر ست واگر بفتح دال وتشدید عین ست صیغهٔ مبالغه ست شعر ایاک ایاک المراء فانه ؛ الی الشر دعّاء وللشر جالب ؛ وعَدَّاءَةٌ نظیر واویست که در حکم طرف باشد بدانکه در بعضی نسخ بعین مهمله واقع شده ودر بعضی بغین معجمه واگر بعین مهمله است پس بتشدید دال ست از عدا یعدو عدوا بمعنی دویدن وگذرانیدن چیزی را گذاشتن واز حد در گذشتن ودشمنی کردن وستم کردن والتاء فیه عارضیة فانه یقال للمذکر عدّاء کذا فی شرح الشافیة واگر بغین معجمه ست پس بتخفیف دال ست در اصل غداوة بود ماخوذ از غدوة بمعنی آنچه بگاه خورده شود والواو فیها فی حکم الطرف لانه قد یحذف منه التاء مثل قوله تعالی اٰتنا غداءنا کذا فی جامع المسائل وسقّاء وسقّاءة بتشدید قاف مرد آبکش وزن آبکش من السقی آب دادن من حد ضرب ودر عَدَاوَة بفتح عین مهمله وتخفیف دال دشمنی وسِقَایَة بکسر سین آب دادن وپیمانه وظرفی که در وآب وشراب وشیر کنند بسلامت ماند زیرانچه نه در طرف ست ونه در حکم طرف صاحب جامع المسائل گفته که تای سِقَایَة لازم نیست پس در حکم طرف باشد لما جاء فی الحدیث الصحیح اوکِ سِقَاءک الا ایکاء دہن بستن وبتحقیق که ما ذکر کردیم این اعتراض وارد نمیشود فتذکر ودر رای جمع رایة در شرح شافیه که منسوب بصاحب شافیه است تصریح بجمعیت رای کرده است لیکن شیخ جاربردی فرموده است وفیه نظر بل الوجه ان یقال رای وراية علی حد تمر وتمرة ف مولوی انور علی رح نوشته که ثای ورای در اصل ثَوَیٌ ورَوَیٌ بوده اند واو را بالف بدل کرده اند اگرچه قیاس آن بود که او را بر قرار میداشتند ویاء را تعلیل میکردند چنانچه در لفیف مقرون قاعده مقرر ست که لام کلمه را تعلیل میکنند وعین کلمه را بسلامت دارند چون طوی وقوی لیکن اینها را برایة وغایة ملحق کرده واو اینها را تعلیل کردند واین خلاف قیاس ست ودر شرح شافیه که منسوب بسوی ابن حاجب است مذکور ست که ثای ورای جمع ثایة ورایة است وظاہراً این قول خلاف مختار ابن حاجب ست زیرا که او خود در شافیه گفته است که ضعیف ست قول کسی که کلمهٔ مجرد از تا را جمع ذو التاء گفته است یعنی

ثمر را جمع ثمرة گفته بلکه ثمر جنس ست و ثمرة اسم جنس همچنین ثائی و رائی جنس ست و ثاية و راية اسم جنس
مخفی نماند که در عبارات علما بسیار باشد که اسم جنس را جمع خوانند لمشابهة بینهما بلکه بعضی او را داخل جمع
گردانیده اند چنانچه در علم نحو مذکور شده آلراية علم آلرايات جماعة بسلامت ماند زیرانچه ماقبل او الف
مبدل ست از واو بر خلاف قیاس زیرانچه چون لام کلمه حرف علت باشد قیاس آنست که عین کلمه را اعلال
نکنند کما مر فی شرح الشافیة والمالکی رائی اصله رَوَی من رویت الحدیث اذا اظهرت اذ الراية تظهر امر
صاحبه پس آنچه بعضی طالب علمان در حواشی این کتاب نوشته اند که الف مبدل از همزه است سهو عظیمست
وظاهرا این جماعه بی فکر رای را بمعنی فکر گمان برده اند وندانسته اند که رای باینمعنی جمع راية نیست زائدم
نیست یدعُو در اصل یدعُوُ بضم واو بود واو را ساکن کردند بحذف حرکت از وی یدعُو شد قانون
هر واوی و یائی که بر طرف باشد و اگر در میان افتد نقل حرکت بماقبل کنند چون قِیلَ و بِیعَ و همچنین در
یَرْمُونَ و تَدْعِینَ اگرچه در بعض کتب نقل حرکت درین باب اختیار نکرده اند بلکه اولاً ضمه یای و کسرهٔ
واو را حذف کرده اند بعده واو و یاء را بسبب التقای ساکنین ف یعنی حذف کرده اند ما بعده
برای مناسبت واو میم را مضموم کردند و عین را برای مناسبت یاء مکسور ساختند و قد اشرنا الی ذلک
فیما مر ایضا مضموم یا مکسور و اگر مفتوح باشد بحال گذارند الا لضرورة الشعر علی سبیل الشذوذ
و ماقبل او نیز مضموم یا مکسور بود و اگر مفتوح باشد منقلب بالف گردد چون بذا عصًا و مررت بعصًا
و اگر ساکن باشد بحالش گذارند چون دَلْوٌ و ظَبْیٌ و از یحبت او را ملحق بصحیح خوانند آن واو و یاء را
ساکن گردانند بدانکه اسکان گاه با نقل حرکت بماقبل باشد و گاهی بی نقل و نحن فیه از قسم ثانی ست و برای
اشارت باینمعنی مصنف فرموده و حرکت او را حذف کنند چنانچه یدعو و یرمی و داع و رام معنی دعا
و دعوة عنقریب گذشت و آلرمی انداختن و تیر انداختن رَمایة بالکسر کذلک قال ابن السکیت یقال
رمیت عن القوس و رمیت علیها ولا یقال رمیت بها و فرود شدن و دشنام دادن و بازی کردن و کار
ساختن بدانکه قومی از عرب واو و یاء را حکم حرف صحیح دهند و یای رامی و یرمی و واو یدعُو در وقت
رفع و جر متحرک میخوانند و در لن یدعوَ و لن یرمیَ و اَجیبُوا داعیَ اللهِ جماعتی از جنیان بخدمت حضرت
رسالت پناه صلی الله علیه وسلم می آمدند و استماع قرآن مجید میکردند و چون بقوم خود میرفتند
بگمان را بدین آنحضرت علیه الصلوة والسلام که داعی الی جانب الله ست دلالت میکردند و میگفتند یا قومنا
اجیبوا داعی الله و آمنوا به یغفر لکم من ذنوبکم الآیة الاجابة پاسخ دادن اَجابه و اجاب عن سؤاله
بمعنی و قبول کردن آجاب الله دعاءه و استجاب بمعنی و المراد فی الآیة المعنی الاخیر و پاسخ بفتحتین جواب

ای درویش جنیان که هم نسل شیطان اند و در اصل از آتش اند بشنیدن کلام ربانی جگرهای ایشان آب شد
تو که از خاک زادهٔ و بر خاک افتادهٔ حیف باشد که چون آتش سرکشی کنی و چون باد هرزه گرد شوی
و چون آب از حکم ایزدی چین برابرو زنی ٥ گر تو از حکم خدا چین میزنی ؛ مرد میخوانی و چون بینی زنی

ساکن نکردند زیرانچه نه مضموم ست و نه مکسور دُعِیَ در اصل دُعِوَ بود واو را یا کردند دُعِیَ شد فانون
هر واوی که ماقبل او مکسور باشد و در یکی ازین پنج مواضع افتد آنرا بیاء بدل کنند مثل دُعِیَ
هم داخل موضع اول و هم داخل موضع ثانی ست و قید یکی برای احتراز از دو نیست اول آنکه هر واوی
که ساکن مظهر بود و ماقبل او مکسور چنانچه میزان بشرطی که در بحث مثال بنگارش درآمد و معنی میزان در
ماسبق گذشت دویم آنکه بجای لام کلمه بود اعم از انکه بعد او حرفی دیگر باشد یا نباشد و اگر باشد لازم بود خواه
عارض لان اللام محل تعبیر پس احتیاج نماند بآنچه در بعض رسائل واقع شده بر واوے که ماقبلش مکسور ست
چون بر طرف افتد بدل بیا گردد چنانچه دُعِیَ و دُعِیَا و اما داعیة و دعیت محمول اند بر مذکر و ماقبل او مکسور
چنانچه دُعِیَ و دعیت و رضی الرضاء بالکسر خوشنود شدن و پسندیدن و کذا الرضوان من باب علم یعلم
بدانکه چون رضی را مخفف کنند و ضاد را ساکن گردانند کما تقول فی عَلِمَ عَلْمَ بسکون اللام واو باز نگردد
زیرانچه کسرهٔ ضاد باقی ست حکماً لعروض زوالها و رضیت و داعیة و اما مقاتوة که بمعنی خادمان ست
شاذ ست سیوم آنکه هر واوے که در مصدر بود احتراز ست از مثل عوض و ماقبل او مکسور احتراز ست
از مثل زوال و در فعل او بسلامت نمانده باشد یعنی بوجه من الوجوه تعلیلش افتاده باشد لما فی شرح
الشافیة ولا یشترط الاعلال الذی فی المصدر کون الفعل معللا بهذا چنانچه قام قیاما بکسر القاف ایستادن
و قام الماء ای جمد و قام الدابة وقفت و قامت السوق ای کسدت و قال الفراء ای نفقت و در قادم
قواما بصلاح آمدن و ایستادن بسلامت ماند زیرآنچه در فعل او بسلامت مانده است اما حَال
حِوَلاً شاذ ست الحول بازگشتن قال الله تعالی لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا و در اکثر نسخ متن حِوالا بالف
واقع شده ست و ظاهرا از سهو کاتب ست فی شرح الجاربردی حَالَ حِوَلاً شاذ والقیاس حِیَلاً و فی
شرح الزنجانی و قولهم حال یحول حِوَلاً شاذ کذا ذکروه و فیه نظر لانه اسم المصدر انتهی و فی بعض
الرسائل الموثوق بها یقلب الواو یاء اذا کانت عینا لمصدر فعل أُعِلّت فیه و یکون قبلها کسرة و
بعدها الف کصیام بخلاف سِوَار لانتفاء المصدر و لَاوَذَ لِوَاذاً لصحة عین الفعل و حال حولا
و عاد المریض عوداً لعدم الالف هذا کلامه پس ظاهر شد که الف غلط ست مگر آنکه ثابت شود
که حِوَال بالف نیز مصدر آمده است والله اعلم آری حِیَال بایاء مصدر ست بمعنی آبستن ناشدن

پس

کقیام

ناقه ونخل بعد از گشنی دادن و برگشتن گونه روی و مانع شدن میان دو چیز وجنبیدن واما
آنچه علامۀ تفتازانی فرموده اند که حول اسم مصدرست نه مصدر اگرچه موافق اکثر کتب لغة است
اما شیخ رضی اورا مصدر گفته است وصاحب کنز اللغات نیز اورا از جملۀ مصادر شمرده تفسیرش
باین معانی کرده است جدائی افگندن وباز داشتن واز حال برگشتن واز عهد برگشتن وجنبیدن
وبرومند شدن وحیله نمودن وگردیدن ورفتن از جای بجای وقاضی در تفسیر خود حول را بتحویل
تفسیر کرده است وبعضے اورا اسم از تحویل گفته اند والله اعلم چهارم آنکه در جمع باشد احتراز ستا از
مثل عوض ودر وحدان او بسلامت نمانده باشد بلکه بدل بالف شده باشد چون دارٌ ودِیارٌ ویا بیاء
چون ریح ورِیاح بدانکه مصنف اینجا قیدی ترک کرده ست وآن این ست که در لام کلمه تغییر نیفتاده
باشد تا بمثل رِوَاء در جمع ریّان نقض وارد نشود چنانچه دیار جمع دار در اصل دوَر بود ومعنیش
در بحث اجوف تحریر یافت وتِیَرَة بکسر تای فوقانیه وفتح یای تحتانیه جمع تارة در اصل تورة بود
دلیل آنکه در اصل واو بود قول عرب ست که الناس یتتاورون وابو البقاء نیز تصریح کرده است
بآنکه الف تارة مبدل از واوست لیکن در صحاح آورده است که الفش مبدل از یاء ست التارة
یکبار والتِیَرَة والتارات جماعة ودر طِوَال جمع طویل بسلامت ماند زیرانچه در وحدان او بسلامت
مانده است وآنکه در بعض اشعار طِیَال بیاء واقع شده است شاذ مردودست که هم مخالف قیاس
وهم مخالف استعمال ست الطویل دراز خلاف قصیر پنجم آنکه هر واوی که در جمع باشد احتراز است
از مثل سِوَار بمعنی دست برنجن ونیم خورده ودست برنجن زیوریست که در دست کنند ودر وحدان
ساکن بود بلکه در بعض رسائل گفته که وحدان او بر وزن فَعْل یا فَعْلَة باشد چون حیاض وحوض
ورِیاض وروضة وبالجمله این قید برای احتراز از طوال ست که جمع طویل ست ولبعده الف جمع بود
عطف ست بر قول او در وحدان ساکن بود نه بر قول او ساکن بود قال فی شرح الشافیة وانما احتیج
الی هذا الشرط لان واو الواحد لم تعتل بل فیها شبهة الاعلال وهو کونها ساکنة لان السکون یجعلها
کالمیت فکانها معللة وانما تاثر الشرط المذکور لان کون الواو بین الکسرة والالف کانه جمع بین
حروف العلة الثلثة فیقلب الفلها ای الواو الی مایجانس حرکة ماقبلها ای الیاء واین قید برای اخراج مثل
دِوَل در جمع دولة ست چنانچه حیاض جمع حوض چاه کوتاه که برای ایستادن آب می کنند وحوض
مصدر نیز آمده بمعنی حوض ساختن من حد نصر اما ثِیَرَة بکسر ثای مثلثه وفتح یاء وسکون یاء نیز آمده
است جمع ثور یعنی گاو نر ونام قبیله ایست در عرب ونام کوهی ست در مکه ونام برجی ست از بروج

[illegible]

آسمان و نام غاریست که حضرت رسول صلی الله علیه وسلم درو بوده و دیوانه و چیزی سبز ست که مانند کفک بر سر آب بندد و کشک بدانکه کشک بالفتح نانخورشی ست که از جغرات می پزند کذا فی الشرفنامه وقیل طعامی ست معروف که از آرد گندم و جو و شیر میسازند و جنسی از آن از گوشت و گندم نیز میکنند و برابر هریسه میخورند و در عربی کشک را اَقِط میگویند شاذ ست **ف** زیرا که ثِیَرَة در اصل ثِوَرَة بوده است واو را بیاء بدل کرده ثِیَرَة خوانند و حال آنکه بعد از واو الف جمع موجود نیست **ط** از روی قیاس نه استعمال و گاهی موافق قیاس استعمال کنند **ف** و ثِوَرَة خوانند **ط** قال المبرد انما قالوا ثِیَرَة لیفرق بین الثور من الحیوان و الثور من الاقط و المخصص انهم لما قالوا فی جمع ثور من الحیوان ثِیرَان علی وزن جِیرَان حملوا ثِیَرَة فی جمعه علیه ولیس لثِوَرَة جمع ثور من الاقط ما یحمل جمعه علیه فی القلب **ف** ابو العباس محمد بن یزید بن عبد الاکبر نحوی لغوی در نحو و لغت از ائمهٔ اعلام بوده ادب از مازنی و ابو حاتم سجستانی اخذ کرده و تصانیف بسیار دارد از انست کتاب الکامل و کتاب الروضه و جز آن در سال دو صد و ده متولد شد و شب دوشنبه بست و هشتم ذی الحجه سال دو صد و هشتاد و شش فوت کرد در بغداد و در باب کوفه مدفون گردید کذا فی غایة البیان **ط** و بعضی گفته اند که ثیرة مخفف ثِیَارَة ست چون سَوط و سیاطة **سوال** در قول باری تعالی الصَّافِنَاتُ الجِیَادُ که جمع جواد هست واو را بیاء بدل کرده اند با آنکه در وحدان ساکن نبود **جواب** جمع جَیِّد ست و داخل ضابطه دیار ست و علی تقدیر التسلیم پس شاذ خواهد بود بدانکه در بعض نسخ برای ذکر این مواضع برای علامت عدد حروف هجا را ثبت کرده اند و آنرا حساب جُمَّل خوانند و آن چنان ست که هر حرفی را برای عددی معین وضع کرده اند چنانچه اَ یک بَ دو جَ سه دَ چهار هَ پنج وَ شش زَ هفت حَ هشت طَ نه یَ ده کَ بیست لَ سی مَ چهل نَ پنجاه سَ شصت عَ هفتاد فَ هشتاد صَ نود قَ صد رَ دو صد شَ سه صد تَ چهار صد ثَ پانصد خَ شش صد ذَ هفت صد ضَ هشت صد ظَ نه صد غَ هزار و چون این حروف را جمع کنند بدو طریق کنند یکی مشهور ست ابجد هوز حطی کلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ چنانچه درین قطعه

یکی شمار ز ابجد حساب تا حطی + چنانچه از کلمن ده ده ست تا سعفص + بصد صد ست ز قرشت شمار تا آخر + این دو بیت شدیم از حساب مستخلص + دوم ایقغ بکر جلش دمت هنث وسخ زعذ حفض طصظ گویند بادشاهی بود که نام بهران او

این الفاظ بود و در هر یکے ازین طریقین در ترتیب حروف نکتهٔ رعایت کرده اند چنانچه ظاهر میشود والا اگر مقصود جمع حروف کیف ما اتفق باشد طریق جمع درین دو وجه منحصر نیست واین فائده در اکثر جاها بکار می آید خصوصا در اشعاری که مشتمل بر تعمیه باشد چنانچه درین شعر

ع در زلف توای نگار دلخواه ؛ پنجه صنمم بقید پنجه ؛ مراد از پنجهٔ اول ماهی ست واز ثانی شصت اما آنکه از پنجهٔ اول ماهی قصد کرده است بنا بر آنست که پنجاه بحساب مذکور نون ست ونون در لغت عربی ماهی را گویند چنانچه عارف جامی در ذکر اسرار تسمیه فرموده است ع نون کالعش پای بود میم فرق ؛ ماهی کوثر که در آبست غرق ؛ واما آنکه از پنجهٔ دوم شصت مراد داشته برای آن ست که بای علامت دو ونون علامت پنجاه وجیم علامت سه وها علامت پنج ست وهمگی شصت شود لیکن شاعر از شصت معنے عدد قصد نکرده ست بلکه معنی قلابه داشته یعنی آنچه ماهی را بدان میگیرند سوال بمعنی شستن شصت بصاد ست وشصت که بمعنی قلابه است بسین می آید فکیف یراد باحدهما الآخر جواب هر دو بسین اند وآنکه عددی را بصاد می نویسند غلط عوام ست چنانکه از کتب لغت ظاهر گردد ودر آخر کفایة الصرف نیز تصریح باین معنی کرده آمده ست ف هرچند شارح نے ذکر حساب جمل درینجا بوضاحت کرده تاهم امرے ضروری ازان فروگذاشته وآن این ست که اگر بضرورتے حروف را باعداد جمل نوشتن باشد طریقش آنست که خطی عرضی میکشند وبالای آن خط اعداد حروف مطلوبه بدین طور می نویسند که اعداد حروف آحاد را از خط بالا میگذارند واعداد حروف عشرات را تا خط میرسانند واعداد حروف مأت را از بالای خط کشیده بزیر خط آرند واعداد حرف الف یعنی هزار را که غین ست از بالای خط کشیده بزیر خط آورده اندکی بسوی دست راست کژ کنند مثالش در اسم غفور واضح ست بدین صورت

۱۲۶۸ واین طریق درمیان جمهور مشهور ست ودر خاطر احقر می آید که اگر خط نکشیده شود واعداد حروف را حسب مراتب بدستور اهل حساب نوشته شود آنهم خوب ست چنانچه اعداد اسم مذکور را اگر بدینصورت ؛ ؛ ؛ ؛ نویسیم برای جمع کردن اعداد در فن تاریخ خوب بکار می آید ۱۲۸۶

اُدْعُ در اصل اُدْعُوْ بوده است واو را حذف کردند اُدْعُ شد قانون هر واوی ویائی که برطرف باشد ودر بعضی نسخ والفی نیز واقع شده است تا مثل اِخْشَ را شامل گردد ودر بعضی نسخ که مذکور نشده بنا بر آنست که الف مبدل از واو ست یا یاء لیکن می باید که قید اصالت را ذکر کردی زیرا که اگر در مثل لم یبنأ ولم یهنئ ولم یهنؤ همزه را بالف وواو ویا بدل کنند ساقط نشود در حالت

جزم وامر ساقط شود **ف** زیرا که حروف علت اخوات حرکات بستند بنا برانکه واو از ضمه متولد شده ویا از کسره والف از فتحه وعامل جازم حرکت را ساقط میکند پس حرف علت را که در آخر کلمه که محل تغییرست بحکم مناسبت مواخاة آن از حرکت نیز ساقط خواهد کرد سوال حرف علت مرکب از دو حرکت ست وعامل جازم یک حرکت را ساقط میکند نه دو را پس چگونه حرف علت از جهت جزم بیفتد جواب چون اسقاط پارهٔ از حرف علت ممکن نبود وبقای تمام هم عبث ابطال عمل عامل بود لاجرم تمام حرف علت را ساقط کردند کذا فی حاشیه دستور المبتدی لمؤلفه

امّا در جزم برای آنکه عمل جازم رفع حرکت آخرست ودرینجا رفع حرکت آخر پیش از دخول جازم حاصل شده است پس بدخول جازم همان حرف علت که مشابه بحرکت است حذف کردند کذا فی شرح الکافیه وقد لایحذف الاحرف الثلثة فی الضرورة فیقدر انها کانت متحرکة فحذفت حرکتها للجزم او یقال ان الحروف حذفت للجزم والحروف الموجودة الآن للاشباع وربما جاء فی السعة ایضا وامّا در امر برای آنکه قیاس در امر بنا بر آنکه شیخ رضی تصریح فرموده وآن آنست که مجزوم بلام باشد چون امر غائب لیکن چون برای کثرت استعمال لام را با حرف مضارع حذف کرده اند علت اعراب که موافقت فعل مضارع را بود برخاست پس رجوع ببناء کرد که اصل در فعل است وآخرش را برای وقف محذوف کرده اند چنانچه در اصل برای جزم محذوف بود وکوفیان میگویند که الحال نیز مجزوم بلام مقدره است ومصنف که جزم را با امر مقابل ساخته است رد بر مذهب کوفیان کرده است بدانکه چون لفظ امر علی الاطلاق واقع میشود مراد از امر حاضر بی لام می باشد فی شرح الکافیه نحو لیفعل لایدخل فی مطلق الامر بل یقال له امر الغائب چنانچه لم یدعُ ولم یرمِ ولم یخشَ وادعُ وارمِ واخشَ الخشیة ترسیدن — الشافیة — وادعُ

من باب علم یعلم صرف الماضی دَعَا دَعَوَا دَعَوْا دَعَتْ الی دَعَوْنَا در چهار لفظ تعلیل می افتد **ف** یکی در دَعَا ودوم در دَعَوْا سیوم در دَعَتْ وچهارم در دَعَتَا وباقی ده صیغهٔ این گردان بر اصل خود هستند لمؤلفه مجهول ماضی دُعِیَ دُعِیَا دُعُوْا دُعِیَتْ الی دُعِیْنَا دُعُوْا صیغهٔ جمع مذکر غائب مجهول ماضی در اصل دُعِوُوْا بود حرکت واو بعد از سلب حرکت ماقبل نقل کرده بماقبل دادند چنانچه مقتضای قانون قیل ست بعده التقای ساکنین شد میان هر دو واو واو اولی را حذف کردند دُعُوْا شد وواو را بیاء بدل نکردند وبعضے بخلاف این گفته اند وقد اشرنا الی ذلک فیما سبق مراد از زیرانچه ضمیر مرفوع متصل در حکم جزو کلمه است قید مرفوع برای اخراج منصوب وقید متصل برای اخراج منفصل که این هر دو حکم جزو کلمه ندارند علی ما بیّن فی محله سوال این دلیل جاری نیشود در مثل دَاعُوْنَ

ف زیرانچه اگر در مقابل لام کلمه ...

زیرانچه واو او ضمیر نیست با آنکه لام کلمهٔ او نیز حکم وسط دارد جواب باکی نیست زیرانچه مدعی نیز اعم
است و در مثل داعون دلیل توسط حکمی دیگرست علی ما تقرر فی النحو و بالجملة انتفای دلیل مطلق مستلزم
انتفای مدلول نیست تا بانتفای دلیل خاص چه رسد پس آنچه پیش ازو باشد در حکم وسط باشد دلیل

بر آنکه ضمیر مرفوع متصل بمنزلهٔ جزو کلمه است آن ست که چون ضمیر منصوب متصل بدو لاحق شود
فصل میان ضمیر مرفوع متصل و میان عامل او درست نبود چون ضَرَبْتُكَ تا ضمیر مرفوع متصل
و کاف منصوب متصل ست پس در میان تا و عامل او که ضرب ست فصل روا نیست[۲] بدانکه ضمیر مرفوع
متصل در حقیقت کلمهٔ منفصله است کیف لا و حال آنکه مثل ضربوا از افراد جمله است و جمله بی تعمن[۳]
کلمتین صورت نمی پذیرد لیکن از جهت شدت اتصال لفظی و معنوی او را بمنزلهٔ جزو کلمه داشته اند
چون دال زید از زید و دلایل داله بر آنکه او را بمنزلهٔ جزو کلمه داشته اند بسیارست منها
آنکه اعراب فعل مضارع را بعد از ضمیر اجرا میکنند چون یضربانِ و اخوات او که نون در آنها علامت
رفع ست ومنها آنکه ما قبل ضمیر مرفوع متصل را چون متحرک باشد ساکن سازند تا توالی اربع
حرکات در آنچه بمنزلهٔ کلمه است لازم نیاید چون ضربت ومنها آنکه ضمیر مرفوع را تثنیه و جمع کنند
برای تثنیه و جمع فعل چون اَلْقِيَا ای اَلْقِ اَلْقِ و رَبِّ ارْجِعُونِ ای ارْجِعْنِي ارْجِعْنِي ارْجِعْنِي
ومنها آنکه گاه باشد که یای نسبت بر مجموع فعل و ضمیر مرفوع داخل شود چون کُنْتِيٌّ در نسبت بکُنْتُ
و فی الصحاح یقال للرجل اذا شاخ هو کُنْتِيٌّ کانه نسب الی قوله کُنْتُ فی شبابی کذا و کذا ومنها آنکه
عطف بر ضمیر مرفوع متصل و تاکید او بنفس و عین بے تاکید بمنفصل درست نیست علی ما سیاتی فی النحو
ومنها آنکه چون ضمیر منصوب متصل بفعل لاحق شود فصل در میان فعل و میان آن ضمیر منصوب متصل
بهیچ وجه جائز نیست الا بتای تانیث ساکنه چون ضَرَبَتْهُ یا ضمیر مرفوع متصل با نون اعرابی چون
یَضْرِبَانِهِ زیرا آنچه این هر سه[۳] بمنزلهٔ اجزای کلمه اند پس فصل باینها کلا فصل باشد و میان ضمیر مرفوع متصل
و عامل او فصل بمنصوب متصل بلکه بهیچ چیز جائز نیست پس مجموع جواز تخلل مرفوع متصل در میان
منصوب متصل و عامل او و امتناع تخلل منصوب متصل میان مرفوع متصل و عامل او دلیل ست بر آنکه
مرفوع متصل بمنزلهٔ جزو کلمه است و منصوب متصل بمنزلهٔ جزو کلمه نیست و بالجملة اتصال اول از اتصال
ثانی زیاده است و مصنف[۴] همین دلیل کرده است لیکن در عبارتش اغلاق ست کما لا یخفی مستقبل معروف

یدعو یدعوانِ یدعون الی تدعون تقول للمرأة انتِ تدعین و انتِ تدعوین علی الاصل و انتِ
تدعین بالاشمام فی العین ایضا کذا فی الصراح جمع مذکر و مؤنث چه از مخاطب و چه از غائب هر دو

[۲] یعنی [illegible] روا نیست

[۳] معنی

[۳] یکی

[۴] تقریر

بیک طریق آیند الا ان الواو ضمیر فی جمع المذکر و لام الکلمة فی جمع المؤنث فوزن الاول یَفعُونَ لان لام الکلمة قد حذفت فی الموزون و قد تقرر عندہم انہ اذا کان فی الموزون حذف حُذِف فی الوزن ایضاً کقولہم وزن قاضٍ فالٍ و وزن مَقُول مَفُول او مَفعُل علی اختلاف المذہبین نعم اذا ارید بیان الاصل لم یحذف فیقال وزن قاضٍ فاعِل و اصل یدعون جمع المذکر یفعلون و اعلم ان المصنف رح لم یرد حصر وجه المغایرة بین جمعی المذکر و المؤنث فیما ذکر فانہما یتغایران بوجوہ آخر ایضاً منہا ان النون یحذف عند النصب و الجزم فی جمع المذکر دون المؤنث و منہا ان النون ضمیر فی جمع المؤنث دون المذکر و منہا ان الفعل معرب فی المذکر و مبنی فی المؤنث و منہا ان النون یحذف عند لحوق نون التاکید فی المذکر بخلاف المؤنث و منہا ان النون فی المؤنث کلمة و فی المذکر من المہملات علی ما فی الرضی و منہا ان دخول نون الوقایة عند لحوق یاء المتکلم واجب فی جمع المؤنث و جائز فی جمع المذکر و وزن الثانی یَفعُلنَ مجہولہ یُدعَی یُدعَیانِ یُدعَونَ الی آخرہ یُدعَیانِ در

وزن

اصل یُدعَوانِ بودہ است واو را یاء کردند یدعیان شد قانون ہر واوی کہ در کلمہ ثالث بود چون رابع گردد احترازست از واو اول و ثانی و ثالث چون وَعدٌ و عِوَضٌ و دَعَوا اللّٰہَ سوال این قاعدہ منتقض میشود بمثل اِستَوجَبَ و اِستَحوَذَ و اِغشَوشَبَ و اِجتَوَرَ جواب اگرچہ مصنف رح وغیرہ او این قاعدہ را مطلق گذاشتہ اند لیکن مقید ست بآنکہ آن واو مقابلہ لام کلمہ باشد و کانہم اعتمدوا فی ذلک علی ایراد ہذا البحث فی معتل اللام لیکن این جواب قالع جمیع مواد نقض نیست زیرا آنچہ جاری نمیشود در مثل اِرعَوَی یَرعَوِی مگر آنکہ اختیار کنیم مذہب کسی را کہ واو اولی را زائد گفتہ باشد و ہمچنین جاری نمیشود در بذروان مگر آنکہ شاذ باشد و ایضاً خارج میشود مثل تقلسی تقلسی زیرا آنچہ واو ش زائدہ است و منقلب بیاء شدہ است الا آنکہ گوئیم زائدہ برای الحاق باشد پس مقابلہ لام کلمہ باشد حکماً و احسن آنست کہ در مالکی گفتہ است و ان تطرفت الواو لفظا او تقدیراً فصاعداً بعد فتحة تقلب یاء بربن تقدیر ہیچ شک از مواد نقض وارد نشود زیرا آنچہ قید تطرف در ہمہ مفقود ست اما سوای بذروان خود ظاہر است و در بذروان برای آنکہ مفردش مستعمل نشدہ است علی ما فی الحواشی الفوائد الضیائیة فصاعداً ذکر فی کتب النحو انہ یجب حذف عامل الحال قیاساً فیما اذا بین الحال ازدیاد ثمن او غیرہ مقرونة بالفاء او ثم فتقول فی الثمن بعتہ بدرہم فصاعداً او ثم زائداً ای فذہب الثمن صاعداً او ثم ذہب الثمن زائداً ای آخذاً فی الازدیاد و تقول فی غیر الثمن قرأت کل یوم جزءاً من القرآن فصاعداً او ثم زائداً ای فذہب القراءة کل یوم فی الزیادة و الصعود و کذا المراد ہہنا فتذہب الواو صاعداً بان تکون خامسة او سادسة و یحتمل ان

بذروان

رابعة

یکون مصدرًا للفعل محذوف ای فتصعد صاعدًا مثل قمت قائمًا وحرکت ماقبل او مخالف او باشد
این عبارت بهترست ازآنچه در بعض رسائل واقع شده که ماقبل او مضموم نباشد زیرانچه منتقض میشود
بمثل یدعو ویدعو وعدو پس محتاج میشویم باعتذار بانکه لااعتداد بالمدة او المدة قائم مقام الضمة وهرکه
ظاهرًا این انتقاض را بر عبارت مصنف ایراد کند از فرق بین العبارتین که اظهر من الشمس ست آگاه نیست
او را بیاء بدل کنند مقتضای این کلام آنست که در مثل یدعی که در اصل یدعو بود اولا واو را بیاء
بدل کنند بعده یاء را بالف بدل سازند لیکن بعض محققان تصریح فرموده اند بانکه اینجا واو را بیاء
بدل نکنند بلکه بیک دفعه منقلب بالف گردد و ذلک لان قصدهم التخفیف فما دام یمکن قلبها الفا لم تقلب
یاء لان الالف اخف و باختیار این قول از مؤنت تعدد اعلال استراحت می یابیم **ف**
گویم سلمنا ذلک ولیکن اینجا دو دلیل ست یکی مقتضی ابدال واو بالف و دوم مقتضی ابدال واو بیاء
واصل در دلایل اعمال ست نه اهمال پس اول واو را بیاء بدل کردند بعده بالف تا ترک عمل باحد
الدلیلین لازم نیاید **سوال** کتابت الف یدعی بصورت یاء دلالت میکند بر انقلاب او
از یاء **جواب** هر الفی که چهارم جا واقع میشود بصورت یاء مینویسند خواه منقلب از یاء باشد خواه
چون ضربی و سکری چنانچه یدعیان و یرضیان یعنی این هردو لفظ مذکور شده است و اعلیت
الاعلاء افراشتن و بلند کردن و دور شدن یقال اعلی عنی ای تنح و افراشتن باشین موقوف برآوردن
گرفتن و برکشیدن و بپای کردن و کذا افراختن باخای موقوف و استعلیت الاستعلاء بلندی کردن
و بلند شدن لازم و متعدی و معلیان و مستعلیان و در عداوة دشمنی واو را بیاء بدل نکردند
زیرانچه ماقبل او متحرک نیست اما شکایة که در اصل شکاوة بود واو را بیاء بدل نکرده اند بانکه ماقبلش
زیرانچه متحرک نیست محمول ست بر حکایة باز گفتن از چیزی من باب ضرب وغیر ذلک حماسیاتی زیرانچه
مصدر برین وزن یعنی بر وزن فعالة بکسر فاء از ناقص مختص ست بیاء واز ناقص واوی مصدری
برین وزن نیامده ست الا نادرًا چنانچه شکایة وناقص یائی را مصدر برین وزن بسیار آمده ست
چنانچه حمایة نگهداشتن کسی را از بدی من باب ضرب و سرایة درگذشتن از چیزی بچیزی و رفتن بشب
من باب ضرب و درایة دانستن و پنهان شدن و فریفتن و کذا الدری بالفتح والدریة بالکسر والضم
من باب ضرب و هدایة راه راست نمودن و بمطلوب رسانیدن من باب ضرب و ولایة بالکسر تصرف
کردن و دست یافتن من باب ضرب و بالفتح یاری کردن و بادشاهی راندن و سیبویه گفته بفتح مصدر
است و بکسر اسم مصدر و شمردن ولایة را از مصادر ناقص مبنی بر تسامح یا بر تجوز ست و رعایة

غمخواری

باسبانی کردن وتیمار کردن ونگهداشتن وحرمت کسی داشتن من باب منع تیمار بالکسر غمخوارگی وغیر ذلک چون کفایة وعنایة الکفایة کارزار کردن وبس آمدن چیزی را والعنایة تیمار داشتن وقصد کردن پس آنچه بواو آید واو را بیاء بدل کنند تا در صورت مخالف نباشند این قضیه بر اطلاق خود صحیح نیست زیرا نچه شقاوة بفتح شین وکسر شین مستعمل مشود وہمچنین بَدَاوَةٌ بفتح باو کسر او استعمال میکنند علی مافی الصراح **ف** بداوة بالفتح والکسر بادیه مقیم شدن خلاف حضارة بالفتح والکسر کذا فی الصراح **ط** بدانکه شکو وشکایة وشکیة وشکاة بمعنی گله کردن ست من باب نصر

فہذا کما قال بعضہم فی نحو کَیْنُونَة ای ہذا القول مثل قول بعضہم او ہذا القول مثل ما قال بعضہم فعلی الاول ما مصدریة وعلی الثانی موصوفة او موصولة والعائد المنصوب محذوف وعلی کلا التقدیرین قوله ہذا مبنی علی تنزیل غیر المحسوس بمنزلة المحسوس اما علی الاول فلان القول ای التلفظ امر معنوی غیر محسوس واما علی الثانی فلان المقول ای المتلفظ به وان کان محسوسا بحس السمع لکن اسماء الاشارة انما وضعت للمحسوس بحس البصر علی ما یدل علیه کلام شروح الکافیة وحواشی المطول ثم وجه المشابهة بین القولین والمقولین اظہر من ان یخفی اعلم ان نحو قَیْلُولَة فی الظاہر علی وزن فَعْلُولَة بفتح الفاء لکن لم یوجد ہذا الوزن فی کلام العرب الا نادرا کصعفوقة والنادر کالمعدوم فقال سیبویه ان اصله قَیْلُولَة علی وزن فَیْعَلُولَة بفتح الفاء والعین بینہما یاء ساکنة زائدة وہذا الوزن موجود فی کلامہم کثیر کخَیْتَعُور بمعنی الشیٔ الذی لا یدوم علی حالة واحدة کالسراب وکالذی ینزل من السماء کنسج العنکبوت فی الصراح خَیْتَعُور آنچه بر یک حال نباشد چون سراب وجز آن وغول وگرگ وسختی **ف ط** قال الشاعر ونعم ما قال **شعر** کل انثی بذلک فیہا ٭ آیة الحب حبہا خیتعور ٭ ولعل ما قال قائل فی بعض التقریبات یصلح ان یکون شرحا لہذا البیت **رباعی** گر زلے را با تو باشد آب وتاب ٭ آب وتابش نیست جز تاب سراب ٭ دل مپیچان با زنی زان روکه ہست ٭ تاب وپیچ زن چو پیچ وتاب آب ٭ ثم حذفت الیاء الثانیة للتخفیف حذفا واجبا الا فی ضرورة الشعر وعد الشیخ ابن الحاجب ہذا الحذف من الحذف الجائز ولیس بسدید وقال الفراء اصله قُیُولَة علی وزن فُعْلُولَة بضم الفاء کُسْرُجُوجَة بمعنی الطبیعة ثم فتحوا الفاء حتی تسلم الیاء ہذا فی الیائی واما فی الواوی نحو کَیْنُونَة فعلی الاول اصله کَیْوَنُونَة قلبت الواو یاء وادغم الیاء فی الیاء ثم حذفت الیاء الثانیة للتخفیف وعلی الثانی اصله کُونُونَة بضم الکاف فحملوا ذوات الواو علی ذوات الیاء وقلبوا الضمة فتحة والواو یاء لان اکثر ما یجیٔ من ہذا المصدر مصادر ذوات الیاء ولک ان تقول ان نحو صیرورة وقیلولة من ذوات الیاء غیر متغیر عن

اصل ولا باس فی عدم وجدان ہذا الوزن فی کلام العرب فانہ یجوز ان یختص ہذا الوزن بالاجوف
لان بعض الابواب ربما یختص ببعض الاحکام کاختصاص الاجوف ببناء فیعِل بکسر العین للصفۃ کسیّد
ومیّت وغیر ذلک واختصاص جمع الناقص فی اسم الفاعل بفُعَلَۃ بضم الفاء کدُعاۃٍ وقُضاۃٍ ونحوہما
واما نحو کَینُونۃ من ذوات الواو فیاؤہ منقلبۃ عن الواو ولما رد ما ذکرہ المصنف من قول البعض یمکن حملہ
علی قول الفراء وعلی الاحتمال المذہب الثالث لکنا لم نجد فیما بلغنا من کتب الصرف ان احدا ذہب الی
الاحتمال الثالث حتی قال فی شرح الجاربردی لا خلاف فی ان قیلولۃ مغیر عن اصلہ بل ہو مجرد احتمال
اَبدعتہ من تلقاء نفسی ان النفس لامارۃ بالسوء فتعین الحمل علی مذہب الفراء **ف** بدانکہ
اخفش وکوفیین بدان رفتہ اند کہ اصل کَینُونۃ ومثل آن کُونُونۃ بضم فاء کلمہ بود ضمہ را بفتحہ بدل کردند
برای موافقت مصادر ذوات الیاء کہ مفتوح الفاء آیند پس از ان واو را نیز بیاء بدل کردند برای حمل بر
اخوات او از ذوات الیاء قال الفاضل الجاربردی وہو ضعیف لانہ لو کان کذلک لم یکن لابدال الواو
یاءً والضمۃ فتحۃً وجہ وسیبویہ وبصریین را مسلک آنست کہ اصلش کَیوُنُونۃ بفتح عین بود واو را
بقاعدۂ مَرمِیٌّ یاء کردند ویاء در یاء ادغام کردند پس از ان برای تخفیف یای مفتوحہ را حذف کردند
لزوما شیخ رضی گوید وقول سیبویہ فی ذلک ہو الاولی کذا فی حاشیۃ دستور المبتدی **ط** کہ در اصل
کُونُونۃ بودہ است بضم الکاف واو را بیاء بدل کردند وضمۂ کاف را بفتحہ زیرانچہ این وزن در مصدر
اجوف بیاء غالب ست مصادر اجوف واوی برین وزن پنج وشش بیش نیستند واز اجوف یائی
بسیار اند علی ما فی الصراح لیکن محقق استرآبادی فرمودہ است المصادر علی ہذا الوزن قلیلۃ وما جاء
منہا فذوات الواو ومنہا قریبۃ فی العدد من ذوات الیاء اومثلہا واللہ تعالی اعلم چنانچہ قَیلُولۃ وبَینُونۃ القیلولۃ
بالقاف قدر معناہ وبالفاء سست رای شدن کلاہما من باب ضرب والبینونۃ بالنون جدائی کردن
وپیوستن من الاضداد وبالتاء شب کردن وغیر ذلک کالصَیرُورۃ بمعنی شدن ومیل کردن والسَیرُورۃ
رفتن وراندن لازم ومتعد من باب ضرب والغَیبُوبۃ ناپدید شدن فما جاء بالواو کَینُونۃ وسَیدُودۃ
وصَیبُوبۃ وقَیدُودۃ وحَیلُولۃ الکون والکینونۃ بودن وشدن من باب نصر والسیادۃ والسیدودۃ
مہتر شدن ومہتری کردن والصیبوبۃ قصد کردن یقال صاب السہم ای قصد ولم یجز القود والمقادۃ
والقیدودۃ کشیدن ستور وجز آن والحیلولۃ میان دو چیز مانع شدن ابدلت واوہ یاءً بعد قلب
ضمۃ ما قبل الواو فتحۃ علی ما ہو مذہب الفراء وآن ثبت کون الاحتمال الثالث المخترع مذہبا لاحد فحمل کلام
المص رح علیہ اظہر واولی مستقبل معروف بنون ثقیلہ یَدْعُوَنَّ یَدْعُوٰنِّ یَدْعُنَّ الخ مجہول یُدْعَیَنَّ

پاسبانی کردن وتیمار کردن ونگهداشتن وحرمت کسی داشتن من باب منع تیمار بالکسر غمخوارگی
وغیر ذلک چون کفایة وعنایة الکفایة کارزار کردن وبس آمدن چیزی را والعنایة تیمار داشتن
وقصد کردن پس آنچه بواو آید واو را بیاء بدل کنند تا در صورت مخالف نباشند این قضیه براطلاق
خود صحیح نیست زیرانچه شقاوة بفتح شین وکسر شین مستعمل مشود وهمچنین بَدَاوَة بفتح باو کسر او
استعمال میکنند علی ما فی الصراح **ف** بداوة بالفتح والکسر بادیه مقیم شدن خلاف حضارة
بالفتح والکسر کذا فی الصراح **ط** بدانکه شکو وشکایة وشِکیَة وشَکاة بمعنی گله کردن است من باب نصر

فهذا کما قال بعضهم فی نحو کینونة ای هذا القول مثل قول بعضهم او هذا القول مثل ما قاله بعضهم فعلی الاول
ما مصدریة وعلی الثانی موصوفة او موصولة والعائد المنصوب محذوف وعلی کلا التقدیرین قوله هذا
مبنی علی تنزیل غیر المحسوس بمنزلة المحسوس اما علی الاول فلان القول ای التلفظ امر معنوی غیر محسوس
واما علی الثانی فلان المقول ای المتلفظ به وان کان محسوسا بحس السمع لکن اسماء الاشارة انما
وضعت للمحسوس بحس البصر علی ما یدل علیه کلام شروح الکافیة وحواشی المطول ثم وجه المشابهة
بین القولین والمقولین اظهر من ان یخفی اعلم ان نحو قیلولة فی الظاهر علی وزن فعلولة بفتح الفاء
لکن لم یوجد هذا الوزن فی کلام العرب الا نادرا کصعفوقة والنادر کالمعدوم فقال سیبویه ان اصله
قیلولة علی وزن فیعلولة بفتح الفاء والعین بینهما یاء ساکنة زائدة وهذا الوزن موجود فی کلامهم
کثیر کخیتعور بمعنی الشیء الذی لا یدوم علی حالة واحدة کالسراب وکالذی ینزل من السماء کنسج العنکبوت
ف فی الصراح خیتعور آنچه بر یک حال نباشد چون سراب وجز آن وغول وگرگ وسختی **ط**
قال الشاعر ونعم ما قال **شعر** کل انثی بذلک فیها ❊ آیة الحب حبها خیتعور ❊ ولعل ما قال قائل فی بعض
التقریبات یصلح ان یکون شرحا لهذا البیت **رباعی** گر زلف را با تو باشد آب وتاب ❊
آب وتابش نیست جز تاب سراب ❊ دل میچان باز نی زان رو که هست ❊ تاب وپیچ زن چو پیچ وتاب
آب ❊ ثم حذفت الیاء الثانیة للتخفیف حذفا واجبا الا فی ضرورة الشعر وعد الشیخ ابن الحاجب هذا الحذف
من الحذف الجائز ولیس بسدید وقال الفراء اصله قیلولة علی وزن فعلولة بضم الفاء کسر حوجة بمعنی
الطبیعة ثم فتحوا الفاء حتی تسلم الیاء هذا فی الیائی واما فی الواوی نحو کینونة فعلی الاول اصله کیونونة
قلبت الواو یاء وادغم الیاء فی الیاء ثم حذفت الیاء الثانیة للتخفیف وعلی الثانی اصله کونونة
بضم الکاف فحملوا ذوات الواو علی ذوات الیاء وقلبوا الضمة فتحة والواو یاء لان اکثر ما یجیء من
هذا المصدر مصادر ذوات الیاء وذلک ان تقول ان نحو صیرورة وقیلولة من ذوات الیاء غیر متغیر عن

اصل ولا باس فی عدم وجدان ہذا الوزن فی کلام العرب فانہ یجوز ان یختص ہذا الوزن بالاجوف
لان بعض الابواب ربما یختص ببعض الاحکام کاختصاص الاجوف ببناء فیعِل بکسر العین للصفۃ کسیّد
ومیّت وغیر ذلک واختصاص جمع الناقص فی اسم الفاعل بفُعَلَۃ بضم الفاء کدُعاۃ وقُضاۃ ونحوہما
واما نحو کینونۃ من ذوات الواو فیاؤہ منقلبۃ عن الواو ولما مر وما ذکرہ المصنف من قول البعض یمکن حملہ
علی قول الفراء وعلی الاحتمال المذہب الثالث لکنا لم نجد فیما بلغنا من کتب الصرف ان احدا ذہب الی
الاحتمال الثالث حتی قال فی شرح الجاربردی لا خلاف فی ان قیلولۃ مغیر عن اصلہ بل ہو مجرد احتمال
ابدعتہ من تلقاء نفسی ان النفس لامارۃ بالسوء فتعین الحمل علی مذہب الفراء **ف** بدانکہ
اخفش وکوفیین بران رفتہ اند کہ اصل کینونۃ ومثل آن کُونُونۃ بضم فاء کلمہ بود ضمہ را بفتحہ بدل کردند
برای موافقت مصادر ذوات الیاء کہ مفتوح الفاء آیند پس از ان واو را نیز بیاء بدل کردند برای حمل بر
اخوات او از ذوات الیاء قال الفاضل الجاربردی وہو ضعیف لانہ لو کان کذلک لم یکن لابدال الواو
یاءً والضمۃ فتحۃً وجہ وسیبویہ وبصریین را مسلک آنست کہ اصلش کَیْوَنُونۃ بفتح عین بود واو را
بقاعدہ مَرْمِیٌّ یاء کردند ویاء در یاء ادغام کردند پس از ان برای تخفیف یای مفتوحہ را حذف کردند
لزوماً شیخ رضی گوید وقول سیبویہ فی ذلک ہو الاولی کذا فی حاشیۃ دستور المبتدی **ط** کہ در اصل
کُونُونۃ بودہ است بضم الکاف واو را بیاء بدل کردند وضمہ کاف را بفتحہ زیرانچہ این وزن در مصدر
اجوف بیاء غالب ست مصادر اجوف واوی برین وزن پنج وشش بیش نیستند واز اجوف یائی
بسیار اند علی ما فی الصراح لیکن محقق استرآبادی فرمودہ است المصادر علی ہذا الوزن قلیلۃ وما جاء
منہا فذوات الواو منہا قریبۃ فی العدد من ذوات الیاء اذ مثلہا واللہ تعالی اعلم چنانچہ قیلولۃ وبینونۃ القیلولۃ
بالقاف قدر معناہ وبالفاء سست رای شدن کلاہما من باب ضرب والبینونۃ بالنون جدائی کردن
وپیوستن من الاضداد وبالتاء شب کردن وغیر ذلک کالصیرورۃ بمعنی شدن ومیل کردن والشیرورۃ
رفتن وراندن لازم ومتعد من باب ضرب والغیبوبۃ ناپدید شدن فما جاء بالواو کینونۃ وسیدودۃ
وصیبوبۃ وقیدودۃ وحیلولۃ الکون والکینونۃ بودن وشدن من باب نصر والسیادۃ والسیدودۃ
مہتر شدن ومہتری کردن والصیبوبۃ قصد کردن یقال صاب السہم ای قصد ولم یجز القود والمقادۃ
والقیدودۃ کشیدن ستور وجز آن والحیلولۃ میان دو چیز مانع شدن ابدلت واوہ یاء بعد قلب
ضمۃ ما قبل الواو فتحۃ علی ما ہو مذہب الفراء وان ثبت کون الاحتمال الثالث المخترع مذہبا لاحد فحمل کلام
المصنف رحمہ اللہ علیہ اظہر واولی مستقبل معروف بنون ثقیلہ یَدْعُوَنَّ یَدْعُوَانِّ یَدْعُنَّ الخ مجہولہ یُدْعَیَنَّ

يُدْعَيَانِّ يُدْعَوُنَّ الخ **ف** ادخال نون الثقيلة على المضارع الخالی عن الطلب بتقدير وجود الطلب فيه بدخول حرف الاستفهام كهل والتمنی كليت وغير ذلک يقال هل يدعونّ الخ والا لا يصح دخولها على المضارع الصرف كما هو المشهور كذا فی الشرح العربی **ط** يدعونّ در اصل يُدْعَوُوْنَ بود واو الف گشت دفعةً يا بعد از قلب واو بياء چنانچه در يُدْعٰی مذکور شد وبيفتاد وچون نون ثقيله بدو متصل شد نون اعرابی ساقط شد بدانکه چون بر فعل مضارع نون تاکيد در آيد جمهور نحاة بر آنند که فعل مضارع مبنی ميشود زيراکه چون با نون مترکب ميشود نون از شدت اتصال بمنزلهٔ جزو کلمه ميگردد پس اعراب نه بر نون توان داد زيرانچه حرفست بهرهٔ از اعراب ندارد ونه بر ماقبل نون اذ لا اعراب فی الوسط وآين دليل اگرچه در تای تانيث ويای نسبت نيز جاری ميشود ليکن براے مبنی شدن فعل اندک بهانه کافيست بخلاف اسم وذلک لان الاصل فی الفعل البناء وکل شیٔ يرجع الی اصله ؎ حبّ وطن از ملک سليمان خوشتر ÷ خار وطن از سنبل وريحان خوشتر ÷ واز جهت از مفرد حرکت اعرابی بوقت دخول نونين می اندازند واز تثنيه وجمع نونات اعرابی که عوض حرکت مفرد اند ساقط می سازند وبعضے بر آنند که باوجود لحوق نونين مضارع بر اعراب خود باقی می ماند ليکن چون ماقبل نون در مفرد برای دفع التباس مفتوح می سازند ودر تثنيه وجمع نونات اعرابی را از کدورت ثقل ترسيده بسرای عدم ميفرستند اعراب فعل مضارع تقديری ميشود چون غلامی ومسلما القوم پوشيده نماند که اگرچه در غلامی حالت جرمی اختلاف واقع شده است در يعفر بن بفتح باء حالت نصبی اختلاف واقع شود جا دارد اگرچه از کسی منقول نيست دو ساکن بهم آمدند واو ونون مدغم واو را ضمه دادند يُدْعَوُنَّ شد **قانون** هر جا که دو ساکن بهم آيند در غير حد خود واول ايشان واو جمع باشد احترازست ازانکه ثانی واو جمع باشد چون دَعَوا وحرکت ماقبل او مخالف او باشد احترازست از مثل اُدْعُنَّ آنرا ضمه می بايد داد **ف** لمناسبة الضمة بالواو ولا تحذف لعدم الدلالة على حذفها **ط** چنانچه دَعَوُا اللّٰهَ شان نزول اين آيه در ما سبق گذشت وَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ نهی للحکام او للعلماء ان تخشوا غير اللّٰه تعالٰی فی حکوماتهم وسياساتهم ويداهنوا فيها خشية ظالم او مراقبة کبير ان اللّٰه يحب المقسطين فيحفظهم ويعظم شانهم تَدْعِيِنَّ صيغهٔ واحدهٔ مونث مخاطبه است **سوال** ياء را چرا بالف بدل نميکنند **جواب** حرکتش عارضيست در اصل تَدْعَوِيْنَ بود واو الف گشت وبيفتاد چون نون ثقيله بدو متصل شد نون اعرابی ساقط شد دو ساکن بهم آمدند ياء ونون مدغم واول ايشان مده نيست ياء را حرکت کسره دادند کما هو الاصل فی مثله اعلم انه يجیٔ ما الکافة بعد الکاف

نونين يعنی ثقيله وخفيفه ۱۲

فیکون لکما ثلثة معان آحدہا تشبیہ مضمون جملة بمضمون اخری کما کانت قبل الکف لتشبیہ المفرد
بالمفرد قال اللہ تعالیٰ اجعل لنا الٰہا کما لہم آلہة فلا یطلب الکاف ما یتعلق بہ وثانیہا ان یکون کما بمعنی
لعل نحو لاتشتم الناس کما لاتشتم وثالثہا ان یکون لقران الفعلین فی الوجود نحو قعد زید کما قام بکر
وجوز الکوفیة نصب المضارع بعد کما بمعنی کیما للتعلیل ایضاً والمراد ہہنا ہو المعنی الاول وضمیر ہو
راجع الی اعطاء الکسرة المفہومة من قولہ حرکت کسرہ دادند والمقصود تشبیہ مضمون ہذا القول
ف ای حرکت کسرہ دادند ط بمضمون قولہ ہو الاصل فی مثلہ فی الصدق والمطابقة للواقع
ثم تخصیص القول بالتشبیہ من بین الاقوال الصادقة للاشارة الی ان اعطاء الکسرة فی تدعین
لیس علی سبیل الشذوذ بل علی مقتضی الاصل والقیاس ویمکن ان یقال الکاف ہہنا فی معنی علی البنائیة
فان بعض حروف الجر یجئ بمعنی بعض آخر وان لم یطرد ذلک فی جمیع الحروف وجمیع المعانی کما
لا یخفی قال العلامة التفتازانی فی شرح الکشاف فی قولہ تعالیٰ واذکروہ کما ہدٰکم ای علی ما ہدٰکم وقد
یقال المعنی کسرت الیاء کسرا مثل الکسر الذی ہو الاصل فی امثالہ من نحو اضرب القوم وقل الحق
ف فعلی ہذا یکون الکاف اسمیا بمعنی المثل صفة لمفعول مطلق محذوف وما موصولة کنایة
عن الکسر وہو ضمیر راجع الی الموصول ط درسیاتیک بیان ہذا الاصل فی بحث الادغام ان شاء
اللہ تعالیٰ وسیجیئک ہناک ما یتعلق بہ ایضا ان ساعد نی التوفیق الالٰہی جحد مستقبل معروف لم یدع
لم یدعوا لم یدعوا الخ مجہول لم یدع لم یدعیا لم یدعوا الخ مستقبل با نفی ابد لن یدعو لن یدعوا لن یدعوا
الخ محققان برآنند کہ لن برای نفی مستقبل ست مع افادة التاکید وبعضی برآنند کہ برای تابید ودوام
نفی ست وقولہ تعالیٰ لن ابرح الارض حتی یاذن لی ابی حجت بر بعض ست ف فان لن ہہنا
لیس لدوام النفی ط ومصنف رہ اختیار مذہب مرجوح کردہ است ووجہش معلوم نیست مجہول لن یدعیٰ
لن یدعیا لن یدعوا الخ امر غائب معلوم لیدع الخ امر حاضر معلوم ادع الخ امر متکلم معلوم لادع
لندع معنی طلب المصدر من المتکلم غیر ظاہر کما ان معنی طلب ترکہ فی نہی المتکلم غیر ظاہر کذا فی جامع
المسائل فتامل فیہ مجہولہ ای امر الغائب لیدع لیدعیا لیدعوا الخ امر حاضر مجہول لتدع لتدعیا
لتدعوا الخ ہذا فی الحقیقة لطلب ما یوجب دعاء غیرہ لہ من المخاطب معناہ گو تا خواستہ شوی یعنی چنان
کن کہ ترا مردمان خواہند امر متکلم مجہول لادع لندع نہی غائب معلوم لا یدع لا یدعوا لا یدعوا الخ
نہی حاضر معلوم لا تدع لا تدعوا لا تدعوا الخ نہی متکلم لا ادع لا ندع مجہولہ لا یدع لا یدعیا لا یدعوا الخ
نہی حاضر مجہول لا تدع لا تدعیا لا تدعوا ہ نہی متکلم معلوم لا ادع لا ندع اسم فاعل داع داعیان داعون

۴ ای لعل لاتشتم

۲ دجاء

داعیة داعیتانِ داعیات اسم مفعول مَدْعُوٌّ مدعوّانِ مدعوّون مدعوّة مدعوّتانِ مدعوّات وگاه
باشد که مَدْعِیٌّ نیز خوانند چون مَرْضِیٌّ وسیجی انشاء الله تعالی مَدْعُوٌّ دراصل مَدْعُوْوٌ بوده است
واو اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد قانون هرجاکه دو حرف از یک جنس بهم آیند اول را
در دوم ادغام کنند وسیاتی بیان هذا القانون مع ذکر الشرائط المعتبرة فیه وما یتعلق به فی صرف المضاعف
انشاء الله تعالی الیائی منه ای من الناقص رای یری رؤیة بضم راء وسکون همزه وگاه همزه را بواو
بدل کنند ورُوْیَة خوانند وادغام نکنند الا علی الشذوذ بمعنی دیدن بچشم فیتعدی الی مفعول واحد
ودانستن فیتعدی الی اثنین وچون همزه باب افعال براول داخل شود متعدی به سه گردد وچون بر ثانی
در آید دست بدامن سه مفعول زند فهو راءٍ ورُئِیَ یُرٰی رُؤْیَةً فهو مَرْئِیٌّ الامر منه رَ والنهی لا تَرَ
مَرْئِیٌّ دراصل مَرْئُوْیٌ بود واو را یا کردند ویا در یا ادغام کردند وماقبل او مکسور کردند از جهت مناسبت
مَرْئِیٌّ شد قانون هرجاکه واو ویاء بهم آیند ف باجتماع لازم ای باجتماعی که از جانب واضع
آمده است یعنی واضع آن کلمه را باجتماع واو ویاء وضع کرده باشد نه اینکه آن واو بعارض اعلال و
تخفیف همزه پیدا شده باشد که دراینصورت ادغام جائز نیست ولهذا در تُوُیِعَ که واوش دراصل
الف بود وحالا بسبب ضمه واو شده ورُوْیَة که واوش همزه بود ادغام نکنند وآنکه در قراءت
بعضے لِلرُّیَّا تعبرون بادغام واو مبدله از همزه در یاء که اصلش رُؤْیَا بود آمده است شاذ است
کذا فی حواشی دستور المبتدی ۱۲ دریک کلمه چون سَیِّدٌ یا آنکه درحکم یک کلمه است چون مُسْلِمِیَّ
ف که دراصل مُسْلِمُوْیَ بود باوجود دو کلمه ادغام دران واجب است ازانکه بسبب شدت امتزاج حکم کلمه
واحد پیدا کرده است ۱۲ واگرچنین نباشد اعلال نکنند چون یَقْضِیْ وَطَرًا ف ویغزو یوما
۱۲ کذا فی شروح الکافیة ومصنف این قید را اگرچه صریح ذکر نکرده است لیکن در قول او که آن کلمه بر
وزن افعل نباشد مر اهل خبرت را رمزی باریک باین دقیقه حاصل است واول ایشان ساکن بود
احترازست از مثل طَوِیْلٌ وغَیُوْرٌ وواجب است تقیید بانکه آن ساکن متاصل باشد من حیث الذات و
السکون تا بمثل رُوْیَا بواو که دراصل رُءْیَا بهمزه بود وطَوْیٌ بسکون واو که دراصل طَوِیٌ بکسر واو
بود نقض بر قاعده وارد نشود جواب از قید تاصل ذاتی قول مصنف که یکی از ایشان بدل از چیزی نباشد
مغنی ست کما لا یخفی ودر مثل طَوْیٌ اگرچه واو ساکن ست لیکن چون سکونش عارضی ست درحکم
متحرک ست چنانچه متحرک بحرکت عارضی درحکم ساکن ست علی ما مر ومراد بالساکن فرد کامل ست یعنی
ساکنی که درحکم متحرک نباشد علی ما هو المتبادر ویکی از ایشان بدل از چیزی نباشد معنی این عبارت

یا آنست که هیچ یک از واو و یاء بدل از چیزی نباشد بطریق سلب کلی یا آنکه یکی ازینها بدل نباشد و دیگری
باشد یا نباشد بطریق سلب جزئی و هر دو فاسد اند اما فساد معنی ثانی خود ظاهرست زیرانچه اگر اینمعنی مقصود
باشد آنچه غرض از ایراد این قیدست که اخراج مثل سُوَیِّر و دُیَوّان باشد حاصل نشود کما لایخفی اما فساد معنی
اول برای آنکه انقلاب حرف ثانی مانع اعلال نیست چون عُصِیٌّ و دُلِیٌّ ف لان کلیهما فی هذه الامثلة
لیسا باصلیین بل الثانی منهما مبدل من الواو و مع ذلک یدغم فیها اهل اللین ناچار مراد از یکی نخستین باشد
لیکن تعبیر از نخستین بلفظ یکی که موهم خلاف مقصودست لطافتی ندارد و اگر چنین میگفتی و اول الیشان
متحرک و بدل از چیزی نباشد اظهر و اخصر بودی و در رسالهٔ مالکی بدل را بغیر لازم قید کرده است لما فی
شرح الشافیة ان حکم حرف اللین المنقلب انقلابا لازما حکم حرف اللین الاصلیة التی لیست بمنقلبة لیکن
برو مثل سُوَیِّر و دُیَوّان وارد میشود زیرانچه ابدال درینها لازم ست و شاید مصنف که ترک قید لزوم کرده
و تمثیل بسُوَیِّر و دُیَوّان نموده است اشارت خفیه باین مناقشه کرده است و آن کلمه تصغیر افعل
نباشد این قید اگر برای جواز اعلال ست یعنی این اعلال وقتی جائز بود که آن کلمه تصغیر افعل نباشد
پس فسادش پر ظاهرست زیرانچه در تصغیر افعل جائزست بلکه کثیر و فصیح ست فی شرح الشافیة
التصحیح فی باب اُسَیِّد تصغیر اَسْوَد قلیل و لیس بلغة فصیحة و فی شرح المالکی اُسَیْوِد ضعیف
والقوی اُسَیِّدٌ و اگر این قید برای وجوب اعلال ست نیز مخدوش فیه ست زیرانچه علی هذا برای اخراج
تصغیر مثل جَدْوَلٌ و قَسْوَر نیز قیدی ذکر می باید کرد زیرانچه حکم اینها و حکم تصغیر افعل یکیست فی بعض الرسائل
واطرد فی تصغیر ما یکسر علی مفاعل نحو جدول و اسود الاعلال و التصحیح بلکه می باید که نفی نفس افعل نیز میکرد
تا مثل اَیْوَمُ خارج شود چنانکه علامهٔ تفتازانی در شرح زنجانی فرموده است جواب ممکن که اختیار
شق ثانی کنیم و مراد از افعل وزن عروضی باشد نه صرفی تا شامل جدول گردد بلکه باید که مثل مقول
هم شامل شود اما اَیْوَمُ یحتمل که منسلک در سلک شواذ باشد هذا غایة ما یمکن ان یقال والله اعلم
بحقیقة الحال واو را یا کنند خواه مقدم باشد خواه مؤخر برای تخفیف و یاء در یاء ادغام کنند
و اگر ماقبل الیشان ضمه باشد آنرا بکسره بدل کنند چنانچه مَرْمِیٌّ و سَیِّدٌ در اصل سَیْوِدٌ بود و
نزدیک فراء در اصل سَوِیْدٌ بود بر وزن طَوِیْل بعده قلب مکانی کردند و السید مهتر و خواجه
غلام و شوهر و در عرف عام بر ابنای امیر المؤمنین حسن و حسین علیهما السلام اطلاق کنند
اخذا من قوله ع هما سیدا شباب اهل الجنة فی الجنة و سید الشهداء امیر المؤمنین حمزه رض را
گویند السادة و السیائد جمع و السادات جمع الجمع و ایام در اصل اَیْوَام بود جمع یوم ست

م این اعلال

بمعنی روز و گاه بمعنی وقت باشد بطریق مجاز یا باشتراک لفظی علی اختلاف الرایین **ف** بدانکه در حرکت عین کلمه سَیِّوُدٌ و نحوه اختلاف ست محققین اہل بصره و سیبویه برآنند که وزنش فَیعِل بکسر عین ست و بغدادیین و اخفش بران رفته اند که فَیعَل بفتح عین ست زیراکه فَیعِل بکسر عین ال صحیح نیامده است آری بالفتح بسیار آمده چون صَیرَف و ضَیغَم و ہیکل ہمه بفتح عین کلمه واین قول ضعیف ست زیراکه صحیح را احکام دیگرست و معتل را احکام دیگر پس نیامدن وزن فیعِل بالکسر در صحیح دلیل نیست که در معتل ہم نیاید - جائزست که این وزن بخاص بمعتل باشد چنانچه در وزن فَیعَل بالفتح خاص بصحیح ست و نیز اگر وزنش بفتحه عین گویند لامحاله بازعین بکسره خواہند داد چراکه سَیِّد بفتح یاء نیامده ست پس از اوّل چرا کسرهٔ عین اختیار نکنند کذا فی التصریح وشرح الرضی — خاصه

ط و در تُوَیع و دِیوَان واو را یاء نکردند زیرانچه واو بدل از الف ست در اوّل یعنی تُوَیع و یاء بدل از واوست در دوم یعنی دِیوَان چنانچه خواہد آمد و در سُیُوْد ادغام نکردند زیرانچه تصغیر اَسْوَد **ف** که بروزن افعل ست **ط** قد عرفت مافیه اما حَیوَة بفتح نام مردی ست و ضَیْوَن بفتح ضاد معجمه و یای ساکنه و واو مفتوحه گربهٔ نر شاذ ست بدانکه شاذ درین ضابطه بر سه نوع ست یکے آنکه باوجود عدم استیفای شروط اعلال کرده باشند چنانچه قراءة بعضی ان کنتم للرُّیا تعبرون بابدال و ادغام دوم آنکه باوجود استیفای شروط معلل نشده باشد چون ضَیْوَن و اَلْیَوم سیوم آنکه استیفای شروط کرده باشد و معلل نیز شده باشد لیکن بقلب یاء بواو و ادغام واو در واو چون نَهُوّ که در اصل نَهُوْیٌ بود بدانکه کسانی که در حَیِیَ یای ثانیه را اصلی گفته اند واو حَیَوَة را بدل از یاء میگویند و آنانکه یای حَیِیَ را بدل از واو گفته اند واو حَیَوَة اصلی میگویند و حکم بشذوذ مبنی بر مذہب اخیرست فنامل صرف الماضی منه ای من ہذا الباب رَای رَأیَا رَأوا الخ مجهوله

رُإِیَ رُإِیَا رُءُوا الخ مستقبل معروف یَرَی یَرَیَانِ یَرَوْنَ تَرَی تَرَیَانِ یَرَیْنَ الخ مجهوله یُرَی

یُرَیَانِ یُرَوْنَ الخ مستقبل معروف بانون تاکید ثقیله یَرَیَنَّ یَرَیَانِّ یَرَوُنَّ تَرَیَنَّ تَرَیَانِّ

یَرَیْنَانِّ تَرَیَنَّ تَرَیَانِّ تَرَوُنَّ تَرَیِنَّ تَرَیَانِّ تَرَیْنَانِّ اَرَیَنَّ نَرَیَنَّ مجهوله یُرَیَنَّ یُرَیَانِّ

یُرَوُنَّ تُرَیَنَّ تُرَیَانِّ یُرَیْنَانِّ تُرَیَنَّ تُرَیَانِّ تُرَوُنَّ تُرَیِنَّ تُرَیَانِّ تُرَیْنَانِّ اُرَیَنَّ نُرَیَنَّ

امر غائب لِیَرَ لِیَرَیَا لِیَرَوْا لِتَرَ لِتَرَیَا لِیَرَیْنَ امر حاضر رَهْ رَیَا رَوْا رَیْ رَیَا رَیْنَ امر

متکلم لِاَرَ لِنَرَ مجهوله لِیُرَ لِیُرَیَا لِیُرَوْا الخ امر غائب بانون ثقیله رَیَنَّ رَیَانِّ رَوُنَّ

الخ نهی غائب معروف لَایَرَ لَایَرَیَا لَایَرَوْا الخ وعلی ہذا قیاس المجهول اسم فاعل رَاءٍ رَائِیَانِ

رَآؤُونَ الخ اسم مفعول مَرْئِیٌّ مَرْئِیَّانِ مَرْئِیُّونَ الخ وعلل دیگر انانچه در پیش یاد کرده شده است بیرون آیند چون تامل کرده شود ان شاء اللہ تعالیٰ وابواب منشعبه ترکیب اضافی ست یا توصیفی همبرین صورت قیاس باید کرد ومن باب الافعال چنانچه اَغْلٰی یُغْلِیْ اِغْلَاءً معنی او عنقریب گذشت فهو مُغْلٍ واُغْلِیَ یُغْلٰی اِغْلَاءً فهو مُغْلًى الامر منه اَغْلِ والنهی لَا تُغْلِ ومن مهموز الفاء اٰلٰی یُؤْلِیْ اِیْلَاءً دراصل اِءْلَاءً بود بمعنی سوگند خوردن واما ایلاء که بمعنی بخشیدن و نزدیک کردن ونزدیک شدن ست معتل الفاء ست مهموز الفاء نیست فهو مُؤْلٍ واُوْلِیَ یُؤْلٰی اِیْلَاءً فهو مُؤْلًى الامر منه اٰلِ والنهی لَا تُؤْلِ ومن مهموز العین اَثْنٰی یُثْنِیْ اِثْنَاءَةً یعنی آموختن کذا فی کنز اللغات فهو مُثْنٍ واُثْنِیَ یُثْنٰی اِثْنَاءَةً فهو مُثْنًى الامر منه اَثْنِ والنهی لَا تُثْنِ وکذلک ف فی نقل حرکة الهمزة الی ماقبلها وحذف الهمزة ط اَرٰی یُرِیْ اِرَاءَةً نمودن ودنانیدن دراصل اِرْءَایًا بود بروزن اِفْعَال حرکت همزه نقل کرده بماقبل دادند همزه را حذف کردند و عوض او تاء در آخر او در آوردند اِرَایَةً شد بعضی نظر بعدم تطرف یاء کرده یاء را بحال خود گذارند وبعضی تاء عوض را عارض تصور کرده یاء را بدل بهمزه کنند اِرَاءَةً خوانند وبسا باشد که تاء را عوض نیارند فی شرح الزنجانی وجوّز اِرَاءً جوازًا کثیرًا شائعًا فهو مُرٍ علی وزن مُفٍ واسم المفعول علی وزن مُفًى واُرِیَ یُرٰی اِرَاءَةً فهو مُرًى الامر منه اَرِهٖ والنهی لَا تُرِ بناءً علی نقل حرکة الهمزة التی تقابل العین الی ماقبلها وحذف الهمزة یتعلق بالبابین الاخیرین لکن النقل فی الاول جائز وفی الثانی واجب وکلمة علی بنائیة ومن باب التفعیل نَجّٰی یُنَجِّیْ تَنْجِیَةً دراصل تَنْجِیْوٌ بود بمعنی رهانیدن وبربالای زمین انگندن رهانیدن بالفتح خلاص دادن فهو مُنَجٍّ ونُجِّیَ یُنَجّٰی تَنْجِیَةً فهو مُنَجًّى الامر منه نَجِّ والنهی عنه لَا تُنَجِّ مصدر ناقص ومهموز اللام این باب بروزن تَفْعِلَة آید معتاد در باب تفعیل آنست که مصدرش بروزن تفعیل باشد ف فلذا سمی هذا الباب بهذا الاسم فلم یجئ مصدره علی تفعلة فی الناقص والمهموز اللام قلنا فی هذه العبارة مسامحة تقدیره مصدر ناقص ومهموز اللام بعد از تفعیل بروزن تَفْعِلَة می آید یعنی یکون قبل الاعلال علی تفعیل و بعده یصیر علی وزن تفعلة فالاعلال فی نحو تنجیة انه کان فی الاصل تَنْجِیْوًا ابدلت الواو یاء لتطرفها وانکسار ماقبلها لانه لا اعتبار لیاء المدة او انها فی حکم الکسرة فصار تنجیا والقاعدة ذکرت فی الدستور انه اذا اجتمعت الیاءان فی مصدر باب التفعیل تحذف الاولی الساکنة الزائدة وجوبا ویعوض عنها تاء فی الآخر ففعل ههنا کذلک فصار تنجیة کذا فی الشرح العربی ط لیکن گاه باشد که یاء را

منحر
این باب

حذف کنند وعوض او تا در آخرش در آرند واین در صحیح قلیل ست چون تذکرة وتبصرة وتفرقة ودر ناقص ولفیف وملتوی ومهموز اللام قیاس مطرد ست چون تسمیة وتولیة وتغویة وتنزیة وگاه باشد که برای ضرورت شعر بر اصل خود مستعمل شود چنانچه در صرف میر انشاد کرده است شعر

فَهِيَ تُنَزِّي دَلْوَهَا تَنْزِيًّا ❊ كَمَا تُنَزِّي شَهْلَةٌ صَبِيًّا ❊

ضمیر هی راجع ست بناقه ودلو کنایه از پستان او وتنزیة بمعنی جنبانیدن ست وشهلة زن عاقله را گویند که برای پروردن اطفال نصب کنند ومقصود شاعر بیان کثرت شیر آن ناقه است وآنچه بعضی طالب علمان فهمیده اند که ضمیر هی راجع ست بسوی زن بر غرض شاعر اطلاع نیافته اند **ف** بدانکه این شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست تقطیعه فَهِيَ تُنَزْ مفتعلن زِيْ دَلْوَهَا مستفعلن تَنْزِيًّا مفعولن ❊ كَمَا تُنَزْ مفاعلن زِيْ شَهْلَةٌ مستفعلن صَبِيًّا فعولن ❊ لغاته تنزیا جنبانیدن شهلة زن میانه سال عاقله واین از صفات مختصه زنان ست نه مردان فلا یقال رجل شهل ونیز زنی که عمرش بچهل وپنج یا پنجاه سال رسیده باشد شاعر وصف میکند ناقهٔ خود را باینکه این ناقه می جنباند دلو خود را که کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت همچنانکه می جنباند زن میانه سال کودک را خالی از لطف نمی باشد همچنین تحریک این ناقه پستان خود را یاد از لطف وذوق میدهد واینمعنی را شارح لغز ک اختیار کرده است وشاید که شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافته باشد ومحقق آنست که عینی در شواهد الغیر میگوید که شاعر وصف میکند زن جوان را که آب از چاه میکشید که این زن با وصف جوانی ونوعمری می جنباند ومیکشد دلو خود را چنانکه حرکت میدهد زن پیر طفل را یعنی بکمال حفظ ومراعاة آرام می باشد همچنین این زن با وصف نوعمری دلو را آهسته آهسته بکمال وقفه واجتماع حواس میکشد کذا قال المولوی انور علی رح فی حاشیة صرف میر ﷲ چنانچه تنجیة اگر بجیم ست معنیش مذکور شد واگر بحای مهمله است بمعنی دور کردن ست وتبرية ببای موحده بمعنی بیزار کردن وتغراة بشای مثلثه بمعنی شاگردانیدن وتسمیة نام بردن ونام کردن وبلند گردانیدن

ومن باب المفاعلة نَاجَى يُنَاجِي مُنَاجَاةً در اصل مُنَاجَوَةً بود بمعنی راز گفتن باهم فهو مُنَاجٍ ونُوجِيَ يُنَاجَى مُنَاجَاةً فهو مُنَاجًى الامر منه نَاجِ والنهی عنه لَا تُنَاجِ ومن باب الافتعال إِعْتَرَى يَعْتَرِي إِعْتِرَاءً در اصل اِعْتِرَاوًا بود بمعنی نزدیک آمدن یقال عرانی الامر واعترانی فرو گرفت مرا کاری فهو مُعْتَرٍ وأُعْتُرِيَ يُعْتَرَى إِعْتِرَاءً فهو مُعْتَرًى الامر منه اِعْتَرِ والنهی لَا تَعْتَرِ ومن باب الانفعال اِنْقَضَى يَنْقَضِي اِنْقِضَاءً در اصل اِنْقِضَايًا بود بمعنی سپری شدن وکذا

التقضي وتسيري بكسر سين بسر رسيده وتمام گشته فهو منتقض الامر انتقض والنهي لاتنتقض و
من باب التفعل تبنّي يتبنّي تبنّيا بسر خواندن فهو متبنّي وتبنّي يتبنّي تبنّيا فهو متبنّي الامر تبنّ
والنهي لاتتبنّ تبنّي مصدر دراصل تبنّو بود واو را بيا بدل كردند و ماقبل ياء بكسره بدل كردند
قانون بر واوي كه منقلب از همزه نباشد تا مثل كفو وارد نشود لان اصل تلك الواو همزة كه در
اسم احترازست از مثل يدعو متمكن مرادف معرب ست چنانكه امكن مرادف منصرف ست سوال
دركافيه گفته است كه گاه منادي مرخم را بمنزلهٔ ثابت نميگردانند بلكه اسم برأسه اعتبار مي كنند وتمثيل
بيا ثمي كرده است كه دراصل يا ثمود بود جواب مراد از متمكن عام ست في الحال يا في الاصل باشد
ويا ثمي اگرچه في الحال بسبب دخول حرف ندا مبني شده است ليكن در الاصل متمكن ست وبالجمله مراد
از متمكن ماسوي مبني لازم ست فلا تغفل بعض طالب علمان در حاشيهٔ اين كتاب نوشته اند كه اسم
متمكن آنست كه قبول حركات با تنوين كند وظاهرا از فرق بين الامكن والمتمكن غافل بوده اند فتنبه
در طرف افتد يا در حكم طرف تا مثل تغازية كه براي مرة است وتغازيان كه تثنيه تغازي ست بدر
نرود ومقصود از ذكر اين قيد اخراج افعوان واقحوان ست كه واو اينها نه در طرف ست ونه در
حكم طرف ليكن تفرقه در آنكه واو تغازية حكم طرف دارد ونه در قلنسوة تامل طلب ست كما لا يخفى
وماقبل او مضموم باشد احترازست از مثل دلو وعصا ليكن بشرط آنكه ضمه لازمي باشد تا مثل ذو
والو ومسلمو مضر وارد نشود واگر واو را مقيد بلزوم كنيم هم اين امثله وارد نميشود كما لا يخفى في شرح
الشافية اذا كانت الواو لاما وبعدها حرف لازم كتاء التانيث في قمحدوة والالف والالف والنون
لغير المثنى كافعوان لم يقلب الا ان يكون الضمة قبل الواو على واو ايضا فانه يقلب الواو لفرط الثقل
وان وليها حرف لازم نحو قوية وقويان على وزن سمرة وسبعان. **ف** افعوان بضمتين اژدها
ز اقحوان بالضم بابونه قمحدوة بفتحتين وسكون الحاء وضم الدال وفتح الواو پس سر قما حذ جمع
في الصحاح ملحقة وفي القاموس رباعية بعد ق ل د كلها من الصراح ط آن واو را بياء بدل كنند
بعده ماقبل ياء بكسر كنند بعضے اولا ماقبل واو را كسره دهند بعده واو را بياء بدل كنند وبعضي عكس
ميكنند ومصنف اختيار همين مذهب كرده است لما في شرح الشافية ولا تبدا بقلب الضمة كسرة لان تخفيف
الآخر اولي ولان كون الحرف متبوعا للحركة اولي من كونه تابعا لها زيرا آنچه بر يائي كه در طرف افتد
يا در حكم طرف چون ترام وترامية وقيد تطرف براي اخراج مثل خيلاء ست وماقبل او مضموم احتراز
است از مثل ظبي آن ضمه را بكسره بدل كنند اين حكم در اسم ست ودر فعل آن ياء را بدل بواو كنند

فی شرح المالکی تبدل الیاء الواقعة آخر فعُل بضم العین للتعجب واو کقضو الرجل اذا جاء قضاؤه ورمو
اذا بلغ مبلغاً فی الرمی مد آنکه چنانچه بما افعله و افعل به تعجب کنند بفعُل مضموم العین نیز تعجب کنند
چنانچه گویند ضرُب زید و ضرُب بزید چه خوش زننده است زید و این نیز همچو افعال تعجب غیر متصرف
است چنانچه تشقی دراصل تشقو بود بمعنی بدبخت شدن و تحنی بجای مهمله دراصل تحنو بود
مهربان شدن یقال تحنی علیه ای اشفق و در بعض نسخ بجای تحنی تمنی بمیم واقع شده است
یعنی قرآن خواندن و آرزو کردن و دروغ گفتن تمنی شد بعده اعلال قاض کردند تمنی شد
و مثله ای مثل تمنی فی جمیع ما ذکر من الاعلال قلنس فی جمع قلنسوة ف که دراصل قلنسو بود
بمعنی کلاه والنون والواو فیها زائدتان وجمعه اما قلانس بحذف الواو واما قلاس بحذف النون
والواو واما قلانیس او قلاسی بتعویض الیاء فیهما او قلنس بحذف التاء ورفض الواو کذا فی الصراح
و ادل جمع دلو کوز و مشکی که بآن آب از چاه برکشند و حادثه و زمانه و نام برجیست از بروج
آسمان و بازی گرفتن باکسی و از چاه آب برکشیدن بدلو و بمعنی نرم راندن و شفاعت خواستن
هم آمده است کذا فی کنز اللغات و در قلنسوة بسلامت مانده است زیرانچه در طرف نیست و گاه
قلنسیة نیز خوانند لعدم الاعتداد بالتاء کذا فی الصراح والسامی و در هو و یدعو بسلامت ماند زیرانچه
اسم متمکن نیست چون یدعو را علم کنند اگر مشتمل بر ضمیر باشد برحال گذارند لان الجملة محکیة والا
واو را بیاء بدل کنند کما مر بدانکه توسط یعنی وقوع حرف ساکن زائده میان ضمه و واو در جمع مانع
اعلال نیست واما مثل نحوّ در جمع نحو بمعنی جانب و نجوّ بجیم در جمع نجو بمعنی ابری که آب او ریخته باشد
و ابوّ و اخوّ در جمع اب و اخ خلاف قیاس ست و مذهب فراء آنست که تصحیح در هر جمع قیاسی ست
و در وحدان مانع ست اگر مقصودش آنست که مانع جواز اعلال ست منتقض میشود بمثل مدعی و
عتی در مدعو و عتو علی ما نقل عن الصحاح مگر آنکه این را از جملهٔ شواذ شمرند و همچنین منتقض میشود
بامثلهٔ آتیه در شقین آتیین و اگر غرضش آنست که مانع اولویت اعلال ست نیز مخدوش ست
زیرانچه در اسم مفعول از فعِل مکسور العین اولی و اکثر اعلال ست چون مرضی اگرچه تصحیح نیز جائز ست
چون مرضو بلکه در بعض رسائل حکم بشذوذ تصریح کرده است ف بدانکه ابن هشام در اوضح
المسالک قاعده برای قلب واو مرضی بیاء قرار داده نوشته است که هر واوی که بجای لام کلمه
در مفعول فعلی که ماضیش بکسر عین آید واقع شود واجب ست که آن واو را یاء کنند و یاء را در یاء
ادغام کنند چون مرضی و مقوی و آنچه در بعضی قراءات آمده راضیة مرضوة باثبات واو شاذ ست

واگر اراده آن دارد که مانع وجوب اعلال ست هم محل نظر ست زیر آنچه اگر ماقبل واو زائده واوی دیگر باشد
اعلال واجب میشود چون مَقْوِیّ که در مَقْوُوٌّ واصلاً جائز نیست کامر وهمچنین اگر از غزوٌ مثال
عُتُوٌّ قُوُوٌّ را بنا کنی گوئی غُزُوِیٌّ علی مافی شرح الشافیة اللهم مگر آنکه منع فی الجملة قصد کرد وشود نه علی
سبیل الدوام تا انتقاضات وارد نشود تقول دُلِیٌّ وعُصِیٌّ فی جمع دلو وعصا بالاعتلال الا
مثال لو او لم تعل فی الواحد والثانی لما اعلت فیه والغرض من ذلک التنبیه علی ان عدم السلامة
فی المفرد لیس بشرط فی هذا القانون وتقول عتوا عتوا عتوًّا بالتصحیح بمعنیین از حد درگذشتن وبغایت
پیری رسیدن وبغایت تاریک شدن ویقال عتا فلانٌ اذا عصی واسم الفاعل منه عاتٍ وجمعه
عُتِیٌّ اصله عُتُوْوٌ ففی ایراد الفعل وانتصاب العتو منه علی المصدریة اشارة الی ان المراد ههنا هو
المصدر لا جمع اسم الفاعل فانه معتل کما عرفت اعلم ان الکفار المنکرین لامر محمد صلی الله تعالی علیه وآله وسلم
کانوا یقولون هلّا انزل الله علینا الملئکة فتخبرنا بالصدق محمد اذ یکونوا رسلا الینا او نری ربنا فیامرنا
بتصدیقه واتباعه فاخبر الله تعالی عنهم قائلا لقد استکبروا فی انفسهم ای فی شانها حتی ارادوا لها
مایتفق للافراد من الانبیاء الذین هم اکمل خلق الله تعالی وهو انزال الملئکة او ماهو اعظم من ذلک
وهو الرؤیة وعتوا ای وتجاوزوا الحد فی الظلم عتوًّا کبیرًا بالغا اقصی مراتبه حتی عاینوا المعجزات
القاهرة الباهرة فاعرضوا عنها واقترحوا لانفسهم الخبیثة مطامح ماسدّت دونه مطامح النفوس القدسیة
کذا فی تفسیر البیضاوی والمطامح المرامی وروا بود که فاء را اتباع الاتباع بالتخفیف والتشدید پیروی
کردن واینجا بمعنی اسم مفعول ست عین کنی بدانکه چون در آخر اسم یای مشدده واقع شود اگر پیش از و
یک حرف مضموم باشد در و ضمه وکسره جائز ست چون لُیٌّ در جمع اَلْوَی واگر پیش از و دو حرف مضموم
باشد ثانی را کسره باید داد علی سبیل الوجوب ودر اول ضم وکسر جائز ست چون عُتِیٌّ وعُصِیٌّ که در عین
کلمه جز کسر درست نیست ودر فای کلمه ضم وکسر جائز ست واین ست معنی آنچه در مالکی گفته دفی ضمة قبل
متلوة الیاء المدغمة وفیها نفسها مبدأ وأبها وجهان فتقول عِصِیٌّ بکسرتین ودِلِیٌّ کذلک واما در حُوٌّ
جمع اَحْوی لسلامت ماند زیرا نچه واو زائده نیست عین کلمه است ماخوذ ست از حُوّة یعنی سرخی که مائل
بسیاهی باشد چون حُمْر واَحْمَر وحَوّاء مؤنث اوست من باب علم ومن باب الافعلال اِرْعَوی
یَرْعَوِی اِرْعِوَاءً والیستادن وبازگشتن یقال ارعوی عن جهله بازماند از جهل خود فهو مُرْعَوٍ
الامر منه اِرْعَوِ والنهی لا تَرْعَوِ اِرْعَوای در اصل اِرْعَوَوَ بود واو دوم را الف کردند بدانکه تشدید
در ابواب ثلاثی مزید بر دو قسم ست یکی بنائی چون صَرَّفَ وتَصَرَّفَ دوم قیاسی چون اِحْمَرَّ و

بنت ج فیخبرونا

در جمع ...

ادغام آنکه برای تجانس حرفین ادغام در بنہا واقع شده است در قسم اول بیان اصل و تعلیل نمیکنند و در قسم ثانی تعلیل میکنند اگر باعث اعلال موجود باشد بر موجب او عمل میکنند و الّا ادغام میکنند و ادغام نشد لان الابدال مقدم علی الادغام لانه اخف فان قوی اخف من قوّ وذلک لایظهر الّا بالذوق السلیقی اوالوجدان الصحیح المکتسب وبالجملة ہذہ المقدمة مسلمة عندہم حتی انه مامن کتاب فی ہذا الفن یعتد بشانه الّا وقد ذکرت فیه لکن العجب مما وقع فی بعض الرسائل المعروف ان الادغام مقدم علی الاعلال بدلیل قلب ہمزة ائمة یاءً لاالفا انتہی وقد سمعت فی بحث المہموز ماینفعک فی توجیه قلب الہمزة یاءً لاالفا فتذکر فلذلک تقول قوی یقوی دون قوّ یقوّ ودیوان دون دوّان وستعرف الکلام فی دیوان انشاء الله تعالی

ومن باب الاستفعال استدعی یستدعی استدعاء دراصل استدعاو بود بمعنی دعا کردن و درخواست نمودن فی الصراح دعوته واستدعیته بمعنی فہو مستدع الامر منه استدع والنہی عنه لاتستدع وعلی ہذا القیاس صرف اللفیف المفروق فای فعل اورا بامعتل الفاء قیاس باید کرد و لام کلمه اورا بامعتل لام قیاس باید کرد چنانچه وقی یقی وقایة بکسر الواو نگہداشتن وہرچه بدان چیزی رانگاہ دارند و درعرف طالب علمان جزدان راگویند ونام کتابی ست معروف در فقه فہو واق ووُقی یُوقی وقایة فہو مُوقی الامر منه ق والنہی لاتق امادر لفیف مقرون لام کلمه اورا بامعتل لام قیاس باید کرد وعین کلمه اورا اعلال نباید کرد تحرزا عن اجتماع الاعلالین۔

التحرز پرہیزیدن ازچیزی وخویشتن نگہداشتن وکذا الاحتراز والتوالی بپایی رسیدن یرادف التتابع والتتالی والاعلال فی اللغة بیمار کردن وفی الاصطلاح تغیر حروف العلة للتخفیف وقد یستعمل بمعنی مطلق التغیر والمراد ہہنا ہو المعنی المشہور علی ما ہو الظاہر لکنه یفہم من بعض کلام الشیخ ابن الحاجب ان توالی الاعلالین بمعنی مطلق التغیر مستکرہ حیث استدل علی عدم مجیء المضاعف المعتل الفاء من باب ضرب بانه یلزم فیه اجتماع الاعلالین حذف الفاء و الادغام فاعرفه واعلم انه قد اشتہر فی عبارات المتقدمین والمتاخرین ان اجتماع الاعلالین مستکرہ فی کلام العرب وہذا الحکم مما نجدہ منقوضا فی کثیر من المواضع نحو الخطایا والمطایا علی ما عرفت ونحو جاءٍ علی مذہب سیبویه بل علی مذہب الخلیل ایضا ونحو یقی فان اصله یوقی ونحو ایفاء فان اصله اِوْفایا ونحو الیاء اصله الییا قلبت الثانیة الفا والثالثة ہمزة ونحو یقوی فان اصله یقوو ثم یقوی بالیاء ثم یقوی بالالف ونحو مقول فان فیه الاسکان والحذف

لما فرغ من بحث الناقص شرع فی اللفیف افتعال

ونحو استحیٰ یستحیی علی لغة بنی تمیم کما عرفت ونحو یدعون ونحو مرضیٌ ودُلِیٌ کما مر عنقریب ونحو
دعت فان فیہ القلب والحذف وامثال ذلک مما لا یعد ولا یحصی ومن ثم قال العلامة الربانی
سعد الملة والدین التفتازانی فی شرح الزنجانی ان امتناع اجتماع الاعلالین وان اشتهر فیما بینهم
لکنه کلام من غیر رؤیة ولا محیص من الانتقاضات الا بالتخصیص واضطربت فی ذلک عباراتهم
فقیل اجتماع اعلال حرفین من کلمة بنوع واحد ممتنع وقیل اجتماع اعلالین فی کلمة واحدة بان یکونا
حذفین او ابدالا وحذفا او ابدالین متوالیین بان یکون احدهما فی العین والآخر فی اللام مستنکر
وقیل اجتماع الاعلالین علی سبیل التوالی بان لا یکون بینهما فاصلة محذور وقیل اجتماع الاعلالین بان
یکون العین واللام ساکنین من جهة الاعلال مستکره وقیل اجتماع الاعلالین فی الثلاثی والرباعی
قبیح ع وللناس فیما یعشقون مذاهب + ولا یخفی علیک ایها المتدرب فی دقائق العلوم انه
اذا انفتح باب التخصیص فدفع الانتقاضات هین **ف** ولما لم تکن عباراتهم مزیلة للشکوک فی
هذا الباب وموضحة لما هو الصواب فنقول بتوفیق الملک العلام الضابطة فی ذلک حتی لا یشتبه
علیک شیء فی هذا الباب فاحفظها اعلم ان اجتماع الاعلالین لیس بممنوع مطلقا بل امتناعه مشروط
بشروط ثلثة الاول هو ان یکون ذلک التوالی فی الحرفین الاصلیین والثانی هو ان یکون ذلک موجبا
لاجحاف فی حق الکلمة والثالث هو ان لا یکون الفاصل بینهما اصلا ففی کل کلمة وجدت تلک الشروط
فالاجتماع ممتنع نحو طویٰ وشویٰ وحییٰ محمول علی طویٰ کما مر واذا لم یوجد احدها نحو طوایا ومطایا واثنان
نحو یدعی لا یمتنع وان جاء التوالی مع وجود هذه الشروط الثلثة یکون ذلک فی لغة لا یعتد بها کاستحیٰ
یستحی علی لغة بنی تمیم وفی نحو ترَینَ لیس توالی الاعلالین بل هو تخفیف الهمزة والاعلال کما استفدت
من الشرح العربی **قوله** الا فی نحو طیّ وریّ مما اجتمع فیه الواو والیاء وتقدم احدهما حال کونهما متلبسا
بالسکون کما تقدم عنقریب هذا استثناء من قوله وعین کلمه را اعلال نباید کرد الطی در نوردیدن
وانباشتن **ف** فی الصراح طیّ نوردیدن ونوشتن (غ ع ف اک ۲) **قوله** وگرسنگی کشیدن —
بدانکه نوردن ونوردیدن ونوشتن کلها بفتح الواو بمعنی پیچیدن وته کردن وراه رفتن وطی بهر
معنی مستعمل میشود وانباشتن وانباردن پر کردن جای عمیق والّلی برگردیدن وبرگردانیدن زبان
در گواهی وغیر آن ودُم جنبانیدن وروی واپس کرده نگریستن ودفع الوقت کردن قرضدار را
وپیچانیدن یعنی خم دادن وریسمان تابیدن یعنی تافتن تقول حیی یحیی احیوا اختلف فی حییٰ
فالجمهور علی انه علی اصله وقال الفراء **ف** وعثمان المازنی **قوله** اصله حیو وعلی عکس ذلک للاختلاف

فی حیوان وہو مصدر علی ما یفہم من کلام المصنف ہہنا وفیما سبق ایضا وطوی یطوی علی وزن ضرب

یضرب طیا فہو طاوٍ وطُوِیَ یُطْوَیٰ طیا فہو مطوی الامر منہ اِطْوِ والنہی لا تَطْوِ فبقی العین سالمۃ فی غیر طیّ واہل اللام کما تری یعنی بہ انہ ظاہر غیر مخفی حتی کانہ محسوس مرئی واما آیۃ نشان و جماعتی از حرفہای قرآنی وبدن آدمی در اصل او اختلافست بعضی گویند آیَیَۃ بود بفتح یاے اولی ونزدیک بعضے بکسر یاے اولے وقیل بسکون اولے وبعضی گویند در اصل آییۃ بود بروزن فاعلۃ یای اولی را برخلاف قیاس حذف کردند ومرادیۃ معنی واصل او درماسبق تحریر یافت شاذ ست زیرانچہ در عین کلمہ تعلیل کردہ اند بتوفیق یزدانی وفضل ربانی از بحث معتل فارغ شدہ ایم الکنون بعنایت آن پروردگار واعانت آن کریم غفار میخواہیم کہ کمیت کلک را در میدان شرح قواعد ادغام بدوانیم وزخارفی کہ درین باب داریم بعرض دوستان رسانیم السعی منی والاتمام بکرم اللہ تعالےٰ **صرف المضاعف** بدانکہ مضاعف بردو قسم ست ثلاثی ورباعی ثلاثی را باسم اصم مختص میگردانند چنانچہ رباعی را باسم مطابق خاص کنند واز شرح زنجانی معلوم میشود کہ اصم مرادف مضاعف ست ومبحوث عنہ درین کتاب مضاعف ثلاثی ست کما لایخفی مَدَّ یَمُدُّ مَدًّا فہو مادٌّ ومُدَّ یُمَدُّ مَدًّا فذاک ممدود والامر مُدَّ وامْدُدْ والنہی لا تَمُدَّ ولا تمدد

مَدَّ در اصل مَدَدَ بودہ است دال اول را ساکن کردند بحذف حرکت تا اتصال او بثانی وادخال او درو ممکن باشد واگر ہر دو متحرک می بودند اتصال وادخال کہ نام او ادغام ست دست نمیداد زیرانچہ حرکت میان حرفین حائل میشد واول را در دوم ادغام کردند یا بتخفیف دال ست بروزن افعال یا بتشدید دال بروزن افتعال اول از عبارات کوفیان ست وثانی از عبارات بصریان چنانچہ علامہ تفتازانی وفاضل جاربردی تصریح فرمودہ است لیکن مشہور در زمان ما بدیار ما تخفیف ست وشاید بصریان اسم مع المسمی قصد کردہ اند اگر کسی گوید در مثل مَدَّ مانع از ادغام ہمان حرکت حائل بین الدالین ست چون حذفش کردند ودال ساکن شد ادغام حاصل گشت پس قول مصنف کہ اول را در دوم ادغام کردند بعد از گفتنش کہ اول را ساکن کردند تصریح بما علم ضمنا باشد گویم ادغام در لغت بمعنی تغشیہ وادخال ست یقال ادغمتہم اذا غشیہم وادغمت الثیاب فی الوعاء اذا ادخلتہا فیہ ودر اصطلاح عبارت ست از در آوردن حرفی در حرفی باین رنگ کہ تکلم کردہ شود بآن ہر دو دفعۃ واحدۃ ومرتفع شود زبان بآن ہر دو ارتفاعۃ واحدۃ ونباشد فصل در میان این دو حرف بوجہ من الوجوہ نہ بحرکت چون شررٌ ونہ بسکتہ بین الحرفین چون قُوْوِلَ بخلاف

مطابقت

دال اول ۱۲ منہ

قول که در اول سکته خفیه بین الواوین هست و در ثانی نیست چنانچه عند الرجوع الی الوجدان
ظاهر میشود و نعم ما قیل ہ تشدید وار اگر بهنی از ه بر سر م ؛ یابی در اتحاد دو حرف مشدد م
بلکه محقق استرآبادی گفته جائی که ادغام می باشد آنجا تلفظ بیک حرف بیش نیست لیکن باعتماد
قوی نام بر مخرج آن حرف بحیثیتی که گمان آن میشود که دو حرف باشند و همین معنی از تعریف
ادغام که بزمخشری منسوب ست نیز مفهوم میشود حیث قال الادغام اللباث حرف مقدار
اللباث حرفین پس ازین تقریر ظاهر شد که ادغام مرتبهٔ زائد بر اسکان حرف اول ست پس
قول مصرح که اول را در دوم ادغام کردند تاسیس باشد نه تاکید تم شد قانون

ف چون شارح مع قواعد ادغام را درین قانون ببساطت تام بیان فرموده لهذا ذکر مخارج
حروف که محتاج الیه این باب ست بحسب ملایمت مقام درینجا ضروری دانسته نوشته میشود بدانکه حروف
تهجی که آنرا حروف معجم و حروف عربیه نیز گویند بر قول اصح بیست و نه حرف ست و مخارج
آنها شانزده تقریبا در اکثر اول اقصای حلق ست از جانب صدر مر همزه و ها و الف را بترتیب
ذکر نزد سیبویه بخلاف ابو العباس احمد بن عمار المهدوی که مخرج الف را مقدم بر مخرج ها
گوید و اخفش هر دو را از یک مخرج و نزد ابو الحسن شریح و خلیل بن احمد الف هوائی ست
یعنی مخرجی ندارد دوم وسط حلق ست مر عین و حای مهملتین را و قیل حا را مقدم بر عین ست
سیوم ادنای حلق مر غین و خا را و مکی ابن ابی طالب خا را مقدم بر غین گوید و این هر شش را
حروف حلقیه نامند چهارم مخرج قاف و آن اقصای زبان ست و محاذی آن از حنک بالا پنجم
مخرج کاف و آن مقارن مخرج قاف ست و این هر دو را لهویه گویند و قاف را غلصمی نیز چنانچه
کاف را عکدی ششم جیم و شین و یا و آن وسط زبان ست و محاذی آن از حنک بالا و این
هر سه را حروف شجریه گویند و مهدوی مخرج شین را قریب مخرج کاف گوید بعده جیم بعده یا و نزد
خلیل یا هم هوائی ست هفتم مخرج ضاد و آن اول یکی از دو کنارهٔ زبان ست با اضراس متصل
آن و ازینجاست که ضاد را ضرسی و حافتی نیز گویند و خلیل چونکه مخرج ضاد را قریب مخرج جیم و
شین گوید ضاد را هم شجریه نامد هشتم مخرج لام و آن اسفل مخرج ضاد ست تا سر زبان و محاذی
آن از حنک بالا نهم مخرج نون و آن اسفل مخرج لام ست و محاذی آن از حنک بالا با اتصال خیشوم
دهم مخرج را و آن اسفل مخرج نون ست و محاذی آن از حنک بالا و قیل را را مقدم بر نون ست
و این هر سه را لثویه گویند و خلیل ذلقیه نامد هذا مذهب الجمهور و اما قطرب و جرمی و فراء و ابن درید

هر سه را از یک مخرج گویند و مجموع مخارج را چهارده دانستنی ست که چون در تولد بعض حروف دندان را هم دخلی ست لهذا تشریح دندان و تقسیم آن ملائم نمود بدانکه جمیع اسنان انسان بر چهار قسم ست ثنایا و آن چهار دندان پیشین ست دو فوق و دو تحت بعد آن رباعیات و آن هم چهار ست در جوانب اربع ثنایا و این هر هشت را قواطع نیز گویند بعد آن انیاب و آن نیز چهار در جوانب رباعیات و این را کواسر نیز گویند بعد از آن اضراس و آن بر سه قسم ست ضواحک و آن چهار ست در جوانب انیاب بعد آن طواحن و آن دوازده است در جوانب ضواحک بعد آن نواجذ و آن چهار ست در جوانب طواحن و نواجذ را دندان بلوغ و دندان عقل نیز گویند و آنکه نواجذ ندارد دندانش بیست و هشت ست یازدهم مخرج دال و طاء و تاء و آن طرف زبان ست و بن دو ثنیهٔ علیا و این هر سه را نطعیه گویند دوازدهم مخرج صاد و زاء و سین و آن طرف زبان ست و طرف دو ثنیهٔ سفلے و این هر سه را اسلیه گویند و زمخشری زاء را مقدم بر سین گوید سیزدهم مخرج ظاء و ذال و ثاء و آن طرف زبان ست و طرف دو ثنیهٔ علیا و این هر سه را ذلقیه گویند و خلیل لثویه نامد چهاردهم مخرج فاء و آن باطن لب زیرین و طرف دو ثنیهٔ علیاست پانزدهم مخرج باء و میم و واو و آن مابین دو لب ست بانطباق هر دو در باء و میم خیشوم را هم دخلی ست در میم و این چهار را شفویه گویند و نزد خلیل واو هم هوائی ست شانزدهم مخرج نون خفیه و آن خیشوم ست فقط بخلاف نون ساکن بسکون جلی که مخرجش نون متحرک ست و هر گاه خواهند که اختبار مخرج حرفے نمایند باید که حرف مطلوب الاختبار را ساکن بیارند و اول آن همزهٔ وصل متحرک تا متعین و ممتاز گردد چون اَبْ و اُمّ و اَبْ کذا فی غایة البیان ۵ بدانکه تفصیل این مقام و شرح قواعد ادغام علی وجه التمام تفصیل طلب ست که باین شرح مناسب نیست لیکن چون مصنف در تحریر این مقام اهتمام تمام نفرموده و در میان قیود جواز و قیود وجوب امتیاز ننموده و اطلاقات ضاره و تقییدات غیر نافع در کلام خویش ایراد کرده ناچار حرفے چند در خور این کتاب که ضروری و واجب الذکر بود بنگارش در آمد و حتی السعی در رعایت قیود و حفظ تخصیصات مبالغه کرده شد اگر تقصیری بوقوع آمده باشد معذور فرمایند زیرا نچه در اکثر کتب این فن این بحث مهذب و محرر نیست پس اگر بنده هم تقصیر کند فلیس هذا اول قارورة کسرت فی الاسلام و هو الموفق للاتمام بدانکه چون دو حرف از یک جنس بهم آیند اگر در اول کلمه باشند پس اگر در ثلاثی مجرد باشد ادغام ممتنع بود چون دَدَن هم در ابتدا هم در درج و اگر در ثلاثی مزید فیه باشد چون تترس و تتارک ادغام و ترک ادغام جائز ست

چون اِتَّرَسَ یَتَّرَّسُ واِثّاَرَکَ یَثّارَکُ وہمچنین در مضارع از باب تفعل وتفاعل ادغام وترک ادغام جائز ہست فی شرح الشافیۃ اذا ادغم لم یجتلب لہ ہمزۃ الوصل کما فی الماضی بل لایدغم الا فی الدرج نحو قَالَ تَّنَزَّلُ واگر در رباعی مزید فیہ باشد چون تدحرج ادغام ممتنع بود علی ما فی الشافیۃ واگر اجتماع حرفین متجانسین در اول کلمہ نباشد خالی از سہ قسم نیست یا واجب الادغام ست یا جائز الادغام یا ممتنع الادغام امّا واجب الادغام بر دو قسم ست قسم اول آنکہ حرف اول ساکن باشد وثانی متحرک درینصورت ادغام واجب ست بشروط پنجگانہ یکی آنکہ آن دو حرف متجانس دو ہمزہ در کلمہ غیر موضوعہ علی التضعیف نباشد چون قِرَأْئٌ کہ دراصل قِرَأْءٌ بود بر وزن قِمَطْرٌ ہمزہ ثانیہ را بیاء بدل گردند وادغام نکردند واگر دو ہمزہ در دو کلمہ باشند آنجا بر مذہب آنانکہ ہمزتین را محقق میدارند ادغام واجب ست چون اِمْلَأْ اِنَاءً وبر مذہب آنانکہ در وتخفیف بر مقتضای قوانین اجتماع ہمزتین کنند ادغام جائز نیست لان الاعلال مقدم علی الادغام واگر اجتماع ہمزتین در یک کلمہ موضوعہ علی التضعیف باشد آنجا نیز واجب ست چون سَأَّلٌ ودَأَّاتٌ شرط دوم آنکہ حرف اول از متجانسین ہای وقف نباشد چون اُغْزُہْ ہِلَالًا وذلک لان الوقف ینافی الادغام شرط سیوم آنکہ حرف اول از متجانسین مدّہ منقلبہ انقلابًا جائزًا من غیر جہۃ الادغام نباشد چون رِیْیًا کہ دراصل رِئْیًا بود درو ادغام جائز نیست مگر بر لغت بعض عرب واگر منقلبہ انقلابًا لازمًا باشد ادغام واجب باشد چنانچہ اگر بر وزن اُبْلُمٌ را از اَوَیْتُ بنا کنند گویند اُوِیٌّ والاصل اُءْوُیٌ ابدلت الہمزۃ الثانیۃ واوًا ابدالًا لازمًا فادغمت ثم ابدلت ضمۃ الواو کسرۃ للیاء فجری مجری قاضٍ واگر منقلبہ من جہۃ الادغام باشد آنجا نیز ادغام واجب باشد چون مَرْضِیٌّ ومَدْعُوٌّ تا فوات غرض لازم نیاید شرط چہارم آنکہ حرف اول از متجانسین مدّہ در آخر کلمہ نباشد چون فِیْ یَوْمٍ وقَالُوْا وَاللّٰہِ واگر مدّہ نباشد ادغام واجب گردد خواہ در یک کلمہ باشد چون عُجَیِّزٌ ورُسَیِّلَۃٌ وخواہ در دو کلمہ چون المتفجع علیہ بیا اَوْ وَا او اخشی یا سرا وہمچنین واجب ست ادغام اگر مدّہ در آخر کلمہ نباشد چون مدعوّ ومرمیّ شرط پنجم آنکہ آن ادغام باعث التباس یک وزن قیاسی با وزن دیگر قیاسی نباشد چون قُوْوِلَ وتُقُوْوِلَ کہ اگر ادغام کنند التباس بہ قُوِّلَ وتُقُوِّلَ لازم می آید فی شرح الشافیۃ وان لم یلزم التباس وزن قیاسی بوزن قیاسی ادغم والالتباس فی مثلہ وان وقع فی بعض الصور لایبالی بہ لان الوزن لیس بقیاسی فیستمر اللبس وقسم دوم آنست کہ ہر دو متحرک باشند ودرانصورۃ نیز ادغام واجب میشود بشروط نہ گانہ یکی آنکہ حرف اوّل از متجانسین مدغم فیہ نباشد چون حَبَّبَ ورَدَّدَ دوم

آنکه در آنجا مقتضی اعلال موجود نباشد چون قَوِیَ وارعَوَی ومنه جاءٍ علی قول سیبویه سیوم آنکه
هیچ یکی از حرفین متجانسین برائ الحاق نباشد چون شَمْلَلَ وقَعْدَدَ که ملحق ست بدحَرْجَ وبُرْثُن بلکه
در بعض رسائل موثوق بها آورده است ویشترط ان لایکون فی وزن ملحق سواء کان الملحق احد
المثلین اوکلیهما اوغیرهما چهارم آنکه آن اسم فَعَلٌ بفتحتین چون مَدَدٌ یافِعِلٌ بکسرتین چون بِدِدٌ
یافُعُلٌ بضمتین چون سُرُرٌ یافُعَلٌ بضم اول وفتح ثانی چون دُرَرٌ یافِعَلٌ بکسر اول وفتح ثانی چون
قِدَدٌ نباشد که درینهمه ادغام جائز نیست فی شرح الشافیة واما قَصٌّ بمعنی القَصَص لراس الصدر فلیس
مما اجتمع فیه مثلان متحرکان وادغم بل هما اسمان احدهما متحرک العین والآخر ساکن العین کنَشَرٍ
ونَشْرٍ پنجم آنکه در دو کلمه نباشند واگر در دو کلمه باشند پس اگر ماقبل ایشان ساکن غیر مده یا مده مدغمه
بود ادغام جائز نبود چون قَوْمُ مَالِكَ وعَدُوُّ وَلِیدٍ واگر ماقبل متحرک باشد چون سَلَكَكُمْ ومَكَّنَنِیْ یا
مده غیر مدغم باشد چون المالُ لزید ادغام جائز بود کذا فی شرح مراح الارواح ششم آنکه حرکت حرف
ثانی عارض نباشد چون اُرْدُدِ القومَ بر لغت اهل حجاز هفتم آنکه تای باب افتعال نباشد چون اِقتتل
که در مثل او اظهار وادغام جائز ست علی ما سیاتی ان شاء الله تعالیٰ وهمچنین ست حال یَتَتَرَّسُ ویَتَتَارَکُ
چنانچه گذشت هشتم آنکه حرفین متجانسین دو یای متحرک نباشند چه اگر یائین متحرکین باشند پس
اگر حرکت یای ثانیه لازمه باشد فی نفسه چون حَیِیَ واُحْیِیَ واُسْتُحْیِیَ یا بسبب عروض حرف لازم
چون تَحِیَّةً مصدر حیاک اللهُ واَحْیِیَةٌ در جمع حیاء آنجا ادغام واظهار جائز ست واگر حرکت
یای ثانیه عارضه باشد چون مُحْیِیَةٌ مُحْیِیَانِ ورایت مُحْیِیًا ولن یُحْیِیَ ورَمْیَیَانِ رَمْیَیَاتٌ ادغام
جا ممتنع بود نهم آنکه اجتماع مثلین در باب افعلال نباشد که آنجا هم ادغام وهم فک جائز ست
چون اِحْوَوَیَ یَحْوَوِیْ واِحْوَاءً یَحْوَیْ بکسر حائین یا بفتح حائین کذا فی شرح الشافیة اما جائز الادغام
در چند جا باشد که اکثر در اثنای تقریر اقسام واجب الادغام معلوم گشت چون تَتَرَّسُ وتَتَارَکُ و
قال تَنَزَّلُ وچون رِیَّا بر لغت بعض عرب وچون سَلَکَکُم والمالُ لزید وچون اقتتل وحَیِیَ واِحْوَوَ
اما ممتنع الادغام در چند صورت باشد یکی آنکه دو حرف متجانس دو همزه باشند در کلمه غیر موضوع
علی التضعیف درینصورت ادغام ممتنع ست خواه همزه اولی ساکنه باشد چون قرأ اکرام خواه هر دو
متحرک باشند چون جاءٍ بر قول سیبویه واگر در دو کلمه باشند پس ادغام بر مذهب آنانکه تخفیف بر
مقتضای قواعد اجتماع همزتین کنند ممتنع ست وبر مذهب آنانکه همزتین را ثابت گذارند اگر اول
ساکنه باشد واجب الادغام ست والا جائز الادغام کذا نقل عن سیبویه دوم آنکه حرف ثانی از

متجانسین ساکن شده باشد من غیر جهة الوقف چون مَدَدْنَ و لَمْ یَمُدُّ و اُمْدُدْ بر لغت اهل حجاز واگر سکون من جهة الوقف باشد مانع ادغام نیست بر استعمال اشهر اگرچه بعضے حذف احد المتجانسین نیز کنند فی شرح الشافیة و قد یجوز حذف احد المثلین ایضًا نحو یفرّ و قعًا بالتشدید والتخفیف و علماء علیهم الرحمة فعلے راکه آخر او بسبب جزم یا بنای امر ساکن شده باشد از اقسام جائز الادغام شمرده اند الا فعل تعجب چون اَشْدِدْ بِهٖ که آن ممتنع الادغام بوده است اتفاقًا و این سخن خالی از شبه نیست زیرانچه اگر بنای کلام ایشان بر لغت بنی تمیم ست پس از اقسام واجب الادغام ست واگر بر لغت اهل حجاز ست پس از اقسام ممتنع الادغام ست و هیچ لغتی نیست که مثل اُمْدُدْ و لَمْ یَمْدُدْ در و جائز الادغام باشد غایة ما یمکن در توجیه کلام علماء آنست که سیبویه ثانی علامهٔ تفتازانی در شرح زنجانی ارزانی فرموده است المراد جواز الادغام و فکه عندنا و الا فالادغام واجب فی بنی تمیم و ممتنع فی الحجازیین سیوم مثل قَرَدَدٍ و مَهْدَدٍ و غیر ذلک من الملحقات چهارم مثل قالوا و الله و فی یوم کامر پنجم مثل قوم مالک و عدو ولید ششم مثل شرر و سرر و غیر ذلک من الاوزان المذکورة فیما قبل هفتم مثل قُووِلَ و تُقُووِلَ هشتم مثل دَدَنٌ و تندحرج نهم مثل اُغْزُهُ هلا اَدْهم مثل حَبَبَ یازدهم مثل قَوِیَ دوازدهم آنکه متجانسین الفین باشند اذ لا یتصور الادغام فی الالف سیزدهم آنکه حرف اول منون باشد چون مالٍ لزید کذا فی جامع المسائل و پوشیده نماند که این صورت از مبحث خارج ست زیرانچه اجتماع حرفین متجانسین نشده است بسبب حیلولة التنوین بینهما فلا تغفل چون این همه مذکورات بخاطر دریا مقاطر دوستان جا گرفت اکنون می باید که شرح عبارات مصنف کرده شود قال المصنف هرجا که دو حرف متحرک اگر حرف ثانی برای وقف ساکن شود مانع ادغام نیست فان التقاء الساکنین یغتفر فی الوقف مطلقا از یک جنس بهم آیند در صراح گفته که جنس یک گونه را گویند که ز روگونها باشد و در اصطلاح منطقیان بمعنے کلی مقول بر کثیرین مختلفة الحقائق در جواب ما هو ست و مراد اینجا معنے اول ست بیانش آنست که دال مثلا یک گونه است که ممتاز ست از گونهای حروف دیگر چون صاد و عین و غیر ذلک و دالات معینه که صادر میشود از اشخاص معینه در ازمنهٔ معینه و امکنهٔ معینه با کیفیات معینه گونهای اند ممتاز از یکدیگر بواسطه تعیین قائل یا زمان یا مکان یا کیفیت و داخل اند در گونهٔ دال مطلقا مثل دخول زید و عمرو در انسان و همچنین همه حروف را برهمین قیاس کنید و معنی منطقے برای آن مراد نداشتیم که اثبات جنسیت منطقیه مر دال مطلق را نسبت بدالات معینه مثلا اصعب از خرط قتاد ست چنانچه مخفی نمی ماند بر هر که صافی نهاد ست

بر سبیل لزوم یعنی بهم آمدن وجمع شدن آن دو حرف مجانس برطریق لزوم باشد نه بر سبیل
عروض و فائدهٔ این قید از کلام مصنف رح ظاهر خواهد شد یا از دو مخرج متقارب معطوفست بر
قول او که از یک جنس باشد یعنی چنانچه در دو حرف متجانس متحرک ادغام واقع میشود همچنین
در دو حرف متحرک متقارب المخرج نیز ادغام واقع میشود چون فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ
بتشدید عین یا اول ایشان ساکن بود و ثانی متحرک معطوفست بر قول او که دو حرف متحرک
یعنی چون دو حرف متجانس یا متقارب المخرج متحرک باشند یا اول از ایشان ساکن و ثانی متحرک باشد
بعد آنکه چنانچه در متقاربی المخرج ادغام واقع میشود همچنین در دو حرف که متشارک باشند در صفتی
از صفات چون مجهوریت ومهموسیت وغیر ذلک نیز ادغام واقع میشود چنانچه نون را در میم
ادغام کنند برای شرکت غنیت پس اقتصار مصنف رح بر متجانسین ومتقاربی المخرج جید نباشد
مگر آنکه گوئیم تقارب مخرج عامترست از آنکه حقیقی باشد یا حکمی واشتراک در صفت بمنزلهٔ تقارب
مخرج است یدل علی ذلک عبارة الشافیة حیث قال ونعنی بالمتقاربین ما تقاربا فی المخرج او صفة تقوم
مقامه ونیز می باید دانست که چون دو حرف متقارب المخرج یا متشارک الصفة را ادغام کنند بی
آنکه آن متقاربین ومتشارکین را متجانسین سازند ادغام ممکن نباشد واین نیز بر دو وجه بود
یا اول را مجانس ثانی سازند کما هو الاکثر چون اِمَّحَی که در اصل اِنْمَحَی بود یا ثانی را مجانس اول
کنند چون اِذَّبَحْتُوْدًا که در اصل اِذْبَحْ عَتُوْدًا بود پس مصنف رح که متجانسین ومتقاربین را ذکر
کرده حکم کرد بر هر دو که اول را در دوم ادغام کنند خالی از اجمال واغلاق نیست لیکن بر اعتماد
شهرت حال متجانسین ومتقاربین دلیرانه ارتکاب او نموده است ویکی از ایشان زائده برای
الحاق نباشد معنی الحاق چنانچه شیخ رضی در شرح کافیه آورده است آنست که زیاده کنی در
کلمه حرفی را در مقابلهٔ حرف اصلی در کلمهٔ دیگر تا برابر شود این کلمه مر آن کلمه را در حرکات وسکنات
و جمیع تصریفات ومقصود ائمهٔ ایشان از الحاق تحصیل اغراض لفظیه است چون وزن وسجع وکثرت
ابنیه وغیر ذلک ولیس المقصود اختلاف المعنی بل یجوز ان یختلف وان لا یختلف ویجوز ان لا یکون
للکلمة قبل الزیادة فیها للالحاق معنی وان یکون وتفصیل ذلک مقام آخر **ف** الحاق در لغت
در رسیدن ودر رسانیدن است ودر اصطلاح آنست که ثلاثی را بزیادت حرفی بر وزن رباعی کنند
ویا رباعی را بزیادت حرفی بر وزن خماسی کنند از برای آنکه با ملحق معاملهٔ ملحق به بکنند در تکسیر
وتصغیر وغیر آن والحاق بر دو قسم است الحاق در افعال والحاق در اسماء ومصداق الحاق در افعال

یعنی دلیل صدق و عرفان الحاق در افعال بموزون بودن دو مصدر رست مصدر ملحق و مصدر ملحق بہ
بوزن عروضی با موزنی در الفاظ دیگر کہ ماضی و نحوہ باشد علی ما صرح فی مفتاح العلوم و مصداق الحاق
در اسماء اتحاد دو اسم ست ولس نحو جلبیل بوزن فعیل ملحق بجعفر بوزن فعلل ست و حرف الحاق مدار
زیرا کہ میزان ندارد ط و ما قبل ایشان حرف مدغم نباشد و یکی از ایشان مبدل نباشد این قید بر
اطلاق خود صحیح نیست چنانچہ در سبق شناختی و کلمہ از اشتباہ ایمن باشد این اطلاق نیز
جیند نیست چنانچہ از نقل کلام شارح شافیہ ظاہر شد اول را در دوم ادغام با میکرد این اطلاق علی
تقدیر التسلیم در متجانسین صحیح ست اما در متقاربین درست نیست زیرانچہ برای وجوب ادغام
متقاربین شرائط و تفاصیل ست کہ در کتب قراءت مبین شدہ است و بالجملہ مسامحات مصنف در
تحریر این قانون زیادہ از انست کہ نگاشتہ شود چنانچہ ذَبّ الذب باز داشتن و لاغر شدن و
پژمردہ شدن و رَبّ الرب خداوندی کردن و مہتر بودن و مہتری کردن و پروردن و با تمام
رسانیدن و افزون کردن و جمع کردن و جمع شدن من باب نصر و رَبَّ یَرِبُّ علی وزن ضرب
لغۃ فیہ و لبثت و عبدت اللبث بفتح اللام و سکون الہاء درنگ کردن من باب علم فی الصراح
ہذا علی غیر القیاس لان المصدر من فعِل بالکسر قیاسہ التحریک اذا لم یتعد مثل تعِب تعبًا و العبودۃ
و العبودیۃ و العبادۃ فروتنی کردن و بندگی کردن و پرستیدن من باب نصر بدانکہ در ادغام متجانسین
یک حرف بیش ننویسند و در متقاربین ہر دو حرف در نوشتن غالبًا سلامت باشند کما ترے
و تفصیل این سخن در علم خط ست ف مرامر بن مرہ طائی شخصے بود کہ خط عربی از وضع اوست
ط و در مَدَّدَ و سَبَبَ ادغام نکردند زیرانچہ کلمہ از اشتباہ ایمن نیست المد بفتحتین یاری کردن و المد
کشیدن و السبب بفتحتین رسن و ہرچہ بدان بدیگری پیوستہ شود و خویشی و گوشہ و راہ و السب
بالتشدید پے بریدن و دشنام دادن و بریدن ہرچہ باشد من باب نصر ف سوال ادغام در
مُحابّ موجب اشتباہ ست ازانکہ این لفظ مشترک ست میان اسم فاعل و اسم مفعول جواب
این اشتباہ مشتقین ست و مثل این اشتباہ در کلمہ عرب محتمل ست ط و در قُوول ادغام نکردند
زیرانچہ اول ایشان مبدل ست این دلیل از سیبویہ و خلیل منقول ست اما احسن آنست کہ شیخ ابن حاجب
گفتہ کہ تا اشتباہ بقُوّل لازم نیاید زیرانچہ ابدال مطلقا مانع ادغام نیست علی ما عرفت و در مَدَّنَ و
فَرَّنَ ادغام نکردند زیرانچہ دوم متحرک نیست و در لغت بعض عرب ادغام کنند و مَدّنَ و فَرَّنَ
گویند و معنی مَدّ و فَرّ در صدر کتاب نگارش یافت و در قعدد بضم القاف و الدال او فتحہا

ملحق ست به بُرثُن یا بجعفر مردی که بجد اکبر خود نزدیک باشد ف قُعدُدٌ قریب الآباء من الجد الاکبر والجبان اللئیم القاعد عن المکارم کذا فی القاموس ای شخصیکه آبای او بجد اکبر قریب باشند از آبای دیگران واز ینجهت عبد الصمد بن علی بن عبد اللہ بن عباسؓ را قعدد بنی ہاشم میگفتند ازانکه رشته اش ببنی ہاشم بسبب کبر سن او از دیگران قریب بود ونیز نام مرد لئیم که از مکارم بعید باشد کذا فی حواشی دستور المبتدی ف وشَمْلَلَ ملحق ست به دحرج الشمللة شتابی کردن کذا فی الصراح ادغام نکردند زیرانچه دوم حرف زائده است برای الحاق ودر خَبَّبَ من التجبیب بمعنی دوست گردانیدن ادغام نکردند زیرانچه ماقبل ایشان مدغم ست ودر تتنزل ادغام نکردند یعنی بر سبیل وجوب والا ادغام درو واجب ست چون بماقبل خود متصل گردد کما عرفت التنزل فرود آمدن زیرانچه اجتماع این دو حرف بر سبیل لزوم نیست زیرانچه حذف نیز جائز ست سوال باید کرد که در مضارع مجهول ادغام واجب باشد زیرانچه درو حذف احدی التائین جائز نیست علی مافی شرح الشافیة جواب ادغام درو ظاہر آنست که ممتنع بود لما یلزم الالتباس بالمعلوم ودر مانند حیی مما کان احد ہما ای احد الیائین مبدلا والحال ان ہما متحرکان ویجب ان یقیده بان یکون حرکة الثانیة لازمة غیر عارضة کما عرفت فیما سبق جاز الادغام والاظہار یلزم من ظاہر عبارة المصنف رح ان یجوز الادغام فی نحو یحیی ایضا مع انه لا یجوز فیه اصلا فینبغی ان یقیده ایضا بان لا یکون فی الثانیة ما یوجب قلبها الفا وکانه اعتمد فی ذلک علی ذکره سابقا من ان الاعلال مقدم علی الادغام فلا تغفل بقی بحثان الاول انه لا شئ من الیائین فی حیی مبدلا والجواب انه مبنی علی مذہب الفراء فانه قال اصل حیی حیو کما مر من غیر مرة والثانی ان جواز الادغام والاظہار لا یتوقف علی کون احدی الیائین مبدلا الا تری ان فی نحو حیی جاز الادغام والاظہار مع ان کلتا یائیه اصلیتان اتفاقا بخلاف نحو مرمی مما کان او لہما ساکنا اوجب الادغام ینتقض بمثل قُوُوِلَ ورئیا وفی یوم ویمکن الاعتذار عن الاول بان الکلام فی الیائین وعن الثانی بان الیاء الاولی لما کانت منقلبة انقلابا جائزا فکانها لیست بیاء وعن الثالث بان الکلام فی الکلمة الواحدة او ما فی حکمها لیشتمل نحو مسلمی وبالجملة لا ریبة فی ورود الانتقاضات علی ظاہر تقریر المصنف ع لکن باب التخصیص وصرف الکلام عن الظاہر مفتوح بدانکه ہر جاکه دو حرف از یک جنس بہم آیند وچون خواہند که درو تخفیف کنند البته بیکی از سه طریق تخفیف کنند پس مثل

سَبَبٌ وَمَدٌّ وارد نشد فتامل بالادغام چنانچه گفته شد و الحذف و این بر دو نوع ست سماعی چنانچه ظَلْتُ بکسر ظاء و فتح او ف و حذف در ظلت افصح ست لکثرة الاستعمال کقوله تعالی فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ بخلاف مَسْتُ ط که در اصل ظللت بوده است بعده لام اولی یا ثانیه را حذف کردند علی اختلاف المذهبین اما بر مذهب اول یا لام را بی نقل حرکت حذف کردند پس ظَلْتُ بفتح ظاء باشد یا بعد از نقل حرکت بما قبل پس ظلت بکسر ظاء بود و اما بر مذهب ثانی یا حرکت لام اولی را حذف کردند تا ما قبل ضمیر مرفوع بارز متحرک نباشد پس ظَلْتُ بفتح ظاء باشد و یا حرکت لام اولی را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل پس ظِلْتُ بکسر ظاء خواندند و این حذف اگرچه قیاسی نیست لیکن در کثرت او شبه نیست الظلول در روز شدن چیزی یقال ظللت کذا اذا عملته بالنهار دون اللیل و قیاسی چنانچه مانند تَنَزَّلُ مخفف نماند که لفظ چنانچه با مانند زائده است کار بیکی تمام میشود مگر آنکه اعتذار کرده شود بمثل آنچه شراح کافیه در نحو میلیه رفعا گفته اند بدانکه صاحب جامع المسائل این را داخل حذف غیر قیاسی کرده است لیکن از شرح شافیه و رسائل دیگر ظاهر میشود که قیاسی ست ان انضم الی تاء تفعّل و تفاعل و تفعلل فی المضارع تاء اخری فیجوزان یؤتی بهما جمیعا و هو الاصل و یجوزان یحذف احدهما اما الاولی کما هو مذهب الکوفیین ف از برای آنکه تای ثانیه از باب تفعّل و تفاعل برای معنی مطاوعت ست و حذف آن مخل ست مر این معنی را ط او الثانیة کما هو مختار سیبویه و البصریین ف از برای آنکه تای اولی علامت مضارع ست و العلامة لاتحذف ط ویشترط فی هذا الحذف ان یکون المضارع معلوما ففی المجهول لم یجز الحذف حذرا من الالتباس و الابدال و الابدال و این نیز بر دو نوع ست سماعی چنانچه قوله تعالی وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا ف ترجمه بی بهره و نا امید شد کسیکه گمنام و پنهان کرد آن نفس را از مبادرت معاصی ط یقال خاب الرجل خیبة اذا لم ینل مطلوبه و التدسیس الاخفاء و الضمیر المنصوب راجع الی النفس المذکور فی قوله تعالی وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا و المعنی قد خسر من نقص النفس و اخفها بالجهالة و الفسوق اصله دَسَّسَهَا فقلبت السین الثانیة الفا کذا فی الجلالین و الاظهر ان یقلب السین یاء و الیاء الفا فان قلب السین الفا لم یثبت فی کلامهم بخلاف قلب السین یاء و الیاء الفا فانهما ثابتان و اما الثانی فکثیرة و اما الاول فکالسادی اصله السادس و الحمل علی الثابت اولی من الحمل علی غیره و قیاسی بدانکه هر اسمی که بر وزن فِعَّال بکسر فاء باشد و مصدر نبود و در آخر او تاء نباشد حرف اول از حرفی تضعیف او منقلب بیاء میگردد علی سبیل الوجوب چون امثلهٔ مذکوره در متن و در وقت جمع

عود میکنند بحال خود چون شرّار یزد دنّانیس و دوّادین واگر بکسر فا نباشد آنجا ابدال جائز نیست چون ضرّاب و همچنین اگر بر وزن فِعّال مصدر باشد چون کِذّاب قال الله تعالی وکذّبوا بآیاتنا کذّابا سوال در مثل قیتال که مصدر ست قلب بیا کردند جواب در شرح جاربردی آورده است که قیتال و قتّال مشدد و مخفف فرع قیتال ست من حیث انه کان جاریا علی الفعل فقلبت الالف یاء لانکسار ما قبلها پس ظاهر شد که یاء قیتال بدل از احدی حرفی تضعیف نیست تا مادهٔ نقض تواند شد و اگر در آخر فِعّال تا باشد هم قلب بیا جائز نیست چون ضِنّارة و دِنّامة علی ما فی شرح الشافیة چنانچه در مانند شیراز که در اصل شِرّاز بود چیزیست ترش که از جغرات سازند مثل پنیر و در فارسی او را آگنج گویند بر وزن کرخ و قیل بضمتین و قیل بضم یکم و کسر دوم و نیز نام شهریست معروف که بنا کرده مهتر سلیمان ع است و قیل بنا کردهٔ عمر و لیث ست گویند در اصل شیر ساز بود سین بکثرت استعمال ساقط شد و دیماس که در اصل دِمّاس بود نهانخانه و گرمابه و نام زندان حجاج یوسف که بظلم مشهور بوده با خود ست از دَمس بمعنی سخت تاریک شدن شب و پنهان کردن در خاک و پوشیده داشتن چیزی و دیوان که در اصل دِوّان بود کتاب حساب و مجموعهٔ اشعار و جای جمع شدن مردمان بر در ملوک و امراء و آنکه متکفل امور مملکت باشد و در مانند یقوی ادغام نشد لان الابدال مقدم علی الادغام یعنی هر جا که موجب اعلال و ابدال موجود باشد چون ارعَوی و یحیی و غیر ذلک یَمُدّ در اصل یَمْدُدُ بوده است حرکت دال اول نقل کرده بما قبل دادند و دال را در دال ثانی ادغام کردند یمد شد قانون هر جا که دو حرف متحرک از یک جنس بهم آیند در قاعدهٔ سابق ذکر متقاربی المخرج کرده بود و اینجا ترک کرد با آنکه او نیز با متجانسین درین قاعده شریک ست وجهش معلوم نیست الا آنکه اعتماد بر ما سبق کرده باشد لیکن این اعتماد محل اعتماد نیست کما لا یخفی و ما قبل ایشان ساکن بود و آن ساکن مده یا یای تصغیر نباشد و الامثل خاصّة و خویصّة وارد میشود و حرکت حرف اول بما قبل باید داد یعنی چون خواهند که ادغام کنند اولا نقل حرکت کنند و اگر ادغام نکنند احتیاج بنقل حرکت نیست سوال در مثل اِقتَتَل چون ادغام کنند قِتّل بفتح قاف و کسر قاف خوانند پس نقل حرکت در و لازم نباشد جواب این صورت مستثناة ست لان ذکر الشئ فیما قبل و فیما بعد بمنزلة الاستثناء لیکن مشکل میشود بمثل حوّی یحوّی بکسر حاء در اِحوَوی یحوَوِی زیرا که در ما بعد مذکور نیست چنانچه یمدّ و یظلّ که در اصل یمدد بود و یظلل بر وزن یعلم بوده است حرکت حرف اول بما قبل دادند و عین کلمه را در لام کلمه ادغام کردند یمد و یظل شد ذکر این کلام بعد از

ذکر تعلیل یَمُدُّ مستغنی عنه است مُدَّ در اصل اُمْدُدْ بوده است حرکت دال اول بما قبل دادند و همزه را حذف کردند لعدم الاحتیاج الیها لانها انما دیدت لتعسر النطق بالساکن ابتداءً فی کلام العرب فلما حرک الساکن تحریکًا لازمًا حذف الهمزة لزومًا بخلاف ما اذا کان التحریک غیر لازم نحو الاحمر و الاستغفار و اِجازة و اُرأف فانها اذا انقلت حرکة الهمزة الی ما قبلها فی هذه الکلمات جاز اَنْ تعتد بالحرکة وان لاتعتد فتقول لَحُمر و اَلحُمر و لِستغفار و اَلِستغفار و جَر و اِجَر و رُف و اُرُف و لم یقولوا فی اِتسَل عند التخفیف الاَسَل بحذف الهمزة لکثرة الاستعمال لام کلمه را حرکت دادند بعده ادغام کردند مُدَّ شد **ف** و این مذهب بنی تمیم ست اما اهل حجاز ادغام نمیکنند مگر آنکه ضمیر ساکن لاحق شود چون لَم یَمُدّا و لَم یَمُدّوا و لَم تَمُدِّیے که ادغام درین موضع واجب ست هم نزد بنی تمیم و هم نزد اهل حجاز از جهت لزوم فتحه بالف ضمیر و لزوم ضمه بواو ضمیر و لزوم کسره بیای ضمیر و جواز حرکات ثلث نزد بنی تمیم وقتی ست که های ضمیر مذکر غائب و مؤنث غائبه یا ساکن دیگر بدو متصل نشده باشد اما باتصال هو ضمیر مذکر ضم لازم ست چون لم یمده و مده و باتصال ها ضمیر مؤنث غائبه فتحه لازم ست چون لم یمدها و مدها و باتصال ساکن دیگر کسره لازم ست بلغت فصیح چون لم یمد الرجل و مد الغلام **ط** هر جا که دو ساکن بهم آیند بر غیر حد خود و اقسام او و معنی او در بحث معتل نگارش یافته فتذکر و اول مده نباشد و اگر مده باشد حکمش در ما سبق معلوم شده است **سوال** اگر اکتفا باین قید کردی احتیاج بقید اول نبودی **جواب** لانسلم ذلک زیرا انچه برای اخراج مثل خو یعنه بذکر قید اول محتاجیم کما لایخفی آخر حرف را حرکت باید داد در اکثر کتب این فن واقع شده که حرف اول را حرکت باید داد چون قُلِ الحَقّ و اذهبِ واخشوا اللّٰه و الم اللّٰه و لم اُبالِه که در اصل لم اُبالِی بود چون لم بر و آمد یاء افتاد ثم کثر استعماله حتی کانه لم یحذف منه شئ پس لام را ساکن کردند و الف را برای التقای ساکنین انداختند پس های سکت داخل کردند پس التقای ساکنین شد میان لام و ها اول را حرکت کسره دادند و این ضابطه منتقض میشود بچند صورت چون اِنطَلْقَ بسکون لام و فتح قاف که در اصل اِنطَلِقْ بکسر لام و سکون قاف بود طَلِقْ را نازل منزله کَتِف اعتبار کرده چنانچه در کَتِف جنین را ساکن میکردند در و نیز ساکن کردند پس اجتماع ساکنین شد در لام و قاف قاف را برای مناسبت طاء حرکت فتحه دادند و علی بناء القیاس لَمْ یَلْدَه بسکون لام و فتح دال که در اصل لم یَلِدْهُ بکسر لام و سکون دال بود و قال الشاعر **شعر** عجبت لمولود ولیس له اب و ذی ولد لم یَلْدَه اَبَوانِ + مراد از

قانون ۴

۴ عین کلمه اوراز جهت ادغام ساکن کردند

مولود مهتر عیسیٰ وازذی ولد مهتر آدم علی نبینا وعلیهما السلام ست و همچنین منتقض میشود بمثل
رُدَّ ولم یرُدَّ وغیر ذلک و آزین انتقاضات عذرها آورده اند چنانچه از مطالعهٔ مبسوطات
ظاهر میشود امّا مصنف که قائل بتحریک حرف آخرست هر قدر صور که بر کلام قوم مواد نقض اند در
ضابطهٔ مصنف داخل اند وصور تنهائی که در ضابطهٔ قوم داخل اند بر کلام مصنف مواد نقض اند کما لایخفی
بر خاطر فاتر این مسکین قاصر میرسد که مراد از حرف آخر که در کلام مصنف واقع شده است نه حرف
ثانی از حرفین ساکنین ست تا انتقاضات را ورودی باشد بلکه مرادش آنست که هرچه از حرفین
ساکنین آخر کلمه باشد او را حرکت باید داد عمّ از انکه آخر کلمه حرف اول باشد چون اذهب
وقل الحق واخشوا الناس ولم أبله زیرانچه آخر کلمه لام ست های سکت را آخر کلمه نمیگویند بلکه او کلمهٔ
منفصل است یا حرف ثانی باشد چون انطلق ولم یلده وردّ ولم یردّ ولعمری که برین تقدیر کلام
مصنف احسن از کلام قوم ست زیرا که احتیاج باعتذارات نمی ماند و لا تهدی من احببت ولکن الله انک ۱۲
یهدی من یشاء لیکن باقی می ماند انتقاض بمثل فلس وبکر در حالهٔ وقف و بمثل حین وعین در
حالهٔ وقف ووصل که دریناها هیچکدام از حرفین را حرکت نمیدهند و همچنین منتقض ست بمثل لاتهین
الفقیر که در اصل لا تهینن بود نون خفیفه را بسبب التقای ساکنین حذف کردند الا آنکه این صور
مستثنیات باشند اعتمادا علی ما تقرر فی محله یا داخل باشند در قول مصنف وغیره بعارض بناءً علی
الاحتمال الثانی کما سیجیء والاصل فیه الکسر وذلک لوجوه الاول ان السکون اخت الکسر باعتبار
المخرج علی ما صرح به المحققون فی حواشی الکشاف ومعناه ما قیل ان الحرف الساکن یقارب فی المخرج
مع المکسور حتی یقال ان فی کل ساکن شمة من الکسر لکن لا یعرفها الا ارباب الوجدان الصحیح وانما
قلنا ذلک دفعا لما یتوهم ان السکون عبارة عن عدم الحرکة کما مر فلا یکون له مخرج فکیف یکون اخت الکسرة
باعتبار المخرج الثانی ان السکون عدم الحرکة والکسر بمنزلة العدم لقلته من حیث لا یوجد فی اواخر
الافعال ولا فی غیر المنصرف من الاسماء ولا فی الحرف الا فی جیر علی ما فی شرح الکشاف فبینهما مواخاة
ومناسبة والثالث ما قیل ان الجزم فی الافعال عوض عن الجر فی الاسماء واصل الجزم السکون
کما ان اصل الجر الکسر فلما ثبت بینهما التعارض وامتنع السکون فی بعض المواضع جعلوا الکسر عوضا
عنه ثم الاصل یستعمل لمعان والمراد ههنا هو الاولی والاقیس وغیره ای غیر الکسر من الضم والفتح
انما یکون بعارض ای بسبب امر عارض اقتضی وجوب غیر الکسر او اختیاره او جوازه وتفصیل
مواضع الجواز والاختیار والوجوب فی المفصلات وقد ذکر المصنف شمة منه ویحتمل ان یکون المعنی و

غير التحريك بالكسر بسبب عارض يقتضي عدم التحريك كما في لا تنسوا الفضل ونحوه او يقتضي التحريك بغير الكسر وهذا الاحتمال وان كان ابعد لكنه انفع وافيد كما لا يخفى كالضم في واو الجمع وانما اختاروا الضم لان الضم من جنس الواو فهي اشد مناسبة لها من غيرها مع ان ما قبلها يا او واو محذوفة فتحريكها بحركة الحرف المحذوف اولى وانما خص واو الجمع احترازا عن الواو التي ليست للجمع نحو لو استطعنا ولو انطلقت فانها تكسر وقد يشبه كل منهما بصاحبتها فتكسر واو نحو اخشوا القوم وضمت في نحو لو استطعنا لكنه قليل اذ ليس بقول المصنف كالضم في واو الجمع معناه كاختيار الضم او كوجوب الضم بناء على ان القليل كالمعدوم ثم اعلم انهم يسمون الواو التي في الاسم كالضاربون والقاعدون واو الجمع والتي في الفعل كيضربون يسمونها واو الضمير على ما مر في قاعدة قال لكن المصنف اراد بواو الجمع ههنا ما يشمل واو الجمع وواو الضمير والاصح التمثيل بنحو لتخزون فيفهم منه اختيار الضم في الواوين والامر كذلك نحو يغزون على صيغة المضارع المجهول المؤكد بالنون الثقيلة في واو الضمير ونحو مصطفوا القوم في واو الجمع و كاختيار الفتح في ميم الم الله لا للتقاء مع سكون لام الله وليس فتح الميم بسكونها وسكون يا قبلها اذ لو كان كذلك لوجب لمن يقرأ الم ذلك الكتاب بالفتح لحصول هذه العلة فيه ولا يصح لمن يقرأ ان فتح الميم هو فتحة همزة الله نقلت الى الميم لان تلك الهمزة همزة وصل تسقط في الدرج وتسقط معها حركتها كذا في المدارك والمفصل لكن القاضي البيضاوي خالفهما وقال ان حذف الهمزة للتخفيف لا للدرج وانما فتح الميم تحاشيا عن توالي الكسرات ومحافظة على تفخيم لام الله قبل تركيب الم فان تفخيم لفظ الله اذا انفتح ما قبله او انضم سنة ونعني بالتفخيم ضد الترقيق اي التغليظ واعلم انه اجاز الاخفش كسر الميم لكن لم يقبله الفراء واسكن يزيد والاعشى الميم وقطعا الالف ثم ان الم من المتشابهات على ما هو المذهب عندنا وقد روي ذلك من الخلفاء الاربعة وغيرهم من الصحابة رض وقد يأول بتاويلات ذكرت في التفاسير فليطلب ثمه وقوله الله مبتدا خبره ما بعده وهو لا اله الا هو الحي القيوم وجاز الاوجه الثلثة على لغة بني تميم في ما يكون المضارع مضموم العين نحو مُدُّ ولم يمدُّ واما في مفتوح العين ومكسورها فلم يجز الا الفتح و الكسر و في بعض النسخ وجاء بالهمزة بدل جاز الكسرة هو مع ما عطف عليه بدل من الاوجه و العطف مقدم على الربط واجرى الاعراب على كل منها حذرا من الترجيح بلا مرجح وتحقيق هذا الكلام في علم النحو ويحتمل ان يكون خبر المبتدا المحذوف اي اولها كذا وثانيها كذا لانها الاصل كما مر و

الفتح لخفتها فانها لا تحتاج الى تحرك الشفتين ولتحقيق ذلك مقام آخر والضم للاتباع

ای اتباع العین والاتباع اما افعال او افتعال کامر الا اذا لقیه یعنی جاز فیه الاوجه الثلثة
فی جمیع الاوقات الا فی وقت بقاء ضمیر الغائب المفرد المذکر او الغائبة للمفرد المؤنث فانه حین
ما لحقه ضمیر الغائب فالاکثر الافصح فیه الضم لاغیر لتناسب الواو التی بعد الهاء فان الهاء لخفائها
کالعدم وقد جاء الکسر فیه لان الواو التی بعد الهاء تنقلب یاء لکسرة الهاء فلا یبقی الاستکراه
لکنه لغیة ای لغة ضعیفة واجاز ثعلب الفتح ایضاً واذا لحقه ضمیر الغائبة فلیس فیه الا الفتح لتناسب
الالف اخفاء الهاء اعلم انه اذا وقع همزة الوصل بعد نحو مدّ فالمختار فیه الکسر لاغیر نحو مدّ القوم
لانه اذا لم یدغم وقیل امدد القوم لزم الکسر فلما ادغموا ابقوا الثانی علی حرکته ومنهم من یفتح ومنهم
من یضمه وهو قلیل فینبغی للمصنف رح ان یستثنی هذه الصورة ایضاً فی الضم نحو مده فی الاول
ای ضمیر الغائب الاظهر تقدیم قوله فی الاول علی قوله نحو مده والفتح فی الثانی نحو مدها لما عرفت
علی الاکثر لیس الا علی وجه واحد یعنی لیس ما لقیه ضمیر الغائب بناء علی الاستعمال الاکثر الافصح الا
علی وجه واحد وهو الضم فقوله علی الاکثر یتعلق بقوله لیس والضمیر المستتر فی لیس وان کان المتبادر
انه راجع الی ما لقیه ضمیر الغائبة او الی ما لقیه الضمیر مطلقا لکن الحق انه راجع الی ما لقیه ضمیر الغائب فان
فیما لقیه ضمیر الغائبة وجه واحد لیس الا علی ما مر ویدل علی ذلک قوله وجاء مده حیث اکتفی بالضمیر
الغائب ولم یذکر ضمیر الغائبة وانت خبیر بانه لو ترک قوله علی الاکثر لیس الا علی وجه واحد واکتفی علی
قوله وجاء مده علی القلیل لکان اظهر واخصر وجاء مده بکسر الدال والهاء علی القلیل علی ما سبقه
الاخفش من بنی عقیل واما الفتح فلم یسمع وغلطوا ثعلبا فی تجویزه الفتح علی ما فی الشرح
الجاربردی بدانکه احکام ادغام بسیارست اگر مفصل یاد کرده شود این مختصر احتمال نتواند
کرد بنا بران فروگذاشته شد اعتذارست از مسامحات واطلاقاتی که از مصنف در تحریر این بحث
سرزده است چنانچه ببرخی ازان اشارت کرده آید تم اعلم ارشدک الله تعالی الارشاد راه نمودن
بحق کذا فی التاج ان تاء الافتعال مخففة اذا وقع ان مع اسمها وخبرها بعد العلم نحو علمت ان زیدا
قائم ففیه مذاهب ثلثة قال سیبویه ان مع اسمها وخبرها مفعول واحد ولا مفعول له آخر مقدرا وقال
الاخفش بجعل ان مع جزئیها فی مقام المفعول الاول ویقدر الثانی ای علمت ان زیدا قائم حاصلا
ای قیام زید حاصلا وقال بعضهم ان مع جزئیها ساد مسد اسمین هما مفعولا علم ای علمت زیدا قائما
فحذفا واقیم ان زیدا قائما مقامه والاصوب مذهب سیبویه باحکام البناء داخلة علی المقصور فتامل
لا تطوی تحت ما ذکرنا ای لا تلتف تحت ما ذکرنا من القواعد والقوانین بان یدخل تحتها دخول الجزئی

صح معه

تحت الكلي فيكون ذكرها مغنيا عن ذكرها والحاجة الى بيانها اى بيان تلك الاحكام ماشة المس
سودن ورسيدن من باب علم ونصر والاول افصح يقال قرابة ماشة اى قريبة غير بعيدة وحاجة
ماشة اى كاملة تامة كلية اى غير مختصة بشخص دون شخص ووقت دون وقت ومكان دون مكان
والغرض من ذلك الترغيب الى اصغاء هذا الكلام والاهتمام بشان تلك الاحكام فافردناها بالذكر
اى اذا كان كذلك فافردنا تلك الاحكام بالذكر الافراد تنها كردن وفي بعض النسخ فافرزناها بالزاء الافرز
المعجمة والمعنى واحد بدان اسعدك الله تعالى سعادتك فيه احتمالات الاول ان يكون سعادتك
مفعولا مطلقا للنوع اى اسعدك الله تعالى سعادتك التي تليق بك وتحق لك الثاني ان
يكون سعادتك بدلا من كاف الخطاب فيكون المعنى اسعدك الله تعالى سعادتك وفيه من المبالغة
ما في قولهم جل جلاله وجد جده وامثال هذه المبالغة كثيرا ما يقصد في الابدال كما في قولهم هند نجم بدر
شمس والثالث ان يكون اسعد بمعنى اعان كما في قولهم شعر وتسعدني في غمرة بعد غمرة +
سبوح لها منها عليها شواهد + وسعادتك منصوبا على نزع الخافض والمعنى اعانك الله تعالى
على سعادتك وتحصيل اسبابها من تعلم العلوم وحفظ قواعدها ولا يخفى عليك ان جميع ذلك تكلف
والذي يغلب على الظن ان عبارة المتن هكذا اسعدك الله تعالى سعادة كه چون بجاى فاى كلمه الخ
فالتبس على الكتاب كاف الرابطة بكاف الخطاب فزجوها في الكتابة مع تاء السعادة والتنوين
في سعادة للتعظيم لكنا ما راينا نسخة توافق ما غلب على ظننا ولا باس فيه فكم من كاتب غلطوا
صريحا + والله تعالى اعلم كه چون بجاى فاى كلمه درباب افتعال يكے از حروف مطبقه بفتح باء افتد
بدانكه حروف بر دو قسم ست مطبقه ومنفتحه اما مطبقه آنانند كه در وقت تكلم شان زبان بر كام منطبق آنها اند
گردد وصوت ميان كام و زبان منحصر ومحتبس شود وكام چون برطبق بر زبان آيد وآن چهار حرف
بيش نيستند ومنفتحه حرفهاى اند كه در وقت تلفظ آنها كام و زبان منفتح باشد وآن غير حروف
اربعه ست ف بدانكه حروف هجائيه باعتبار صفات متنوعه بانواع كثير ست اما آنچه صفات حروف
مشهور ست بيست وچهار نوع ست مجهوره كه دم را از جريان بازدارد وآن نوزده حرف ست
(ظل قو ربض اذ غزا جند مطيع) ومهموسه آنكه چنان نبود وآن ده حرف ست
(سكت فحثه شخص) ونزد بعضے مجهوره چهارده است (ما اجد رك تطلب قنوا) ومهموسه
پانزده (حظ خز شذ سه منفث فص عي) وشديده حرفى ست كه صوتش در مخرج آن بسته شود
اگر ساكنش خوانند وآن هشت حرف ست (اجدك قطبت) رخوه آنكه چنان نبود وآن سيزده حرف

(خش حظ شص هز ضغث قد) متوسطه آنکه میان این بر دو است و آن هشت حرف ست
(ولینا عمر) مطبقه حرفی که زبان را بحنک بالا چسپاند و آن چهار حرف ست (صضطظ)
و منفتحه ضد وی و آن غیر مطبقه است مستعلیه آنکه زبان را بسوی حنک بالا بر دارد و آن هفت
حرف ست (ضغط خص قظ) منخفضه ضد آن سوای ویست ذلقیه حرفی که هر رباعی و خماسی از
بعض آن خالی نبود و آن شش ست (مر بنفل) وقیل سه حرفست اللام والراء والنون و مصمته
غیر آنست متقلقله حرفیست که دران زبان را ضغطه بود با شدت صوت و آن پنج حرف ست
(قد طبج) وانحروف را القلقة نیز نامند و صفیریه حرفیست که صوت آن در نطق مشابه صوت صفیر ۲ حروف
بود و آن سه حرف ست (سزص) و مهتوت آنکه بشتابی تمام خوانده شود و آن ها ست فقط ـ
و مکرر و آن صرف حرف راء ست و متفشی شین و منحرف لام ست و هاوی الف ست و متصل
واو ست و مستفید ضاد ست و راجع ست و لینه وای اغنیه میم و نون مشربه پنج اند راء ۲ میم
زاء ذال ضاد ظاء معجمات کذا فی غایة البیان فقط و در بعض نسخ بجای مطبقه منطبقه واقع شده
است الاطباق طبق بر سر چیزی افگندن در در فریدی گفته الاطباق فی اللغة وضع شیٔ علی آخر
منطبقا علیه ملتصقا به وہی ای الحروف المطبقة مجموع ہذه الحروف الطاء والصاد والضاد والظاء ۲ الاربعة
فالعطف مقدم علی الربط وتسمیة ہذه الحروف مطبقة انما ہی بحسب التجوز لان المطبق انما ہو اللسان
والحنک واما الحرف فہو مطبق عنہ فاختصر فقیل مطبق کما قیل للمشترک فیه والمفرغ عنه مشترک و
مفرغ ومثله کثیر فی اللغة تاء را بطاء بدل کنند زیرا که اگر تاء را بحال خود گذارند و حروف مطبقه را بدل بتاء
کرده ادغام کنند فضیلت اطباق از دست میرود و این فضیلتی ست معتد بشانها پیش عرب و ازینجا
است که حروف مطبقه در غیر خود مدغم نشوند اصلاً در کلام فصحاء و اگر حروف مطبقه را و تاء را بحال
گذارند تلفظ متعسر میشود از سبب قرب مخرج و منافاة در صفت زیرا نچه مهموسه شدیده است و
صاد و ضاد و ظاء معجمه رخوه اند و طاء و ظاء و ضاد معجمه مجهوره اما وجه تخصیص انقلاب بطاء آنست
که طاء با تاء متقارب المخرج ست و با قبل تاء موافق ست در صفت اطباق لکن مع الطاء الادغام
لتجانس الحرفین وسکون اولہما لاغیر اجری مجری الظروف المقطوعة عن الاضافة المسماة فی عرفہم
بالغایات فی البناء علی الضم وکذلک لیس غیر نحو اطّلب واصله اطتلب والاطلاب جستن ومنه عبد
المطلب ومع الظاء المعجمة الادغام بقلب احدہما الی الآخر یعنی ادغام الظاء المعجمة بعد القلب
بالمہملة او بالعکس والابانة روشن کردن در کشن گفتن وجدا کردن والمراد ہہنا ترک الادغام

نحو اِظّلَمَ واِطّلَمَ واِظْطَلَمَ اَلاظّلام والاطّلام والاظطلام گردن بر ستم نهادن واحتمال کردن

ومع الضّاد المهملة الابانة وهو الاکثر الاقیس والادغام بقلبها ای بقلب الظاء المنقلبة عن تاء الافتعال صادًا لاغیر ای لایعکس ذلک لئلا یفوت صفیر الصاد نحو اصطبر الاصطبار شکیبائی کردن وخود را بستم بازداشتن واِصَّبَرَ اصله اِصْتَبَرَ قلبت التاء طاء ثم الطاء صادا ثم ادغم هذا على مذاق المصنف رح وقیل الاولی ان یقال قلبت تاء الافتعال صادا اول الامر اذ لا دلیل على قلبها طاء اولا ثم صادا وهکذا الکلام فی اِضّرب ایضا وکذلک مع الضّاد یعنی کما یجوز فی الصاد المهملة الوجهان کذلک لایجوز فی المعجمة ایضا الا الوجهان الابانة والادغام بقلب الطاء ضادا لا عکسه لئلا یفوت استطالة الضاد ونحو اضطرب واضّرب الاضطراب خلل یافته شدن وپریشان حال شدن وسخت جنبیدن وباهم گر شمشیر زدن وقد حکی عن بعض العرب قلب الضاد طاء نحو اطّجع فی اضطجع لکنه ضعیف والحاکی سیبویه والمازنی والاضطجاع بر پهلو خفتن وچون بجای فاء کلمه در باب افتعال دال وذال وزاء باشد تاء را بدال بدل باید کرد زیرا آنچه تاء شدیده مهموسه است ودال مهمله مجهوره است وزاء وذال معجمتین رخوه اند پس اجتماع اینها موجب ثقل ست واما وجه تخصیص قلب بدال آنست که باتاء قریب المخرج ست وبما قبل تاء در صفت جهریه یک ست لکن مع الدال المهملة الادغام لاغیر لما مرّ فی الطاء نحو اِدَّعٰی اصله اِدْتَعٰی قلبت التاء دالا وانما قلبت التاء الی الفاء خلافا لما هو حق ادغام المتقاربین من قلب الاول الی الثانی لان الثانی زائدة دون الاول کذا فی شرح الشافیة الادّعاء دعوی کردن برکسی ونسب ونام خویش گفتن در حرب پیش خصم وآرزو کردن واعتراف نمودن

ومع الذال المعجمة یجوز الاوجه الثلثة کما فی الظاء المعجمة الابانة والادغام بقلب احدهما الی الآخر لکن الفصیح ههنا هو الادغام حتی انکر سیبویه الابانة واوجب الادغام نحو اذدکر واذّکر وادّکر والافصح من بینهما هو ادّکر بالدال المهملة المشددة ف لان القرآن شاهد به قال الله تعالی وادّکر بعد امة الادّکار یاد آوردن وپند گرفتن وکذا مع الزاء یعنی ان الزاء یشابه الذال فی جمیع الوجوه الا وجها واحدا وهو قلب الزاء دالا فانه ممتنع محافظة علی صفیر الزاء اعلم انه لم یقع الزاء فی الاجمال فکانه سقط من قلم الناسخ نحو اِزْدَانَ واِزَّانَ والاول اولی من الثانی الازدیان آراسته شدن و آراسته کردن ولایجوز فیه ادّان بالدال المهملة المشددة ف لفوات محافظة صفیر الزاء

وچون بجائی فاء کلمه در باب افتعال ثاء مثلثه باشد ادغام باید کرد بقلب احدهما الی الاخری یعنی بقلب الثاء المثلثة المنقوطة بنقطتین من فوق او یعکس والاول افصح والثانی فصیح نحو

الا انه قرئ واذّکر بابدال الدال زاء

اِتّار زو اتّار بهمزة فی مقابلة العین والاتّار کشندهٔ خویش را کشتن ولا یجوز الاظهار صرح بذلک الزمخشری
لکن نص سیبویه علی جوازها لانه انما یلزم الادغام اذا کان الاول ساکنا فی المثلین وهہنا لیسا بمثلین
نعم لاشک فی قلتها وچون بجای فای کلمه در باب افتعال سین باشد اظهار و ادغام بقلب الثانیة
الی الاولی ولم یعکس محافظة علی صفیر السین روا بود چنانچه اِسْتَمَعَ و اِسَّمَعَ الاستماع گوش
داشتن وصلته باللام قال الله تعالی فاستمعوا له و در مراح گفته است شین مثلثه حکم سین مهمله دارد
چون اشتبه و اِشَّبَهَ و چون بجای عین کلمه در باب افتعال تا افتد یا صاد مهمله و همچنین ست حکم تا
و زا و دال و ذال و سین و شین و ضاد و طا و ظا علی ما فی شرح المراح اظهار و ادغام روا بود
بقلب اول بثانی و عکس جائز نیست و در فای فعل ماضی معروف عند الادغام فتحه و کسره روا
بود اگر حرکت تای افتعال نقل کرده بما قبل دهند مفتوح باشد و اگر حذف کنند بسبب التقای ساکنین
مکسور گردد چون اِقْتَتَلُوا بالابانة و قَتَّلُوا بفتح قاف و قِتَّلُوا بکسر قاف و در هر دو حالت همزهٔ
وصل واجب ست علی ما صرح به فی شرح الشافیة ونص علیه سیبویه لیکن در مراح و شروح او ذکر
همزه و حذف همزه را جائز داشته است و نسخ این کتاب مختلف ست در بعض نسخ امثلهٔ ابقای
همزه مکتوب ست و در بعضی دیگر که بحلیهٔ صحت آراسته اند مکتوب نیست و به اخذ نا و گاه باشد که عین
کلمهٔ ماضی را مکسور گردانند از مخافت التباس با ماضی تفعیل فی الکشاف وقری فی خَطِفَ الخَطْفَةَ
خَطِّفَ بفتح الخاء وکسر الطاء المشددة الاقتتال با یکدیگر کارزار کردن و اِخْتَصَمُوا و خَصَّمُوا الاختصام
دشمنی ورزیدن و همچنین در فعل مستقبل کسره فای فعل و فتحه جائز ست و در حروف مضارع نیز
کسره و فتحه جائز ست برای متابعت فا و در مصدر نیز کسره و فتحه جائز ست برای متابعت عین
و حذف همزه و ابقا نیز جائز ست علی ما فی شرح مراح الارواح الا انه ای الشان یجوز السکون ایضا
علی القاف مع ادغام التاء فی العین فی المستقبل فی شرح الشافیة وتقول فی مضارع اقتتل
المدغم یَقَتِّلُ بالفتح ویَقِتِّلُ بالکسر کما فی الماضی سواء واجاز بعضهم حذف حرکة اولهما من غیر ان
یحرک القاف بحرکة فیجمع بین الساکنین وهو وجه ضعیف ینکره اکثر الناس والاولی ان ما روی من
مثله عن العرب اختلاس حرکة لا اسکان تام هذا کلامه اعلم ان الاختلاس فی اللغة التکلم بکلام
مشوب غیر بیّن یعنی آلوده گفتن سخن وفی شرح الجزریة هو فی اللغة کشیدن چیزی بپرده و فی الاصطلاح
خطف حرکة یعنی اظهار الحرکة علی آخر الحرف زائدا علی ما ترک منها یعنی یظهر ثلثی الحرکة و یترک الثلث
عند ابی عمرو وقالون و ابی بکر و عند بعضهم الاختلاس تلفظ حرکة تامة بسرعة تامة فعلی هذا

ولا یجوز الادغام منه

ینبغی ان یکون فی المفتوح ایضا واعلم ان تجزی الحرکة وتبیین قدرها بالقلة والکثرة مما تزل فیه
الاقدام الا للماهر الحاذق القادر علی اظهار بعض الحرکة واخفاء بعضها اما استماع ذلک التبعیض واحصاء
تحدیده فمما لایدرکه حس السمع ولایجد السامع الیه سبیلا العدم اقتداره علی تمییز تلک الابعاض بالتثلیث مع
اخفاء ثلث علی سبیل التعیین والتقدیر کذا فی العهد الفریدی نحو یخصمون بفتح الخاء وکسره و
سکونه وختلاسه ودر اسم فاعل ومفعول فاء فعل مضموم نیز کنند چنانچه مفتوح ومکسور میگردانند
للاتباع ای اتباع المیم کما قرء مُردِفین وقد یکسر المیم لاتباع الفاء وهو اقل قلیل چنانچه مقتّلون
بفتح قاف وکسر او وضم او وکسر تا و فتح او ودر تفعّل وتفاعل نه تفعلل چون بجای فاء کلمه طای
مهمله افتد ویای تاء مثلثه ویا تای منقوطه بدو نقطه فوقانی یا ظای معجمه یا صاد یا ضاد یا دال یا ذال یا زای
معجمه یا سین یا شین صرح بذلک السید السند قدس سره فی صرفه الفارسی روا بود که او را یعنی تای
تفعّل وتفاعل را ساکن کنند وبدل کنند بحرفی که از جنس مابعد اوست وبعده برای تجانس حرفین
اول دادر دوم ادغام کنند وجائی که ابتدا بساکن لازم آید الف وصل در اول او درآورند وآن ۳
صیغه است مصدر و ماضی وامر بی لام ومثالی که مصنف علیه الرحمة آورده احتمال هر ۳ دارد کما
لایخفی واطلاق الف بر همزه کثیر ست اشتراکا یا عاریةً وانما سمیت الف الوصل لانه یتوصل به
الی النطق بالساکن واز اینجاست که او را سُلّم اللسان خوانند چنانچه اطّهّر التطهر سر وتن شستن و
پاک نمودن و پاکی جستن واطّابق اطّابقا اتفاق کردن و برابر همدیگر شدن واثّاقل اثّاقلا التثاقل گران
شدن واثّبت اثّبتا درنگ کردن و برجا ماندن واظّرف اظّرافا زیرکی نمودن واظّاهر اظّاهرا یار مند
شدن باهم و پشت بپشت درآوردن واصّعد اصّعّادا برنجانیدن و ببالا ترشدن وادّاعد ادّاعدا
باهم بلند شدن و در مشقت افگندن واضّرع اضّرّاعا زاری کردن واضّاعف اضّاعفا
دوچند شدن وادّثر ادّثارا جامه برخویش درگرفتن و برجستن مرد بر پشت اسپ بوقت
نشستن و برآمدن چاروای نر بر ماده وادّارک ادّارکا تلافی کردن واذّکر اذّکارا یاد
کردن و بیاد آوردن واذّبح اذّباحا همدیگر را گاو بریدن وازّمّل ازّمّلا خود را در جامه
بپیچیدن وازّاور ازّاورا همدیگر را زیارت کردن و برگردیدن از چیزی و چسپیدن
واسّرع اسّرّعا شتافتن یعنی شتابی کردن واشّارع اشّارعا باهم شتافتن و
اشّجع اشّجعا خود را بر دلیری آوردن واشّارک اشّارکا انبازی کردن وانبازی بالفتح
بمعنی شرکت ست **ف** بدانکه کلماتی چند را از معتل ومضاعف بر اصل داشته اند

تمہیل

باوجود موجبات اعلال واو خام تا بر اصل کلمات دیگر دلیل باشد چون قُوُدٌ و غَیَبٌ و عِیَنٌ
وصَیَدٌ وحَوَنَۃٌ وحَوَکَۃٌ وشَوَکَۃٌ وَاسْتَرْوَحَ واسْتَلْوَمَ واسْتَصْوَبَ واسْتَحْوَذَ وتحت مثنّٰی
وضَبَبٌ الْبَلَدِ وقَطَطَ الشَّعْرِ والَلَ السِّقَاءُ کذا فی دستور المبتدی ط ہزاران ہزار شکر
پروردگارے کہ انا منقصۂ شرکت بری ست ونسبت انبازی بآن جناب دیوانگی وخری
کہ این شکستہ جگر غستہ را از کمال شکستہ پروری وفرط خستہ نوازی بمطلبی کہ داشت مسعود گردانید
وغنچۂ اتمام این کتاب را بسحاب مرحمت بشگفانید وجہان جہان درود نامحدود دنثار درگاہ بادشاہی
کہ مسند نشین چار بالش مقام محمود ست ومطرود آنجناب عالم آب ازازل تا ابد مردود ست وبر آل
ذوالجلال والکمال واصحاب اولی الفضایل والآداب اوکہ مقتدای ائمہ وہادی امۃ اند ومبانی
دین احمدی را درصدد تشیید ومرمۃ اند وبرجمیع تابعین وسائر ارباب یقین الی یوم الدین
رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَیْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَّدُنْكَ رَحْمَةً اِنَّكَ
اَنْتَ الْوَهَّابُ والموفق للاتمام علی وجہ الصواب آی دوستان طبائع بشری دوگونہ است
بعضے چنان اند کہ بغیر از تطویل واطناب تفہیم معانی مر ایشان را اصعب از خرط قتاد ست ف
خرط چوب تراشیدن (عع ف اض ۲ ک ۲) خرط انعت منہ دودست فرومالیدن برشاخ تا برگ او
فروریزد قتاد درخت خار ناک وفی المثل ومن دونہ خرط القتاد ط وبرخی از تطویل پریشان
خاطر شوند وبحصل کلام راہ نبرند تا در تقریر موجز وعبارت مختصر تفہیم شان نکنند دست بمطلب نزنند
وباعث بر تالیف این شرح درویشی بود رشید کہ منتظم در افراد قسم اول بود بنا بران در اکثر مواضع این
کتاب دراز نفسی نمودہ آمد کہ تا بر مقتضای طبع مخاطب باشد قال علیہ السلام کلموا الناس علی قدر عقولہم
پس اگر کسی را از اطناب ملالتی پدید آید معذور م فرماید وزبان بطعنہ نیالاید **تذییل**
بدانکہ علمای نحو جزاہم اللہ تعالی خیر الجزاء ف بدانکہ ابو الاسود ظالم بن عمرو بن سفیان دُئلی بصری طبقات النحاۃ
کہ از اکابر تابعین بودہ وبشرف صحبت جناب عمر رضہ وجناب علی رضہ مشرف شدہ وباعلی رضہ
در واقعۂ صفین حاضر بود وبکمال دانش وعقل وکیاست وفضل آراستہ بود وعلم نحو از مخترعات
اوست کہ بامر جناب علی رضہ آنرا وضع کردہ کہ بحکم زیاد بن ابیہ کہ والی عراقین بود وشخصے اورا لحن گفت دگویندہ
اَصْلَحَ اللّٰهُ الامیرَ توفی ابانا وترک بنون دگویند آنچہ از جناب امیر المؤمنین علی رضہ اخذ کردہ آنرا
بکسے ظاہر نمیکرد تا اینکہ زیاد بن ابیہ نظر بلحن مردمان اورا بوضع نحو تکلیف داد واو قبول نکردہ تا
وقتیکہ خود قارئے را شنید کہ میخواند ان اللہ بری من المشرکین ورسولہ بالکسر پس بخدمت والی مذکور

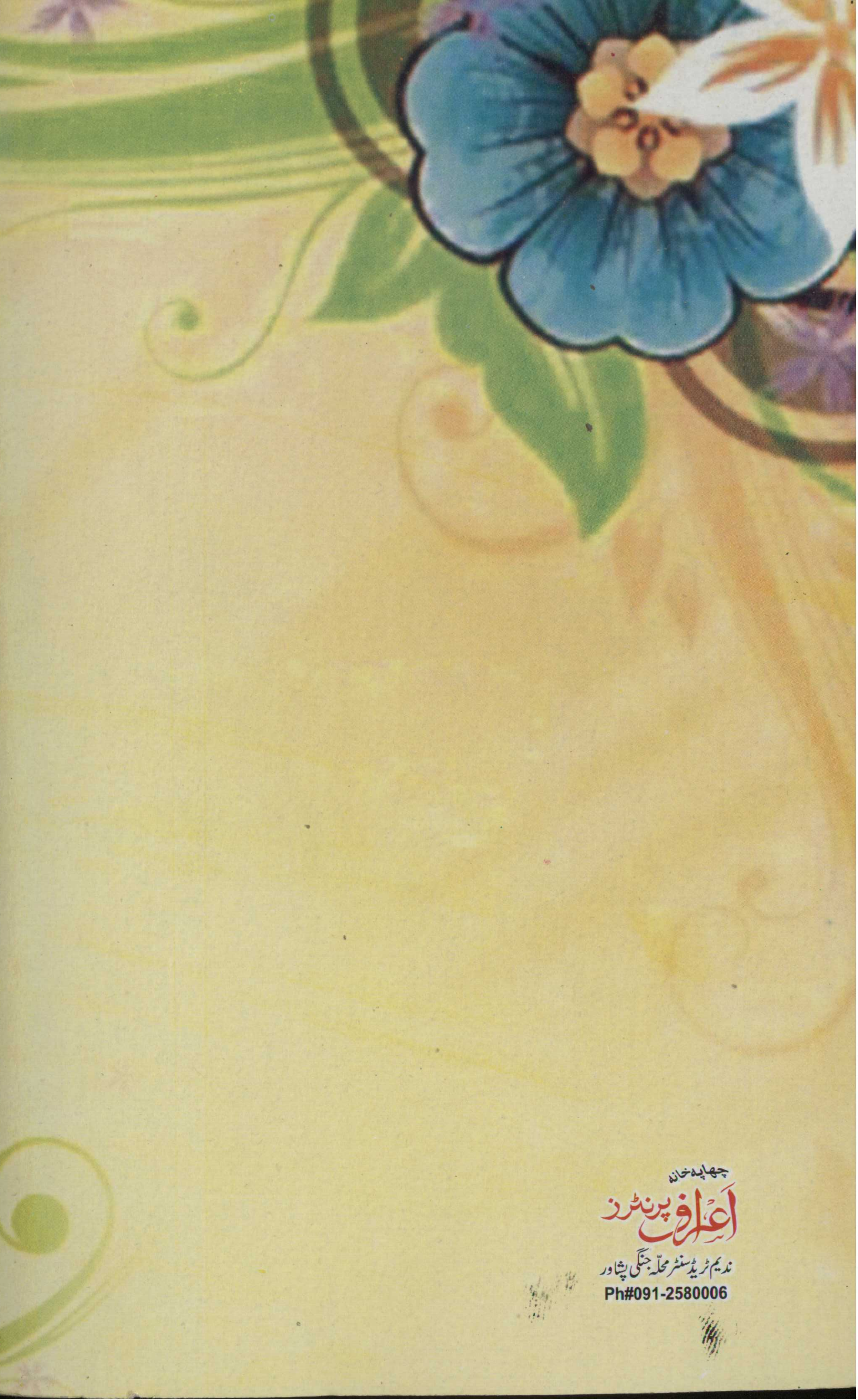
رفت و گفت حال مردمان تا بدینجا رسید حالا بامرے کہ فرمودی کار بند میشوم و اولا باب تعجب وضع کرد بعد ازان حدود دیگر بہجیکہ از جناب علی رض اخذ کردہ بود بعد ازان ابوالاسود عنبسہ و میمون الاقران و یحیی بن یعمر عدوانی و عطاء و ابوالحارث کہ ہر دو پسران ابو الاسود بودند بعد ازان عبداللہ بن اسحاق الحضرمی و عیسی بن عمر الثقفی و ابوعمرو بن العلاء بعد ازان خلیل بن احمد فراہیدی بعد ازان سیبویہ و کسائی و بعد ازین طبقہ نسبت نحاۃ بدو قسم انقسام یافتہ بصریہ و کوفیہ بعد از سیبویہ و کسائی ابوالحسن اخفش و فراء بعد ازان صالح بن اسحاق جرمی و بکر بن عثمان مازنی بعد ازان مبرد بعد ازان ابواسحاق زجاج و محمد بن سراج و ابن درستویہ و مبرمان بعد ازان ابوعلی فارسی و حسن سیرافی و علی بن عیسی رمانی بعد ازان ابن جنی بعد ازان شیخ عبدالقاہر جرجانی بعد ازان زمخشری بعد ازان ابن حاجب بعد ازان ابن مالک بعد ازان ابن ہشام ہذا ما قیل فی طبقات النحاۃ و پوشیدہ نخواہد بود کہ در ہر طبقہ مذکورہ نحاۃ دیگر ہم کہ درین صناعت چیرہ دستی داشتند بودہ اند و کتب مبسوطہ بر تفصیل اسمای آنہا منطویست و ابوالاسود مذکور در فن شعر ہم مشار الیہ بود و او را اشعار کثیرست منہا شعر و ما طلب المعیشۃ بالتمنی ✦ و لکن الق دلوک فی الدلاء ✦ تجئ بملئہا طورا و طورا ✦ تجئ بحماۃ و قلیل ماء ✦ در سال شصت و نہ فوت کرد و عمرش ہشتاد و پنج بود کذا فی غایۃ البیان ✿ بعد ازانکہ از تتبع کلام عرب و تفحص استعمالات ایشان احکام کلیہ حاصل کردند ہمہ را برای افادۂ مردم در قید تحریر آوردہ تدوین کتب و وضع اصطلاحات نمودند تا خرد و بزرگ بہرہ مند گردد و الحق کارے کردہ اند کہ اگر تمام عمر در شکر مساعی ایشان بسر بردہ شود اندکے از بسیارے و یکی از ہزاری ادا نکردہ باشیم طیب اللہ تعالی ثراہم و جعل الجنۃ مثواہم و بعد از تعلیم مسائل و تفہیم مقاصد برای امتحان متعلمین و تمرین مستفیدین دو طریق مقرر نمودہ اند یکی باب اخبار بالذی کہ او را باب تمرین المتعلمین گویند بابی ست طویل الذیل کثیر المباحث کہ در مبسوطات بہ شرح و بسط مذکور شدہ و شیخ ابن حاجب بجل این بحث در کافیہ از باب موصولات تعرض کردہ حیث قال اذا اخبرت بالذی صدرتہا الی آخر الکلام دوم وضع ترکیبات کہ مشتمل بود بر مشکلات مسائل و معلقات دقائق چنانچہ این چند ترکیب کہ زبان زد مبتدیان ست و بر زبان خرد و بزرگ گردان ست اَبَا حَبِيْ فَتّي الشَّطْرَنْجِ ✦ اَحْمَقِ حِمَارٌ زَيْنَبُ ✦ يُوْسُفَ زُلَيْخَا ✦ اِنَّ زَيْدٌ كَرِيْمٌ ✦ كُنْتُ ظَنَنْتُ العَقْرَبُ اَشَدُّ لَسَعْتُہ مِنَ الزُّنْبُوْرِ فَاِذَا ھُوَ اِيَّاھَا ✦ اِنِّي اُعَذِّبُ زَيْدٌ لعذابًا لا يعذبہ احدًا

من العلمین ؛ من یسمع یخل ؛ شعر وما مثله فی الناس الا مملکا ؛ ابو امه حی ابوه
یقاربه ؛ شعر بنونا بنو ابنائنا وبناتنا ؛ بنوهن ابناء الرجال الاباعد ؛ زرغبا تزدد
حبا ؛ اذا تعد تمد واذا تعش تمش ؛ لا تهین الفقیر سیما الیتیم علما
تصرع اقیم الصلوة ولا تک کاسلا ولا کزید وغیر ذلک وهمچنین علمای صرف
شکر الله تعالی سعیهم برای تجربهٔ مبتدیان وتدریب مستفیدان دو آئین نهاده اند یکی باب بناء
کذا من کذا بابی ست مشتمل بر فوائد جمه وعوائد کثیره که طالبان را هوش افزاید وبالغان را بکار آید
شیخ ابن حاجب این باب را مسائل التمرین نام نهاده در آخر مقدمهٔ صرف ایراد فرموده است
تفصیل بسیار وشرح بیشمار دارد ولیکن ما ترا در چند صورتی وانمائیم تا مابقی را بر آن قیاس کنی
بدانکه چون گویند ابن من کذا مثل کذا یعنی بساز از فلان لفظ مثل همان لفظ را مراد ایشان آن
باشد که مشارک گردان فلان را با همان در حروف اصلیه وزائده ودر حرکات وسکنات من حیث
الاصل وبنه حروف فلان را بترتیبی که در همان ست وعمل کن در فلان بآنچه مقتضای قیاس
تصریفی باشد چون قلب وحذف واعلال اگر این احکام دران لفظ موجود باشد اعم ازانکه در
همان این احکام موجود باشد یا نه وتکلم کن بآن فلان لفظ بعد از اجرای این احکام در وهذا معنی ما
فی الشافیة معنی قولهم کیف تبنی من کذا مثل کذا ای اذا رکبتها منها زنتها وعملت بها ما یقتضیه القیاس
فکیف تنطق به مثلا چون کسی گوید بنا کن از وأی مهموز العین مثل اُبلم را که بروزن اُفعل ست گوئیم اُوءٍ
اصلش اُءْوُیٌ بود ضمهٔ همزهٔ ثانیه را بکسره بدل کرده شد بعده اعلال قاضٍ نموده آمد واگر از اوی مهموز
الفاء بنا کنیم اُوٍّ گوئیم در اصل اُءْوُیٌ بود همزهٔ ثانیه را بواو بدل کرده در واو ادغام کرده بعده اعلال ترایم
ترایم کرده شد سوال باید کرد که ادغام جائز نبود زیرا نچه حرف اول مبدل است جواب در شرح
شافیه آورده است چنانچه سابقا نیز نقل کرده شد الواو والیاء المنقلبتین عن الهمزتین وجوبا
کانهما غیر مبدلتین عنهما وان کان الانقلاب جائزا فحکمهما فی الاظهر حکم الهمزة کرِییا وتُؤْوِی که در اصل
رِءْیا وتُؤْوِی بود وچون گویند بنا کن از وأی مهموز العین مثل اِصبع را که بروزن اِفعل بکسر همزه
وفتح عین ست گوئیم اِیاً اصلش اِءْأَیٌ بود واو یاء شد بعده اعلال رَحًی کردند واگر گوئی بنا کن
از ضرب مثل اَیِس را که بروزن عَفِل ست گوئیم رَضِب بتقدیم راء وکسر ضاد واگر مثل صحائف را
از دعاء بنا کنیم گوئیم دعایا واصلش از انچه در بحث خطایا گذشته معلوم میشود فتذکر وچون
حروف مقیس علیه زیاده از مقیس باشد لام کلمه را بر قدر احتیاج مکرر باید کرد چنانچه اگر مثل اقشعر

ابن ابنا کذا من کذا

ترایم

اصول

چھاپہ خانہ
اعراف پرنٹرز
ندیم ٹریڈ سنٹر محلّہ جنگی پشاور
Ph#091-2580006